

УКРАЇНСЬКЕ
СЛОВ'ЯНО-
ЗНАВСТВО

2 1970

МІЖВІДОМЧИЙ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
ЗБІРНИК

УКРАЇНСЬКЕ СЛОВ'ЯНО- ЗНАВСТВО

ІСТОРІЯ ТА ЛІТЕРАТУРА
ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯН

ВИПУСК 2

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
Львів-1970

У другому випуску збірника «Українське слов'янознавство» провідне місце займає тема «В. І. Ленін і питання історії зарубіжних слов'янських народів». Висвітлюються також деякі маловідомі сторінки біографії В. І. Леніна, розглядається розвиток революційного руху та утворення комуністичних і робітничих партій в зарубіжних слов'янських країнах. Значне місце займають питання історіографії, літератури та культури братніх народів.

Збірник розрахований на наукових працівників, учителів, студентів, на тих, хто цікавиться історією, літературою та культурою слов'ян.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Професор Д. Л. Похилевич (відповідальний редактор), доцент О. С. Бейліс, доцент І. І. Белякевич (заступник відповідального редактора), професор Г. Л. Вервес, професор І. С. Дзюбко, професор В. А. Жебокрицький, професор В. І. Масальський, доцент В. А. Моторний (відповідальний секретар), професор С. І. Сідельников, доцент К. К. Трофимович (заступник відповідального редактора).

Відповідальний за випуск доцент І. І. Белякевич.

Адреса редакційної колегії:

Львів, Університетська, 1,
кафедра історії південних і західних слов'ян

В. І. ЛЕНІН І ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

К. Д. ПЕТРЯЄВ, П. Г. ЧУХРІЙ

В. І. ЛЕНІН ПРО ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРІЇ ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Корифеї наукового комунізму приділяли велику увагу проблемам соціально-економічного, політичного і культурного розвитку слов'янських народів на різних етапах їх історії. В працях К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна були закладені наукові основи історії слов'янських народів, визначена їх місія у визвольній боротьбі народів Європи.

Продовжуючи розвиток наукової спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса з всесвітньої історії і історії Європи зокрема, В. І. Ленін в багатьох своїх працях дав характеристику суттєвих особливостей соціально-економічного і політичного розвитку слов'янських народів у початковий період епохи імперіалізму. Він підкреслював, що з точки зору прогресу суть подій, які відбувалися в слов'янських країнах, полягала в боротьбі з залишками середньовіччя, штучно підтримуваними панівними націями. Він писав: «Нічого, крім підтримки гнилля і застою, крім бюрократичних перешкод свободі не несе Балканам навіть «найліберальніша» буржуазна Європа»¹.

Аналізуючи пруську політику в Польщі, В. І. Ленін зазначав, що «німецька демократія прогала безумовно: поки німецький пролетаріат терпітиме гноблення Польщі Німеччиною, він залишиться в становищі гіршому ніж раба, в становищі хама, що допомагає держати в рабстві інших. Виграли безумовно тільки юнкери та буржуа Німеччини»².

Становище слов'янських народів погіршувалось тим більше, чим сильніший вплив на широкі маси Німеччини, Австро-Угорщини, Англії, Франції, Італії мала імперіалістична ідеологія. В. І. Ленін писав, що «захоплюються іноді цілі нації Західної Європи фетишем буржуазного націоналізму, антисемітизму, шовінізму і т. п.»³.

З одного боку, більшість слов'янських народів входила до складу держав, які, за словами В. І. Леніна, були найвідсталішими країнами «старого світу, які зберегли найбільше залишки кріпосництва у всьому ладі життя»⁴. Проте, з другого боку, «одна з найбільш основних властивостей імперіалізму полягає якраз у тому, що він прискорює розвиток капіталізму в найвідсталіших країнах і тим самим розширяє і загострює боротьбу проти національного гноблення»⁵.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 307.

² В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 124.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 15.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 402.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 64.

Характеризуючи, зокрема, становище в Македонії, В. І. Ленін писав: «Поміщики в Македонії (так звані *спаги*) — турки і магометани, а селяни — слов'яни і християни. Класова суперечність загострюється через це релігійною і національною»⁶. В Боснії і Герцеговині, як і в інших слов'янських землях, «уціліли найсильніші залишки кріпосного права, середньовічної залежності селян від поміщиків-феодалів. До таких залишків належить селянський оброк поміщикові (грошовий або продуктами), далі половинщина...»⁷

Пережитки кріпосництва, релігійна і національна відсталість, іноземний гніт перешкождали єднанню слов'янського селянства в його боротьбі за соціальне і національне визволення. В. І. Ленін писав: «Головна історична причина цього — слабкість, роздробленість, нерозвиненість, темнота селянських мас в усіх балканських країнах»⁸.

З певними відмінностями таке становище характерне і для інших країн. Так, в кайзерівській Німеччині, — писав В. І. Ленін, — «з 64,9 млн. населення національно-чужим і майже цілком таким же національно-пригнобленим елементом, як ірландці в Англії, є поляки (5,47%), датчани (0,25) і ельзас-лотарингці (1,87 млн.) ... Загалом, близько 5 млн. населення Німеччини належить до чужих, неповноправних і навіть пригноблених націй»⁹. Ще К. Маркс указував на велике значення для Прусії польських володінь. Він говорив: Коли б завтра вона втратила свою польську здобич, вона розчинилася б у Німеччині, замість того щоб її поглинути»¹⁰. Інакше кажучи, польський колоніальний тил полегшував для Прусії процес «перетравлення» і поглинання всієї Німеччини.

Однак Німеччина не обмежувалась жорстоким гнобленням поляків. Спираючись на союзницькі зв'язки з дуалістичною Австро-Угорською монархією, яку кайзерівські правлячі кола використовували як зручне знаряддя в своїй балканській і близькосхідній політиці, Німеччина, — відмічав В. І. Ленін, — зміцнювала свої позиції в економці Австро-Угорщини. Особливо це стало очевидним після підписання Австро-Угорщиною досить вигідного для Німеччини торгового договору¹¹. В середині «кляпतिकової» імперії все більше загострювалась конкурентна боротьба між групами буржуазії різних національностей¹². Це посилювало сутічку між доцентровими і відцентровими силами і послаблювало Австро-Угорську монархію. Не випадково В. І. Ленін відзначав: Австрія — «хвора людина» після Турції. (Штучний характер Австрії)¹³, вона «синдикат кількох клік суспільних паразитів»¹⁴, що здійснюють таку політику, яка неминуче веде імперію до фінансового краху¹⁵.

Якщо мати на увазі лише внутрішні умови, які існували на початку ХХ ст. в Болгарії, Сербії, Німеччині та Австро-Угорщині, то складний комплекс соціальних, національних і релігійних суперечностей неминуче створював підстави для національно-визвольної революції південних і західних слов'ян. Відгуки в цих країнах на російську революцію 1905—1907 рр. з усією очевидністю свідчили про назрівання революційної кризи: «Не слід забувати, що, як тільки 30 жовтня

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 352.

⁷ Там же.

⁸ Там же, стор. 353.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 254.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 201.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Тетради по імперіалізму. М., 1939, стр. 649.

¹² Там же, стор. 509.

¹³ Див. Ленинский сборник, т. XXX, стор. 44.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 288.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Тетради по імперіалізму, стор. 488.

1905 року до Відня прибула телеграма про конституційний маніфест царя, ця звістка відіграла вирішальну роль в остаточній перемозі загального виборчого права в Австрії... І найближчі дні побачили величезні вуличні демонстрації у Відні і барикади в Празі»¹⁶.

Цим подіям В. І. Ленін дав таку оцінку: «Справді, якщо Австрія відновляла скасовану після поразки революції 1848 р. конституцію, якщо в Пруссії настала «ера кризи» в 60-х роках, то що це доводить? Насамперед, що буржуазне перетворення цих країн не було завершене»¹⁷.

Але від того, що буржуазні перетворення в кайзерівській Німеччині та Австро-Угорщині не були завершені, особливо страждали слов'янські народи, гноблені німецьким юнкерсько-буржуазним блоком і австро-угорським союзом земельних магнатів та монополістичного капіталу. Звичайно, в Німеччині і Австро-Угорщині не лише панівні класи, а й багато представників соціал-демократії не вірили в можливість національної революції слов'янських народів. У кращому разі, вони на словах визнавали можливість в далекому майбутньому соціальної революції.

В. І. Ленін безпощадно викривав ці реформістські софізми. «Бо думати, що *мислима* соціальна революція без повстань маленьких націй в колоніях і в Європі, без революційних вибухів частини дрібної буржуазії з усіма її *передсудами*, без руху несвідомих пролетарських і напівпролетарських мас проти поміщицького, церковного монархічного і національного і т. п. гніту, — думати так значить *зріктися соціальної революції*»¹⁸.

Однак визрівання національно-визвольної революції південних і західних слов'ян стримувалось не лише воєнно-політичними та іншими репресіями проти них панівних класів гноблячих націй. Одним з факторів, що гальмував революцію, була зрадницька поведінка більшості представників слов'янської буржуазії. Вона в цей час посилено формувалася і визволення своїх народів боялась більше, ніж збереження чужоземного гніту. В. І. Ленін відмічав: «...ми спостерігаємо нерідко (особливо в Австрії і Росії), що буржуазія пригноблених націй *тільки* базикає про національне повстання, а на ділі вступає в реакційні угоди з буржуазією гноблячої нації за спиною і *проти* свого народу...»¹⁹. Так само вела себе польська буржуазія в Німеччині.

Другим найважливішим фактором, що гальмував процес наростання революційної кризи в слов'янських землях, була національна роздрібненість соціалістичного руху, який до того ж очолювався опортуністичними елементами, що не бажали навіть теоретично по-революційному ставити національне і аграрне питання, не кажучи вже про їх практичне здійснення.

Відомо, що в Австро-Угорщині існувало шість відокремлених соціал-демократичних партій: німців, чехів, поляків, італійців, галицьких українців, південних слов'ян. В Польщі діяла Польська соціалістична партія, соціал-демократія Королівства Польського і Литви. В. І. Ленін різко виступав проти національних розмежувань в соціалістичному русі. Він писав: «Однак ми повинні остерігатися всякої національної боротьби всередині соціал-демократії, яка звела б нанівець велике завдання революційної боротьби; в цьому відношенні національна боротьба в Австрії повинна бути нам пересторогою. Зразком для

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 232.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 194.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 329.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 48.

нас повинна бути соціал-демократія на Кавказі, яка вела пропаганду одночасно грузинською, вірменською, татарською і російською мовами»²⁰.

Але справа тут не лише в штучному національному роздробленні робітничих організацій, що перешкоджало інтернаціональному об'єднанню пролетарів-слов'ян. Слов'янський робітничий клас, що зростав, повинен був згуртувати навколо себе дрібнобуржуазні і селянські маси. Для виконання цього завдання необхідно було розробити марксистську аграрну програму і програму з національного питання. Але таких програм не було створено. Так, Польська соціалістична партія заявила: «Внаслідок недоведеної тенденції земельної власності до концентрації неможливо виступати на захист цієї форми господарства з повною щирістю та певністю і переконати селянина в неминучості зникнення дрібних господарств». Навівши це, типові і для інших слов'янських соціал-демократичних партій Європи, висловлювання, В. І. Ленін писав: «Це — не що інше, як відгомін буржуазної політичної економії. Буржуазні економісти всіма силами стараються прищепити дрібному селянинові ідею сумісності капіталізму з добробутом дрібного землероба-власника. Тому вони заслоняють загальне питання про товарне господарство, про гніт капіталу, про занепад і приниження дрібного селянського господарства частковим питанням про концентрацію земельної власності... В словах ППС нема нічого, крім повторення цих буржуазних пересудів, що їх воскрешають сучасні Давіди»²¹.

В. І. Ленін зробив висновок: «У постановці найближчих цілей програма ППС не революційна. У своїх кінцевих цілях вона не соціалістична»²².

Порочною була і позиція лівих польських соціал-демократів, які перебували під сильним впливом поглядів Рози Люксембург. Орган німецьких лівих радикалів газета «Лейпцігер Фольксцейтунг» 17 травня 1905 р. писала: «Селянство політично недієздатне», його нібито «не можна зарахувати до активної сили». Це було виразом явної недооцінки селянського питання, властивого прихильникам Рози Люксембург. Нічого істотного не пропонували селянам-слов'янам і національні соціал-демократичні партії Австро-Угорщини.

Відомо, що «Р. Люксембург говорила про «нездійсненість цієї повної — К. П., П. Ч.) незалежності»²³. З другого боку, велике поширення дістала теорія «культурно-національної автономії», яку В. І. Ленін піддавав різкій критиці.

«На ділі, — писав В. І. Ленін, — «культурно-національна автономія», тобто абсолютно чисте й послідовне розділення шкільної справи за національностями, вигадана не капіталістами (вони поки що грубіших прийомів вживають для роз'єднання робітників), а опортуністичною, міщанською інтелігенцією Австрії. Ні в одній з західноєвропейських, демократичних країн із строкатим національним складом цієї геніально-міщанської і геніально-націоналістичної ідеї нема і в помині. Тільки на сході Європи, у відсталій, феодальній, клерикальній, чиновницькій Австрії, де *всьяке* громадське і політичне життя загальмоване мізерно-дрібною колотнечею (навіть гірше: сваркою, бійкою) з-за мов, виникла ця ідея зневіреного дрібного буржуа»²⁴. Нічого соціалістичного в цій теорії не могло бути. Не випадково лозунг «культурно-національної автономії» виявився, як висловився В. І. Ленін, — «цілком прийнятий для реакціонерів і контрреволюційних буржуа деяких

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 30.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 273—274.

²² Там же, стор. 276.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 155; Див. також т. 6, стор. 99.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 446.

націй»²⁵. Антимарксистську суть цього лозунгу В. І. Ленін викрив у багатьох працях²⁶.

Своєрідне становище південних і західних слов'ян, які терпіли соціально-економічний і національний гніт панівних класів Австро-Угорщини, кайзерівської Німеччини і царської Росії, до певної міри ускладнилось відсутністю цілеспрямованого революційного та інтер-національного керівництва з боку робітничих організацій. На чолі деяких з цих організацій стояли націоналістично настроєні, готові до зради національних інтересів опортуністичні елементи. Природно, що це не могло не накласти певного відбитку на характер, темпи і форми визрівання революційної кризи на сході і на південному сході Європи. Ще більше ускладнювало життя південних і західних слов'ян їх між-народне становище, яке також зробило великий вплив на соціально-економічні процеси, на перипетії політичної і національної боротьби в кожній слов'янській землі.

В. І. Ленін писав: «Тільки доведене до кінця економічне і політичне визволення *селян* усіх балканських народностей може знищити всяку можливість будь-якого національного гноблення»²⁷. Тенденція до зміцнення зв'язку між боротьбою селян за землю і боротьбою за національну незалежність ставала настільки очевидною, що навіть найбільш консервативні представники правлячих кіл Німеччини і Австро-Угорщини заговорили про можливість повстання слов'янських народів. Ці народи особливо активізували свою боротьбу під великим впливом російської революції 1905—1907 рр.

В. І. Ленін зазначав, що «на пролетаріат всієї Росії дивиться тепер з гарячковим нетерпінням пролетаріат усього світу. Повалення царизму в Росії, геройськи почате нашим робітничим класом, буде поворотним пунктом в історії всіх країн, полегшення справи всіх робітників усіх націй, в усіх державах, в усіх кінцях земної кулі»²⁸. Великий вождь підкреслював вплив російської революції на слов'янські народи²⁹. Буржуазна революція в Туреччині, яка вибухнула під впливом російської революції, незважаючи на свою слабкість, ще більше поживила національно-визвольний рух слов'янських народів³⁰.

Таким чином, перед нами один з найважливіших аспектів міжнародного становища слов'ян на початку ХХ ст. — могутній стимулюючий вплив революційної боротьби трудящих Росії на південнослов'янські народи. Наростаюча хвиля національно-визвольного руху слов'ян підвищувала їх класову і національну свідомість. Одночасно міцніло переконання у необхідності загальної єдності народних мас всіх слов'янських країн. Царизм перестав бути головним оплотом реакції в Європі³¹. Ця роль перейшла до кайзерівської Німеччини і Австро-Угорщини ще в кінці ХІХ ст.

Навпаки, «Російський робітничий клас, — писав В. І. Ленін, — завоює свободу собі і дасть поштовх вперед Європі своїми повними помилок революційними діями — і хай чваняться пошляки безпомилковістю своєї революційної бездіяльності»³². Один той факт, що це

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 212.

²⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 152—158; 161—170, 187—196; т. 18, стор. 326—327, 368—370; т. 19, стор. 210—211, 269—270; т. 20, стор. 20.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 353.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 77—78.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 152, 158, 161—170, 187, 188.

³⁰ Див. там же, стор. 188.

³¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 317.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 327.

був російський робітничий клас, не міг не стимулювати рух за створення загальнослов'янської єдності в революційній боротьбі трудящих Польщі, Сербії, Болгарії, Чехії та інших слов'янських земель.

Невипадково напередодні першої світової війни в Німеччині все більш жваво обговорювались проекти «превентивного» придушення національно-визвольного руху слов'ян, а в Австро-Угорщині знову витягали на світ ідею тріалізму, здійснивши яку, можна було роз'єднати слов'янські народи і спрямувати їх один проти одного. Правлячі кола цих держав розуміли, що піднесення слов'янського руху загрожує, по-перше, розвалом «клаптикової» монархії; по-друге, може викликати революцію в Німеччині; по-третє, зірве плани «натиску на Схід», з німецькою скрупульозністю розроблені в Берліні і Відні.

Російський царизм суб'єктивно також прагнув до здійснення своїх завойовницьких планів, але в силу обставин був вимушений на початку ХХ ст. зайняти оборонні позиції. Однак не слід применшувати вплив Росії на слов'янські народи. Незважаючи на поразку у війні з Японією, Росія мала значний воєнно-політичний потенціал, який був для неї важливим аргументом на світовій арені. На позицію Росії, яка намагалася зірвати підступні плани німецьких імперіалістів щодо слов'ян, змушені були зважати великі держави Європи.

Наявність глибокої революційної кризи в Росії також не могла не позначитись на дипломатії імперіалістів Німеччини і Австро-Угорщини. Значення Росії дуже добре розуміли слов'янські народи, серед яких авторитет її продовжував залишатись непохитним, незважаючи на зусилля Троїстого союзу ізолювати Росію в Польщі і на Балканах. Що стосується Англії, то вона всіляко допомагала Німеччині та Австро-Угорщині здійснювати їх антислов'янські плани, хоч лицемірно і виражала «співчуття» слов'янам.

В. І. Ленін, розкриваючи підлу змову кайзерівської Німеччини з Англією, писав, що «демократія взагалі, а робітники особливо, — проти всякого «протегування» слов'ян лисицями й вовками і за цілковите самовизначення народів, за цілковиту демократію, за визволення слов'ян від *усякого* протегування «великими державами»³³.

Провідна лінія англійської і австро-німецької політики набирала яскраво вираженого антислов'янського характеру. Це було викликано тим, що «великий ріст революційного руху в Росії викликав у європейської буржуазії смертельний страх перед таким вибухом, який може запалити і Європу»³⁴. З другого боку, — і це дуже важлива особливість міжнародного становища 1900—1914 рр., основне протиріччя міжімперіалістичної боротьби — англо-німецький антагонізм розвивався не тільки шляхом загострення сутичок Німеччини і Англії у всіх частинах світу, але й шляхом спроб розв'язати його за рахунок третіх країн, перш за все за рахунок Росії, південних і західних слов'ян.

Ще в 1905 р. пангерманіст Альбрехт Вірт в газеті «Дер Таг» цинічно заявив: «Ми повинні показати західним державам, що нічого кращого їм не треба бажати, ніж те, що Німеччина всі свої сили направить на Росію. Чого боїться Англія? Розширення нашого заморського впливу. Чого боїться Франція? Континентального руху на Захід. Але якщо ми пустимо міцні корені на схід, то ми забезпечені на ціле тисячоліття»³⁵.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 310.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 232; т. 10, стор. 243—245, 293.

³⁵ Цит. за: К. Д. Петряев. Очерки по истории Германии начала ХХ в. Одеса, 1959, стор. 194—195.

В. І. Ленін ще восени 1905 р. прозріливо передбачив тенденцію Австро-німецького блоку під виглядом «допомоги» самодержавству підготувати вторгнення в Росію³⁶.

До речі, «натиск на схід» — лозунг, який став популярним і серед офіційного керівництва німецької соціал-демократії. Це було високо оцінено правлячими колами монархії Гогенцолернів. К. Лібкнехт підкреслював: «лозунг» проти Росії був зручним для військової режисури»³⁷.

У зв'язку з постійним і все більш нахабним втручанням великих держав у внутрішні події, які відбувались в слов'янських країнах, національно-визвольна революція слов'ян поступово набирала потворної форми підготовки воєнної сутички³⁸. В. І. Ленін, маючи на увазі південних і західних слов'ян, писав, що балканське питання, — «найживотрепетніше питання сучасної політики»³⁹. Одна із причин цього — антислов'янська експансія Німеччини, Австро-Угорщини, Англії. «Балканські народи, — продовжував В. І. Ленін, — могли б сказати, як говорили в старі часи наші кріпаки: «Хай мине нас, над усі печалі, і панський гнів і панська любов». І вороже і ніби приязне втручання «держав» Європи означає для балканських селян та робітників тільки додавання всіляких пут і перешкод вільному розвитку до загальних умов капіталістичної експлуатації»⁴⁰.

Троїстий союз, з одного боку, Англія, — з другого, прагнули організувати Балканський союз держав проти Туреччини для того, щоб відвернути народи від визвольної боротьби і послабити сили слов'ян. Статс-секретар іноземних справ Німеччини цинічно писав, що Німеччині і Австро-Угорщині «може бути лише вигідно, якщо в результаті війни Сербія і Болгарія ослабнуть і, крім того, будуть ненавидіти одна одну»⁴¹. Не дивно, що вже в 1908 р. балканські події заповнили політичну арену не тільки Росії, а й всієї Європи, і в повітрі запахло війною.

Перша і друга Балканські війни, викликані зусиллями імперіалістів, були певним зрушенням вперед: «Таким чином, перемоги сербів і болгар, — зазначає В. І. Ленін, — означають утворення більш або менш вільного класу селян-землевласників, означають забезпечення всього суспільного розвитку балканських країн, затриманого абсолютизмом і кріпосницькими відносинами»⁴². В другій статті В. І. Ленін підкреслював, що «Балканська війна є одна з ланок у ланцюгу світових подій, що знаменують крах середньовіччя в Азії і в східній Європі»⁴³.

Однак слов'янські народи не могли скористатись у повній мірі плодами своїх перемог внаслідок безцеремонної і нахабної політики Німеччини, Австро-Угорщини і Англії. «Центр ваги питання, — писав В. І. Ленін, — перенесено остаточно з театру воєнних дій на театр гризні й інтриг так зв. великих держав»⁴⁴.

³⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 83—85.

³⁷ К. Лібкнехт. Мой судебный процесс по документам. Птр., 1918, стор. 48.

³⁸ Розуміється, і внутрішнє становище в слов'янських країнах також заважало процесу визрівання визвольної революції. В. І. Ленін писав: «Слабкість демократичних класів у теперішніх балканських державах (пролетаріат нечисленний, селяни забиті, роздроблені, неписьменні) привела до того, що економічно і політично необхідний союз став союзом балканських монархій». Твори, т. 18, стор. 326.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 309.

⁴⁰ Там же, стор. 307.

⁴¹ Цит. за: К. Д. Петряев. Современная советская историография о внешней политике германского империализма начала XX в. Одеса, 1966, стор. 49.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 352; див. там же, стор. 327.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 19.

⁴⁴ Там же.

Більш того, складні перипетії дипломатичної боротьби між великими державами показали, що зовнішня політика Росії 1900—1914 рр., незважаючи на суб'єктивні наміри царизму, об'єктивно захищала південних і західних слов'ян від реальної небезпеки закабалення їх з боку Німеччини, Австро-Угорщини та Англії. Невипадково більшість населення слов'янських земель Європи постійно тяглась до Росії і саме від Росії чекала вирішення своєї долі.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що буржуазію Європи все більше і більше «тривожить революція в Росії, яка надто хвилює європейський пролетаріат і загрожує всесвітнім революційним пожегом»⁴⁵.

Не дивно, що Балканські війни, які дали новий поштовх національно-визвольному рухові південних і західних слов'ян, повністю визначили наміри Австро-німецького блоку розв'язати проблему перерозподілу світу на свою користь шляхом війни проти слов'ян. До такого ж висновку приходили й правлячі кола Англії.

В чому вбачали англійські правлячі кола вигоду розпочати війну в 1914 р.? Відповідь на це питання треба шукати в характері англо-німецьких суперечностей. Вирішення англо-німецького антагонізму було можливе в багатьох варіантах, кожний з них загрожував, однак, великими втратами для обох сторін і в той же час не обіцяв особливих переваг і вигод. Зовсім інакшою була б спроба розв'язати англо-німецькі суперечності за рахунок третіх держав. Обидва вороги були повністю згодні між собою в тому, що цими третіми країнами повинна стати Росія, південні і західні слов'яни. В. І. Ленін писав: «На ділі німецька буржуазія розпочала грабіжницький похід проти Сербії, бажаючи підкорити її і задушити національну революцію південного слов'янства»⁴⁶.

Південні і західні слов'яни були так би мовити «передпіллям» блискавичного «натиску на Схід». Їх потрібно було жорстоко придушити, а по можливості — фізично знищити. Після цього планувався розгром Росії. Нічого нового в цих розрахунках, звичайно, не було. Гасла «натиску на Схід», створення «Середньої Європи», «цивілізаторської місії» німців на Сході та інші маячні плани десятиріччями посилено пропагувались в Німеччині і розхвалювались в Англії.

За розрахунками правлячих кіл Німеччини і Англії, розгром слов'ян і Росії вирішував три завдання: по-перше, можна було назавжди покінчити з «революційною заразою», яка виходила з слов'янських країн і загрожувала «спокою і порядку» в країнах Західної Європи. По-друге, зміцнювалась Австро-Угорщина — твердиня мракобісся, консерватизму і релігійного містицизму. По-третє, Росія розчленовувалась і ділилась між великими державами Європи на «сфери впливу». Останній розрахунок був особливо важливий, тому що правлячі кола Англії і Німеччини вважали, що таким чином буде ліквідоване головне вогнище революції, знищений «віковий ворог» цих держав на світовій арені, будуть повністю вирішені англо-німецькі суперечності. І Англія, і Німеччина одержать великі райони Російської імперії, її незчисленні природні багатства і дешеву робочу силу.

Ось чому антислов'янський варіант вирішення міжімперіалістичних суперечностей був взятий великими державами Європи як основний. З того часу цей варіант став нав'язливою ідеєю правлячих кіл капіталістичних країн, перетворився в традиційну основу дипломатичних комбінацій буржуазних політиканів, постійно загрожував не лише слов'янам, але і всім іншим народам Європи кривавою бійнею. Про це свідчать суворі уроки історії Росії, південних і західних слов'ян по-

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 437.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 12.

чатку ХХ ст. Ці уроки вже в ході подій були геніально узагальнені В. І. Леніним.

З аналізу праць В. І. Леніна, в яких він розглядає слов'янські проблеми нашого століття, випливає, по-перше, висновок, що багатівікова спільність історичної долі східних, західних і південних слов'ян була надзвичайно виразно продемонстрована у початковий період імперіалістичної епохи. Ця єдність виявилася основною особливістю розвитку подій в західно- і південнослов'янських землях. Характерним для неї, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, був всесторонній вплив революційної боротьби трудящих Росії на соціально-економічні і політичні процеси в Польщі, Болгарії, Сербії і в слов'янських районах Австро-Угорщини.

По-друге, об'єктивні умови історичного розвитку створили сприятливі стимули для визрівання національно-визвольної революції слов'ян Європи, яка мала всі підстави бути успішною при могутній підтримці народів Росії, авторитет яких серед західних і південних слов'ян постійно зростав.

По-третє, загарбницька політика Австро-німецького агресивного блоку, якого таємно підтримувала Англія, була головною перешкодою для аграрного, загальнодемократичного і національно-визвольного руху слов'ян. Ця політика загрожувала жорстоким закабаленням слов'ян і прирікала їх на десятиріччя колоніального рабства. Важливим фактором в житті південних і західних слов'ян була зовнішньополітична позиція Росії, яка об'єктивно до деякої міри стримувала все більш зростаючу експансію Німеччини та її союзників. Але агресивний натиск кайзерівської імперії, Австро-Угорщини і Англії виявився настільки сильним, що національно-визвольна революція слов'ян зустріла могутню перешкоду. Ця перешкода вилася в форму союзу балканських монархій, які оголосили війну Туреччині, а пізніше внаслідок імперіалістичних інтриг були втягнені у взаємну боротьбу.

По-четверте, в умовах єдиної загальноохоплюючої системи капіталізму загострення імперіалістичних суперечностей неминує вело до воєнного конфлікту світового масштабу. Провідним серед цих суперечностей було англо-німецьке суперництво. Ініціатором світової війни виступила Німеччина. Але своєрідною рисою процесу розв'язання воєнної сутички великих держав було те, що головні суперники — Німеччина і Англія — шукали вирішення спірних питань за рахунок третіх держав, — у першу чергу Росії та південних і західних слов'ян. Антислов'янська направленість зовнішньої політики Німеччини, Австро-Угорщини і Англії неминує породила і антислов'янський варіант розв'язання світової війни. Будучи об'єктом бессоромної імперіалістичної експансії, слов'яни завжди відчували спрямовану проти них суть дипломатичних та інших махінацій німецького імперіалізму, австро-угорських і англійських правлячих кіл. В. І. Ленін відзначав цю важливу особливість розвитку південних і західних слов'ян на початку ХХ ст.

Повчальні уроки історії слов'янства на початку імперіалістичної епохи необхідно враховувати в сучасній міжнародній обстановці. Головний з цих уроків — збереження і зміцнення єдності всіх слов'янських народів перед фактом всезростаючих претензій Федеративної Республіки Німеччини, де відроджуються розбійницькі традиції минулого німецького імперіалізму, який знову плекає плани «натиску на Схід», закабалення всіх слов'ян. Всяке применшення значення єдності слов'ян грає на руку західнонімецьким реваншистам і їх покровителям в Англії та США. Зміцнення співдружності слов'ян, їх постійна висока пильність щодо всіх підступів німецького імперіалістичного хижака — таке веління часу.

**В. И. ЛЕНИН ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ИСТОРИИ
ЮЖНЫХ И ЗАПАДНЫХ СЛАВЯН В НАЧАЛЕ XX ст.**

Резюме

В статье на основании трудов В. И. Ленина рассмотрены существенные особенности социально-экономического и политического развития славянских народов в начальный период эпохи империализма. Авторы исследуют политику кайзеровской Германии и Австро-Венгрии, направленную на разобщение славян, подавление национально-освободительной борьбы и социальной революции в славянских странах. В статье разоблачается вероломная политика правящих кругов Англии, пытавшихся разрешить свои противоречия с Германией накануне первой мировой войны за счет славянских народов.

В. І. ЛЕНІН І ПИТАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПОЛЬЩІ В ПЕРІОД ДОВОЄННОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ

Глибоку розробку національного питання для першої Програми партії, прийнятої в 1903 р., В. І. Ленін здійснив у значній мірі завдяки аналізу польської проблеми. Розглядаючи національне питання в тісному зв'язку з класовою боротьбою пролетаріату, підпорядковуючи інтересам цієї боротьби вимогу національного самовизначення, В. І. Ленін на основі глибокого і всебічного конкретно-історичного аналізу виклав також основні принципи постановки польського питання в епоху імперіалізму. Полемізуючи з діячами Польської соціалістичної партії, які недооцінювали значення національного питання або ж дотримувались буржуазно-демократичної постановки його, Ленін особливо піддавав критиці тих, хто розглядав висунення безумовної вимоги національної незалежності абстрактно, огульно, розв'язуючи польське питання при допомозі одних тільки буржуазно-демократичних фраз про «ганебну несправедливість», без всякого історичного аналізу¹.

В статті «Національне питання в нашій програмі», опублікованій 15 липня 1903 р., а також в інших працях, присвячених широкому обґрунтуванню права націй на самовизначення, Ленін розробив національне питання в епоху імперіалізму як складову частину теорії пролетарської революції. Докладно цитуючи «слова письменника, який боронив з марксистської точки зору висунення польськими пролетарями вимоги незалежної Польщі» для того, щоб показати, «при яких історичних умовах склалася та постановка польського питання в міжнародній соціал-демократії, яка трималася майже всю другу половину XIX століття»², Ленін вважав, що «не звертати уваги на умови, що змінилися з того часу, обстоювати старі рішення марксизму, значить бути вірним букві, а не духові вчення, значить повторювати по пам'яті старі висновки, не вміючи скористатися методами марксистського дослідження для аналізу нової політичної ситуації»³.

Основний висновок з наведеного Ленін зробив такий: «Тоді і тепер, — епоха останніх буржуазних революційних рухів і епоха жакливої реакції, крайнього напруження всіх сил напередодні революції пролетарської, відрізняються між собою якнайвиразніше. Тоді революційною була саме Польща в цілому, не тільки селянство, але й маса дворянства. Традиції боротьби за національне визволення були такі сильні і глибокі, що після поразки на батьківщині кращі сини Польщі ішли підтримувати скрізь і всюди революційні класи...»⁴

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 401, 402.

² Там же, стор. 401, 402.

³ Там же, стор. 402—403.

⁴ Див. Там же, стор. 403.

Відомо, що в той час «К. Маркс і Ф. Енгельс вважали безумовно обов'язковим для всієї західноєвропейської демократії, а тим більше соціал-демократії, активну підтримку вимоги незалежності Польщі. Для епохи 40-х і 60-х років минулого століття, епохи буржуазної революції Австрії і Німеччини, епохи «селянської реформи» в Росії, ця точка зору була цілком правильною і єдиною послідовно-демократичною і пролетарською точкою зору»⁵. Але з кінця XIX ст., коли «шляхетська Польща зникла і поступилася своїм місцем капіталістичній Польщі»⁶, дворянство і буржуазія, зраджуючи національні інтереси, відійшли від ідеї незалежності Польщі. «*Тепер* правлячі класи Польщі, шляхта в Німеччині й Австрії, промислові і фінансові тузи в Росії виступають як прихильники правлячих класів у країнах, що пригноблюють Польщу...»⁷ Правда, Ленін в цих умовах припускав можливість створення обмеженої польської незалежності. «Безперечно, що відновлення Польщі до падіння капіталізму надто неймовірне, але не можна сказати, щоб воно було абсолютно неможливе, щоб польська буржуазія не могла при певних комбінаціях стати на сторону незалежності і т. д.»⁸ Тому «російська соціал-демократія... зважає на всі можливі, навіть на всі взагалі *мислимі* комбінації, коли висуває в своїй програмі визнання права на самовизначення націй. Ця програма нітрохи не виключає того, щоб польський пролетаріат ставив своїм лозунгом вільну і незалежну республіку польську, хоч би навіть ймовірність здійснення цього до соціалізму була зовсім мізерна»⁹.

Припускаючи можливість висунення польським пролетаріатом лозунга «вільної і незалежної республіки польської» в умовах панування імперіалізму, Ленін в той же час вимагав, щоб «дійсно соціалістична партія не розбещувала пролетарську свідомість, не затемнювала класової боротьби, не спокушала робітничий клас буржуазно-демократичними фразами, не порушувала єдності сучасної політичної боротьби пролетаріату. Саме в цій умові, під якою тільки ми й визнаємо самовизначення, полягає вся суть»¹⁰.

В «Тезах по національному питанню», написаних в червні 1913 р. доводячи необхідність включення в програму російської соціал-демократії вимоги права націй на самовизначення, «тобто права відокремлення і утворення самостійної держави»¹¹, Ленін писав: «В Росії є дві нації, найбільш культурні і найбільш відособлені через цілий ряд історичних і побутових умов, які найлегше і «найприродніше» могли є здійснити своє право на відокремлення. Це — Фінляндія і Польща»¹² Але в той же час досвід революції 1905 р. показав, «що навіть в цих двох націях пануючі класи, поміщики і буржуазія, відрікаються від революційної боротьби за свободу і шукають зближення з пануючими класами в Росії і з царською монархією *через боязнь* перед революційним пролетаріатом Фінляндії і Польщі»¹³. Тому Ленін радив соціал-демократії цих націй застерігати пролетаріат і трудящі класи «від прямого обману їх націоналістичними лозунгами «своєї» буржуазії, які солоденькими або палкими розмовами про «батьківщину» намагається *роз'єднати* пролетаріат і *відвернути* його увагу від витівок буржуазії»¹⁴

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

⁶ Див. Там же, стор. 398.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 403.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 404.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, стор. 404—405.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 207.

¹² Там же, стор. 208.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

Таким чином, в епоху довоєнного імперіалізму, коли польські поміщики і буржуазія, спонукані вузько класовими інтересами і страхом соціальної революції відкрито перейшли на сторону правлячих класів країн, що поділили Польщу, коли «самостійні демократичні рухи і навіть самостійний пролетарський рух пробудився в більшості слов'янських країн...»¹⁵, а прапор відновлення польської держави перейшов до польського пролетаріату, «що геройські перейняв великі традиції старої революційної Польщі»¹⁶, Ленін вважав несвоєчасним висунення старих буржуазно-поміщицьких лозунгів «відновлення польської класової держави»¹⁷. «Минули ті часи, коли буржуазна революція могла створити вільну Польщу; тепер відродження Польщі можливе лише шляхом соціальної революції, коли сучасний пролетаріат розіб'є свої кайдани»¹⁸.

В першому документі («Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні»), який визначив ставлення більшовицької партії до світової імперіалістичної війни, Ленін так визначив лозунги революційної соціал-демократії в даний час: «по-1-е, всебічна, поширювана і на військо і на театр воєнних дій, пропаганда соціалістичної революції... по-2-е, пропаганда, як одного з найближчих лозунгів, республіки німецької, російської...»¹⁹.

Можливість досягнення цієї мети, тобто створення дійсно незалежної соціалістичної польської республіки, В. І. Ленін бачив лише у спільній боротьбі польського пролетаріату з пролетаріатом країн, які розділили Польщу. «Це не парадокс, а факт, що польський пролетаріат, як такий, може допомогти тепер справі соціалізму і свободи, *в тому числі і польської*, лише боротьбою *спільно* з пролетарями сусідніх країн, *проти вузько-польських* націоналістів, — писав він у статті «Підсумки дискусії про самовизначення»²⁰.

Ленінську постановку польського питання стосовно до умов імперіалізму в той час не зрозуміли правильно польські соціалісти. Якщо соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) і ППС-лівіця — дві революційні партії польського пролетаріату, які проголосили «принцип найтіснішого союзу польського і російського робітника в їх класовій боротьбі»²¹, наближались до ленінського розуміння польського питання, то дві інші — Польська соціалістична партія (ППС-правиця або фракція) і Польська соціал-демократична партія Галичини і Сілезії (ППСД) виступали «проти духу марксизму», в нових умовах намагались «закріпити» точку зору Маркса *іншої епохи*²². Вони відродили аристократичний характер польського національного руху, повстанські традиції 63-го року перенесли в ХХ ст., висунули лозунг відновлення шляхетської Польщі, прикрасивши його реформістською буржуазно-демократичною програмою. «ППС принесла з собою в сучасний світ баласт давно минулих років і пережитих ідей: політичний романтизм, утопічний соціалізм, шляхетський радикалізм, повстанські мрії»²³. З минулого століття в нові умови була перенесена і тактика, в першу чергу розрахунки на допомогу імперіалістичних урядів Берліна і Відня.

Уже з кінця ХІХ ст. німецький уряд став враховувати в своїх планах можливість використання національного руху в Королівстві Поль-

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 403.

¹⁷ Там же

¹⁸ Там же, стор. 404.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 4.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 325.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 399.

²² Там же.

²³ S. Arski. My pierwsza brygada. «Czytenik», 1963, стор. 21.

ському для полегшення завоювань на Сході. Начальник генерального штабу Вальдерзее 2 листопада 1891 р. в щоденнику записав: «Капріві почав зважати на поляків з метою використання їх проти Росії. Я сам переконаний, що важко нам буде довести до кінця війну з Росією без допомоги Польщі»²⁴. Бажаючи максимально використати в воєнно-політичних цілях польське питання і надати польському національному рухові яскраво виражений антиросійський характер, офіційна німецька пропаганда вимагала проведення більш гнучкої германізаторської політики на польських землях, загарбаних Прусією, проголошуючи і пропагуючи лозунг «відновлення» тієї частини Польщі, яка була в складі Росії. Відомий ідеолог пангерманізму Г. Дельбрюк, підтримуючи польську політику Капріві, вимагав «не відштовхувати поляків тому, що вони можуть бути корисним союзником в майбутній світовій війні. Поляки уже погодилися з думкою союзу з німцями при одночасному визнанні існуючого кордону і при відмові від західної Прусії і Познанщини. Угода з Німецько-Австрійським союзом дає їм єдину можливість відновлення власної держави на землях російського поділу»²⁵.

В 1906 р., коли правлячим колам Німеччини здавалось, що поразка Росії у війні з Японією і російська революція відкрили для них можливість вести війну лише на одному фронті (на заході проти Франції), а стратеги все більше захоплювалися ідеєю використання національних рухів для прикриття тилу від Росії, до лозунга «відновлення» була додана теза «компенсації». Її виклав кайзер Вільгельм в кінці липня 1906 р., обіцяючи полякам за їх відмову від польських земель на півночі і заході дати згоду «поширитись на схід і південний схід, де у них є економічні інтереси. Я уже говорив з Бюловим і Бетман-Гольвегом, що у випадку катастрофи в Росії ми не будемо перешкоджати здійсненню польської програми (відновленню Королівства Польського)»²⁶.

Однак у зв'язку з перспективою війни на два фронти начальник штабу фон Мольтке доповнив план Шліффена, який став планом війни проти Франції і Росії. Згідно германо-австрійської воєнної конвенції, Австро-Угорщина зобов'язалась протягом двох місяців прикривати своїми головними силами німецькі війська з тилу від Росії²⁷. За шість тижнів планувалось розбити Францію, а потім кинути головні сили німецької армії на Схід. Значення повстанських і диверсійних дій в тилу російської армії, на кордоні з Німеччиною, природно, зросло. Але головна відповідальність тепер за організацію і проведення цих дій покладалась на австро-угорський Генеральний штаб.

Зрозуміло, в цих планах ні про яку незалежність Польщі не могло бути й мови. Офіційна, традиційна німецька ідеологічна доктрина розглядала польські землі як складову частину «германського життєвого простору»²⁸, а польський народ як «вітку прусаків, з яких склалась пруська держава»²⁹. Істинне визнання Прусії... наступниці Польщі після її падіння — покінчити з російським пануванням, відвоювати для західної цивілізації ці області. Коли Прусія відніме в Росії польські землі до її поділів, «тим самим вона виконає найважливіше своє завдання,

²⁴ A. Waldersee. Denkwürdigkeiten, т. II, Stuttgart, 1922, стр. 221.

²⁵ J. Krasuski. Zagadnienie polskie w publicystyce H. Delbrücka (1867—1917). «Przegląd zachodni», 1958, № 3, стр. 71, 72.

²⁶ Б. Бюлов. Воспоминания. М.—Л., 1935, стр. 320—321.

²⁷ Див. Denkschrift aus Deutsch-Oesterreich. Archivum Akt Nowych (AAN). Warszawa. Akta J. Twardowskiego, sygn. 2, апк. 27—28.

²⁸ Див. Constantin Frantz. Der Föderalismus als das leitende Princip für die sociale, staatliche und internationale Organisation unter besonderer Bezugnahme auf Deutschland kritisch nachgewiesen und constructiv dargestellt. Mainz, 1875.

²⁹ Constantin Frantz. Deutschland und Föderalismus. Stuttgart und Berlin, 1921, стр. 113.

підніме славу істинного прусацтва і завоює визнання в очах всієї німецької нації»³⁰.

Ці слова належать К. Францу — основоположнику буржуазно-ліберального напрямку в ідеології німецького імперіалізму в кінці XIX ст. Він, як і його наступники в XX ст., особливо Ф. Науманн, вважав, що переможені Пруссією у майбутній війні на Сході народи на шляху до їх повної германізації повинні мати «перехідний період» у вигляді наданого їм обмеженого самоуправління «для залучення їх до німецької культури»³¹. Прихильники ж Пангерманського союзу, які вважали себе послідовниками Бісмарка, такі, як Бюлов і Тірпіц, не поділяли цієї точки зору. Як пише Бюлов, він з перших днів перебування на посту канцлера «був у повній мірі проникнутий свідомістю небезпеки відновлення Польщі в будь-якому вигляді...»³² Як наступник Бісмарка він вимагав простого включення до рейху загарбаних земель і жорстокої германізації польських областей³³. Розходження між обома різновидностями германської розбійницької ідеології були всього лише пошуком найбільш прийнятних шляхів для досягнення однієї мети — створення Німецької «світової» імперії.

У 1909 р. Бюлова на посту канцлера змінив Бетман-Гольвег — представник «ліберальної» різновидності германського імперіалізму, продовжувач ідеї К. Франца створення за допомогою Англії германського «Середньоевропейського союзу». Як пише сучасний гамбурзький історик Ф. Фішер, «новому канцлеру доручили домогтися свободи рук на континенті шляхом примирення з Англією або укладення з нею мирної угоди»³⁴. Метою континентальної політики стала «Серединна Європа» (Міттельевропа), своїм вістрям спрямована проти Росії і слов'ян. За традицією і за своїм власним політичним переконанням Бетман-Гольвег був русофобом і англофілом. Він цілком поділяв погляди кайзера і Мольтке про необхідність «рішучого бою між слов'янами і німцями». В цій антиросійській ідеології... найконкретнішою воєнною метою німецького імперіалістичного уряду і нації було постійне ослаблення Росії шляхом відторгнення її західних окраїнних територій³⁵.

Пропаганда «Серединної Європи» з її антиросійським змістом займала провідне місце в ідеологічній обробці мас, в психологічній підготовці імперіалістичної війни за допомогою буржуазної преси, публіцистики, праць істориків, географів, філософів. Ідеологи «великої» Німеччини вважали, що «в Європі є місце лише для однієї світової держави...»³⁶ і нею повинна бути німецька «Міттельевропа від озера Ладозького до Женевського»³⁷, створена внаслідок світової війни, або, як її називали, «німецької війни»³⁸.

Антиросійську спрямованість німецької політики та ідеології вzięли на своє озброєння лідери польських правих соціалістів, отруюючи свідомість польського народу ненавистю не до царизму, а до росіян взагалі. Вони ненавиділи Росію як таку. Для них було байдуже, чи була

³⁰ Constantin Frantz. Deutschland und Föderalismus. Stuttgart und Berlin, 1921, стор. 116.

³¹ Див. F. Naumann. Mitteleuropa. Berlin, 1915; G. Theodor. Friedrich Naumann oder der Prophet des Profits, Berlin, 1957.

³² Б. Бюлов. Воспоминания, стор. 228—321.

³³ Див. Б. Бюлов. Германская политика. ЦГИАЛ, ф. 1470, о. 1, д. 314, л. 49—50.

³⁴ F. Fischer. Weltmacht oder Niedergang. Deutschland im Ersten Weltkrieg, Frankfurt am M. 1965, стор. 42.

³⁵ Див. там же, стор. 47—48 і далі.

³⁶ Див. J. Rajewski. «Mitteleuropa», Poznań, 1959, стор. 18 і далі.

³⁷ H. Meyer. Mitteleuropa 1815—1945. Naque, 1955, стор. 107 і далі.

³⁸ Див. P. Rohrbach. Der Krieg und die deutsche Politik. Weimar, 1915.

Розділ VII.

це біла Росія, чи червона³⁹. В газетних статтях, брошурах і книгах⁴⁰, які масово видавались у Галичині, починаючи з 1909 р., праві соціалісти і зв'язані з ними групи та організації категорично виступали проти соціальних лозунгів, проповідували «внутрішню координацію польського суспільства» з метою підготовки його до «революційної» боротьби за «державну незалежність». Під «революцією», «революційною боротьбою», «революційним рухом» вони розуміли диверсійно-повстанську та іншу ворожу діяльність в Королівстві, спрямовану проти Росії. Лозунг «незалежності» пропагували лише стосовно до російської частини Польщі, причому не етнографічної, а тієї, що включала і східні «креси» (окраїни) разом з Кримським півостровом, який «красиво закруглив би карту воскреслої Речі Посполитої»⁴¹.

Відмова від революційної боротьби і заперечення революційних можливостей російського робітничого класу, який виступав проти царизму, пристосування соціалістичних лозунгів до повстанської ідеології, проповідь реформ і співробітництва з поміщиками і буржуазією давали В. І. Леніну цілковиту підставу вважати ППС не пролетарською, не соціалістичною, а дрібнобуржуазною націоналістичною партією⁴², «Розпад Росії, до якого хоче прагнути ППС на відміну від нашої мети повалення самодержавства», — відмічав В. І. Ленін, — привело до сумної дійсності — розпаду сил пролетаріату⁴³ до низького прислужництва «фраків» одній з імперіалістських монархій⁴⁴.

Уже в 1906 р. Вітольд Йодко і Юзеф Пілсудський від імені Польської соціалістичної партії запропонували штабу австрійського військового командування в Перемишлі як плату за підтримку їх прагнень різного роду розвідувальної послуги, спрямовані проти Росії⁴⁵. Вони хвалькувато заявили, що ППС має в Королівстві 70 000 озброєних людей, а на випадок відкритої боротьби зможе виставити 200 000, що їм «напевне вдасться повести за собою всі польські елементи»⁴⁶.

Хоч запевнення про готовність населення до повстання було найчистішою фантазією, диверсійно-повстанська діяльність в Королівстві велась, починаючи з 1904 р.⁴⁷ З листопада 1905 р. в Кракові діяла «школа бойова ППС»⁴⁸. Її випускники (в 1905—1906 рр. — близько 100 чол.) направлялись в Королівство інструкторами бойових організацій. Одночасно в Галичині, особливо у Львові і Кракові, починаючи з 1904 р., діяли бойові гуртки та інші воєнізовані організації, в яких молодь навчалась військової справи⁴⁹. Австрійський уряд до 1908 р. офіційно не підтримував їх, але й не перешкоджав заняттям.

³⁹ Див. Wspomnienia Wandy Wasilewskiej. «Z pola walki», W., 1968, № 1, стор. 120.

⁴⁰ Зміст літератури наводить А. Garlicki. Geneza legionów, W., 1958, стор. 11—51; Див. також Н. Jabłoński. Polityka Polskiej partii socjalistycznej w czasie wojny 1914—1918. W., 1958, стор. 11—56. (Російський переклад, стор. 7—21); S. Międał. Piłsudczyzna w latach pierwszej wojny światowej. Katowice, 1961, стор. 9—34.

⁴¹ Див. S. Międał. Вказ. праця, стор. 14.

⁴² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 395.

⁴³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 405—406.

⁴⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 325.

⁴⁵ Див. Макс Ронге. Разведка и контрразведка. М., 1937, стор. 18; Galicyjska działalność wojskowa Piłsudskiego, 1906—1914. Dokumenty, W., 1967, док. № 1, стор. 443.

⁴⁶ Див. S. Arski. Rozmowa z wywiadem austriackim przed pierwszą wojną światową. «Sprawy międzynarodowe», 1959, № 11—12, стор. 68—77.

⁴⁷ Див. «Niepodległość». Т. V. Londyn, 1955, стор. 116; T. Filipowicz. Polska organizacja wojskowa w armii rosyjskiej. Bruksela, 1928. Див. Archiwum Zakładu historii partii przy KC PZPR, sygn. 76 (I) 23; W. Malinowski. Pobóg. Akcja bojowa pod Bezdanami; там же, sygn. 76 (I) 38.

⁴⁸ Див. Galicyjska działalność wojskowa..., док. № 3, стор. 446.

⁴⁹ Див. M. Sokolnicki. Rok 1914. (Wyjątki). «Niepodległość». Т. I, Londyn, 1948.

На наполегливі вимоги царського уряду припинити злочинну діяльність цих організацій австрійський уряд давав ухильні відповіді. У 1908 р. розвідувальні органи у Львові і Кракові одержали з Відня розпорядження «налагодити зв'язки з ППС, можливо, і з іншими союзами з метою організації в Королівстві шпигунства, а на випадок війни — диверсії і саботажу»⁵⁰. Австрійський уряд легалізував діяльність в Галичині пепесівських та інших бойових загонів, а також дав згоду на їх об'єднання і створення «Союзу активної боротьби» (САБ)⁵¹. В листопаді 1912 р. на базі тісного союзу між ППС і ППСД була створена «Комісія об'єднаних партій незалежності» (КОПН) — політичне представництво воєнних організацій⁵². Одночасно був створений воєнний фонд (скарб військовий).

Російський консул в Кракові повідомляв в Петербург з цього приводу: «Час появи думки про заснування скарбу збігається досить точно зі зверненням гр. Берхтольда до держав з пропозицією обговорити заходи до попередження ускладнень на Балканах, тобто до часу остаточного освідчення гр. Берхтольда про зміст балканського союзного договору». За його даними скарб підготував у Галичині для вторгнення в Росію донині існуючий корпус волонтерів в 12 000 чоловік (за іншими, менш ймовірними даними — 20 000), озброєних і навчених, головним чином, за рахунок австрійського уряду при прямому сприянні військових властей⁵³.

Уряд царської Росії в основному точно освідчений про підготовку антиросійського повстання і роль, яку в цій справі відіграли центральні країни. На початку травня 1913 р. С. Д. Сазонову був представлений витяг з негласного документа про екстрену нараду у Відні, на яку були запрошені представники патріотичних польських організацій. На нараді намісник престолу Франц Фердинанд виклав зміст записки, яка мала в собі найважливіші підстави складеного військовою канцелярією проекту автономії Польщі при умові включення до складу автономної держави частини Польщі, яка тепер належала Росії. Ерцгерцог звернув увагу на те, що оголошений ним проект автономії Польщі, не маючи характеру урядового зобов'язання, разом з тим, виходячи від нього як наступника престолу, стане сильним стимулом як в справі широкої участі польського народу в боротьбі на боці Австрії у випадку австро-російської сутички, так і першим кроком в справі об'єднання антиросійської діяльності польських елементів, які живуть в Росії⁵⁴.

Петербург був добре проінформований про польські настрої в Галичині в зв'язку з підготовкою імператорсько-королівського польського повстання, знав про військові заняття в районі Львова і Кракова польських добровольців, озброєних казенними рушницями Манліхера, на яких було витрачено чимало казенного пороху. Орган австрійських військових кіл «Данцерас армешайтунг» в 1913 р. відкрито визнавав, що війна дасть можливість Австрії використати проти Росії «народно-сті», які проживають по обидві сторони кордону, в першу чергу «польський фактор»⁵⁵.

⁵⁰ Див. *Galicyjska działalność wojskowa...*, док. № 3, 5, 6, 7, 10, 24, а також *Pamiętniki generała Rybaka*, «Czytelnik», Warszawa, 1954, стор. 14.

⁵¹ Див. про це: J. Stachewicz. *Początki Związku Walki Czynnej*. «Niepodległość», t. 2, W., стор. 43—60.

⁵² Див. S. Kutrzeba. *Polska odrodzona 1914—1928*. Kraków, 1928, стор. 17—18.

⁵³ Див. Архів внешней политики России (далі — АВПР), Ф. Канцелярия, 1914 год, о. 470, д. 165, л. 6.

⁵⁴ Див. АВПР, ф. ОПО, д. 43, арк. 18, 25, 26; д. 46, арк. 1—4.

⁵⁵ Цит. за М. Sokolnicki. *Rok 1914*. «Niepodległość». T. I. Londyn, 1948, стор. 62.

Зобов'язуючи монархію затримати першу атаку російських військ, німецький Генеральний штаб покладав великі надії на повстанську акцію, яка готувалась в тилу російської армії. Для її матеріального забезпечення в 1913 р. до Австрії було відправлено 60 тис. гвинтівок, а в кінці липня 1914 р. ще 30 тис. і 3 млн. патронів для польських легіонів, які формувалися в Галичині⁵⁶. Однак, побоюючись негативних наслідків галицької авантюри для монархії, бажаючи представити її лише як позбавлений всяких політичних цілей вираз «подяки поляків» австрійському імператору за його «прихильне» до них ставлення, австро-угорський уряд готував з поляків не регулярні військові частини, а загони для шпигунсько-диверсійної діяльності в Королівстві, які покликані були розладнати російську мобілізацію, залізничні сполучення, здійснювати акти диверсій та саботажу, що в цілому мало полегшити виконання плану Шліффена⁵⁷. Якщо ж вибухне антиросійське повстання, в яке, незважаючи на запевнення групи Пілсудського, у Відні вірили дуже слабо, тоді обіцяли видати зброю. Для цієї мети були підготовлені воєнні склади на кордоні з Росією.

У міру загострення міжнародної напруженості все більше уваги польському питанню приділяла шовіністична німецька пропаганда. Відомий гакагист Клейнов в «Гренцботен» (1911 р.) проповідував «майбутнє германізму на Сході». В досягненні цієї загарбницької мети він розраховував на допомогу поляків, радячи пруським правлячим колам обіцяти їм «незалежність»⁵⁸. З подібними поглядами виступав «Цукунфт»⁵⁹, а Дельбрюк, допускаючи можливість «створення польської держави обов'язково з німецькою династією на чолі», уточняв, що ні в якому випадку мова не йде про польські землі, загарбані Пруссією. Ці землі не могли розраховувати навіть на становище Галичини. Для «благополуччя самих же поляків» їх необхідно було германізувати⁶⁰.

Підтримуючи діяльність австро-угорського генерального штабу, уряд Пруссії в той же час побоювався негативного впливу галицької авантюри на пруських поляків. Тому міністр внутрішніх справ Пруссії Дальвіц наказав слідкувати за польськими приготуваннями, за системою набору в легіони і переправкою зброї через кордон. «Якщо навіть польські плани, такі, як переправка зброї в Королівство і поширення підривних листівок в Росії, спрямовані в першу чергу проти російської держави, — писав він в таємному розпорядженні від 26 грудня 1912 р., — то і це вимагає у вищій мірі спостереження з боку пруської адміністрації»⁶¹.

Газети «Шлезіше цайтунг» і «Католик» у жовтні-грудні 1912 р. писали навіть, що «краще було б, якби поляки стали на сторону центральних держав як громадяни Німеччини і Австрії»⁶². Автор брошури «Прусська польська політика і світова політика», випущеної в Берліні у 1913 р., прагне розсіяти ці побоювання, радячи пруському урядові

⁵⁶ Див. Звіт Сікорського про його поїздки в Берлін 21 серпня 1914 р. AAN PON, teka II, арк. 25, 26.

⁵⁷ Див. Galicyjska działalność wojskowa., док. № 76, стор. 576.

⁵⁸ Див. J. Krasuski. «Grenzboten» o sprawie polskiej. «Przegląd zachodni» 1958, № 6, стор. 376.

⁵⁹ Див. A. Galas. Klasy posiadające w Niemczech wobec sprawy polskiej (1894—1914). «Przegląd historyczny». T. XLV, zeszyt 4, W., 1954, стор. 666.

⁶⁰ Див. J. Krasuski. Zagadnienie polskie w publicystyce H. Delbrücka. «Przegląd zachodni», 1958, № 3, стор. 74; J. Krasuski. Spór o orientację imperializmu niemieckiego w dobie Wilhelmskiej. Poznań, 1961, стор. 76.

⁶¹ A. Galas. Вказ. праця, стор. 666.

⁶² Там же, стор. 667.

за прикладом Галичини організувати антиросійський рух і в Познаньщині⁶³.

Так німецькі і австро-угорські політики намагались використати національні почуття і прагнення польського народу до незалежності в своїх загарбницьких, імперіалістичних цілях.

Ленін таврував німецьких дипломатів за їх брехню і лицемірство, викривав прагнення буржуазії і урядів німецької коаліції одурити народи, прикриваючи огидну нагоду імперіалізму наскрізь брехливими фразами про свободу малих народів. Ленін писав, що ці фрази «лицемірство й брехня, що служать для приховання істини»⁶⁴. «Хіба ми не бачимо завжди, — писав він, — що дипломатія всіх імперіалістичних держав хизується найпрекраснодушнішими «загальними» фразами і «демократичними» заявами, *прикриваючи* ними грабіж, насилування й задушення дрібних народів?»⁶⁵. В той же час Ленін закликав соціалістів кожної країни викривати обов'язково «свій уряд і свою буржуазію», якщо вони не хочуть грати «таку саму роль, яку протягом віків відігравали християнські попи, прикрашуючи фразами про любов до ближнього і про заповіді христа політику гноблячих класів, рабовласників, феодалів, капіталістів, *примиряючи* пригноблені класи з їх пануванням»⁶⁶.

На жаль, польські соціал-демократи були представниками тих правих в міжнародному соціалізмі, які «на ділі об'єктивно... просто допомагають кожен «свій» імперіалістській буржуазії обдурювати народи, підкрашували її імперіалістські цілі»⁶⁷. Правда, це визначення в повній мірі стосувалось лише ППСД Галичини і Сілезії. Що ж стосується ППС-«фракції», яка представляла Королівство Польське, то вона захищала навіть інтереси не своєї буржуазії, а чужої, найбільш імперіалістичної і агресивної німецької і австрійської буржуазії.

Рядові члени ППС-«фракції», як і інших партій та організацій, що стояли на платформі незалежності, а також ліві течії в цих партіях, можливо, і не знали про авантюризм своїх лідерів, який загрожував фатальними наслідками для всієї польської нації. Особливо небезпечно для польського народу прогерманську діяльність розгорнули представники групи Пілсудського, які з кінця 1912 р. зайняли керівну роль в КОПН, у воєнному фонді, очолили стрілецькі союзи⁶⁸. На вимогу Берліна і Відня на самому початку війни вони очолили в Королівстві Польському повстанську і диверсійно-шпигунську діяльність на користь центральних держав. Вона мала сприяти успіху плану Шліффена, що було б трагедією в першу чергу для польського народу, який став би жертвою продуманої до дрібниць колонізаторської і асиміляторської політики німецького імперіалізму.

Але трудящі маси, широкі кола польського народу відвернулись від закликів пілсудчиків та їх посібників. Під впливом агітації революційних робітничих партій, а іноді навіть інстинктивно вони відкинули буржуазно-націоналістичну програму лідерів партій польських імущих класів з їх фальшивими лозунгами «незалежності». Широка пропаганда ідей Леніна на польських землях напередодні і в роки війни, революційна, інтернаціоналістська, патріотична позиція СДКПІЛ і ППС-лівихці все більше переконували широкі маси польського народу в необхідності

⁶³ Див. W. Conze. Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg. Köln-Graz, 1958, стор. 44.

⁶⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 161.

⁶⁵ Там же, стор. 164.

⁶⁶ Там же, стор. 190.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Див. A. Gałicki. Вказ. праця, стор. 76 і далі.

статі на сторону лєнінської програми боротьби з імперіалізмом і його наскрізь брєхливими фразами про свободу малих народів, якими він прикривав «грабіж, насилування й задушення»⁶⁹. Лише здійснення цієї програми могло стати і дійсно стало основною передумовою створення незалежної і вільної Польщі.

И. М. ТЕОДОРОВИЧ

В. И. ЛЕНИН И ВОПРОС НЕЗАВИСИМОСТИ ПОЛЬШИ В ПЕРИОД ДОВОЕННОГО ИМПЕРИАЛИЗМА

Резюме

Пользуясь ленинским анализом «польского вопроса» в эпоху довоенного империализма, автор показал ошибочную позицию польских правых социалистов (ППСД и ППС-правицы), которые, не приняв ленинских указаний о необходимости совместной борьбы польского пролетариата с пролетариатом других стран за социалистическую республику, возродили в XX в. аристократический характер польского национального движения. С помощью империалистических правительств Германии и Австро-Венгрии, которые использовали в своих захватнических целях на Востоке стремление польского народа к независимости, они готовили повстанческую и диверсионно-шпионскую акцию в Королевстве Польском. Но польский народ отвернулся от лживых буржуазных лозунгов, не поддержал призывы к восстанию. Ленинская программа борьбы с империализмом все больше прокладывала путь к сознанию народных масс. Только ее выполнение могло стать и действительно стало основной предпосылкой создания независимой и свободной Польши.

⁶⁹ Див. В. І. Лєнін. Твори, т. 23, стор. 162, 164.

СПІВРОБІТНИЦТВО ПОЛЬСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ З В. І. ЛЕНІНИМ У ЦЕНТРАЛЬНОМУ ОРГАНІ РСДРП — ГАЗЕТІ «СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТ» (1908—1909 рр.)

Починаючи з IV (Стокгольмського) з'їзду РСДРП (квітень 1906 р.), соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) — революційний авангард польського пролетаріату — входила до складу російської соціал-демократії як автономна, складова частина її.

В усіх головних питаннях революційної стратегії і тактики пролетаріату і в основних політичних питаннях внутріпартійного життя РСДРП польські соціал-демократи (під час приналежності до РСДРП), незважаючи на всі свої помилки і коливання, стояли на боці Леніна, більшовиків. СДКПіЛ була найближчим політичним союзником більшовиків та міжнародного робітничого руху. Однак у деяких питаннях СДКПіЛ дотримувалася помилкових поглядів, і її розходження з більшовиками були значними. Час від часу вони виливались у різку за формою полеміку, що стосувалась, головним чином, організаційних питань. Однак при всьому цьому СДКПіЛ ніколи не сходилася з революційного шляху, ідейно-політично завжди протистояла меншовикам і зберігала свою солідарність з більшовиками.

В. І. Ленін неодноразово вказував, що вирішальне значення мають не існуючі між більшовиками і СДКПіЛ відмінності, а те, що з більшості головних питань революції польські соціал-демократи єдині з більшовиками-ленінцями¹. Ця єдність проявлялась, безумовно, по-різному: один раз сильніше, інший — слабше, що залежало від конкретних обставин того чи іншого історичного періоду. Вона була найбільш міцною під час революції 1905—1907 рр., коли СДКПіЛ різко виступала проти меншовиків і ліквідаторів і цим самим подавала допомогу і підтримку боротьбі В. І. Леніна та всіх ленінців проти опортуністів.

Яскравою ілюстрацією позиції польських соціал-демократів в роки реакції була діяльність представників СДКПіЛ в редакції газети «Соціал-демократ» — Центрального Органу РСДРП. Вони брали участь у роботі редакції нарівні з іншими редакторами, згідно з рішенням IV (об'єднавчого) з'їзду РСДРП про умови злиття Соціал-демократії Польщі і Литви з РСДРП².

Газета «Соціал-демократ» видавалась згідно з постановою V (Лондонського) з'їзду РСДРП. Підготовкою видання свого Центрального Органу Центральный Комітет РСДРП був зайнятий всю осінь 1907 і

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 410—411; т. 15, стор. 324.

² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...), ч. I. Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 97.

весну 1908 рр. Видання газети затримувала жорстока боротьба фракцій в середині ЦК з приводу складу редакції та політичного напрямку газети. Меншовики добре усвідомлювали той факт, що редакція буде проводити на сторінках Центрального Органу ту політичну лінію, яку намітив V з'їзд РСДРП і яка була діаметрально протилежна їх опортуністичним поглядам. Тому вони за всяку ціну намагались не допустити своєчасного випуску газети.

На одному з перших після з'їзду засідань ЦК на пост головного редактора газети було запропоновано В. І. Леніна. При ньому передбачалось створити редакційну колегію з 6 чоловік: 2 більшовики і по одному представнику від меншовиків, Бунду, Соціал-демократії Латиського краю і польської соціал-демократії (СДКПіЛ). Від СДКПіЛ до складу редакційної колегії було рекомендовано Я. Тишку³. Меншовики, незадоволені таким невідповідним для них співвідношенням сил в редакції, заявили формальний протест, стверджуючи, що при такому складі редколегії видання газети взагалі неможливе. Вони загрожували бойкотувати роботу редколегії, якщо в ній і в ЦК переважатимуть більшовики.

Польські соціал-демократи різко засудили ліквідаторські прагнення меншовиків щодо Центрального Органу і ультимативний характер їх протесту. Разом з тим польські члени ЦК, прагнучи зберегти формальну єдність РСДРП і забезпечити правами меншість, запропонували створити розширену колегію Центрального Органу з 8 осіб, яка б за своєю формою відповідала пресовій комісії Німецької соціал-демократичної партії. До її складу мали ввійти 3 більшовики, 2 меншовики і по одному представнику автономних частин РСДРП — Бунду, СДЛК і СДКПіЛ. Власне редколегія повинна була складатися з трьох осіб: одного більшовика, одного меншовика і одного «нефракційного», але такого, що підтримував би революційний напрямок РСДРП⁴. Однак польський проект хоч і забезпечував чисельну перевагу в редакційній колегії представникам революційної більшості в РСДРП, позбавляв газету чіткого, ідейно-вириманого характеру, а редакцію змушував працювати в атмосфері конфліктів і нескінченних незгод.

В складі редколегії ЦО, запропонованому більшовиками, польські соціал-демократи побачили невідповідність «з справжніми інтересами революційного напрямку», які, на їх думку, повинні «виступати від імені всієї партії»⁵. Центральний Орган при бойкоті його меншовицькою частиною РСДРП не міг би, на думку СДКПіЛ, вважатися загальною партійним органом. Він виражав би думку тільки однієї частини партії.

Для того щоб позбавити меншовиків підстав для бойкоту Центрального Органу, польські соціал-демократи (перш за все Я. Тишка) наполягали в ЦК на тому, щоб відмінити вже прийнятий проект організації редколегії і дати меншовикам більші «конституційні гарантії впливу і співробітництва»⁶. Незгоди з цього приводу продовжувались протягом кількох тижнів. Нарешті, більшовики погодились взяти за основу проект Я. Тишка.

На засіданні ЦК 7 вересня 1907 р. була зроблена ще одна поступка меншовикам. До редколегії фактично було введено рівну кількість більшовиків і меншовиків. Створена на цьому засіданні ЦК редакційна колегія складалась з семи осіб; двох більшовиків, двох меншовиків, і

³ Персонально до складу редакції, ввійшли: В. І. Ленін, А. А. Богданов, М. М. Покровський, Г. В. Плеханов і Я. Тишка. Представники Бунду і СДЛК не встановлені.

⁴ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 266, арк. 6.

⁵ Там же, арк. 7.

⁶ Там же, арк. 8.

по одному представнику національних частин партії⁷. Одночасно була створена розпорядницька комісія в складі В. І. Леніна, Ю. О. Мартова і П. І. Стучка. Незабаром П. І. Стучка — представник СДЛК — вийшов з складу редакційної трійки і на його місце був обраний представник СДКПіЛ Я. Тишка⁸. Однак внаслідок багатьох причин і ця редакція фактично не функціонувала. Замість Центрального Органу були видані лише три номери листка «Вісті Центрального Комітету РСДРП», в яких друкувались в скороченій формі найважливіші фрагменти протоколів засідань ЦК і повідомлення місцевих організацій. Після жовтневого пленуму ЦК 1907 р. нарешті було вирішено почати видання «Социал-демократа» в Росії. 4 січня 1908 р. Бюро ЦК призначило редакцію в складі: М. О. Рожкова — більшовика, Б. І. Горєва — меншовика і А. Варського — представника СДКПіЛ. В січні 1908 р. А. Варський виїхав до Петербурга як член ЦК РСДРП і член редакції ЦО⁹. СДКПіЛ, як і більшовики, посилено наполягала на скорішому виданні газети, вважаючи цю справу «найневідкладнішою потребою партії»¹⁰.

Цій редакції, особливо при активній участі М. Рожкова і А. Варського, пощастило, нарешті, в лютому 1908 р. випустити перший номер ЦО¹¹. Матеріал для нього готувався і редагувався у Петербурзі, а складалася і друкувалася газета у Вільно, в одній з легальних друкарень. Однак в ніч на 13 лютого 1908 р. частина тиражу Центрального Органу була захоплена поліцією. 13 березня 1908 р. охранка виявила і захопила велику кількість примірників першого номеру газети в одній з легальних петербурзьких друкарень. Пощастило врятувати лише кілька примірників, і тому цей номер не одержав розповсюдження¹². М. Рожков і А. Варський були заарештовані¹³. Внаслідок цих провалів і арештів редакція ЦК більше не робила спроб видавати «Социал-демократа» в Росії.

Вихід першого номера ЦО був гаряче зустрінутий соціал-демократією Королівства Польського і Литви. Газета «Червони штандар» підкреслювала, що він надрукував «важливі керівні статті», які мали велике значення і для Польщі»¹⁴.

Питання про відновлення видання ЦО за кордоном обговорювалося на пленумі ЦК, який працював з 24 по 26 серпня 1908 р. в Женеві. Створена цим пленумом редакція складалась з трьох чоловік. Двоє з них були обрані пленумом — В. І. Ленін від більшовиків і Б. І. Горєв — від меншовиків. Третього члена редакції повинно було призначити Головне правління СДКПіЛ згідно з організаційним статутом РСДРП¹⁵. Для постійної підтримки ЦО і розгляду всіх принципових внутріредакційних конфліктів була створена пресова комісія з шести осіб — членів і кандидатів ЦК, в тому числі одного представника

⁷ В. І. Ленін, М. М. Покровський, Ю. О. Мартов, Ф. І. Дан, Я. Тишка, П. І. Стучка і Зельцер-Гроссер.

⁸ Див. ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 266, арк. 8.

⁹ Під час перебування в Росії А. Варський поселився в Фінляндії, у Теріокі, де часто зустрічались і проводили свої засідання більшовицькі діячі. Див. лист А. Варського до партійного суду над К. Залевським, 30 січня 1909 р. ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 244, арк. 1.

¹⁰ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 266, арк. 2.

¹¹ Там же, од. зб. 352, арк. 38 і 48.

¹² Правда, більшість матеріалів № 1 було передруковано в № 26 і 27 більшовицької газети «Пролетарий».

¹³ А. Варський був заарештований в Петербурзі 7 травня (25 квітня) 1908 р. Див. Отчеты Особого отдела департамента полиции Министерства внутренних дел. АЗНР, 392/2, к. 242, 251—256. АМЗНР, 449.

¹⁴ Z centralnego organu, «Czerwony Sztandar», Nr 156, 25. IV 1908.

¹⁵ Див.: КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 176.

СДКПіЛ — Я. Тишка. Представник СДКПіЛ безпосередньо в редакцію в той час не був призначений. Питання про представництво СДКПіЛ в ЦО було предметом обговорення на кількох засіданнях Головного правління СДКПіЛ протягом вересня і грудня 1908 р. Відсутність А. Варського і Ф. Держинського, арешти багатьох відомих працівників, нарешті, заява А. Малецького від 15 серпня 1908 р. про вихід з Головного правління¹⁶ створили для Головного правління СДКПіЛ дуже важке становище: не вистачало літературних сил для організації видань СДКПіЛ, було мало досвідчених працівників для проведення революційної роботи в країні. На засіданні Головного правління СДКПіЛ 3 листопада 1908 р. Я. Тишка повідомив, що він не може ввійти до складу редакції у зв'язку з підготовкою до VI з'їзду СДКПіЛ і роботою в журналі «Пшегльонд Соціал-Демократични»¹⁷.

Питання про роботу ЦО докладно не розглядалося на VI з'їзді СДКПіЛ, який відбувався з 5 до 13 грудня 1908 р. в Празі, якщо не враховувати загального рішення з'їзду про необхідність підтримки більшовиків в їх боротьбі за перемогу революційного напрямку в РСДРП і застережень делегатів з'їзду проти самого принципу організації редакції ЦО з представників, які направлялись окремими фракціями РСДРП, а не признавались Центральним Комітетом. Делегати VI з'їзду СДКПіЛ побачили в способі формування центральних партійних установ прояв федералізму. Протоколи з'їзду згадують про те, що один з делегатів з'їзду — «Мартин» (В. Матушевський) запитував Головне правління, чому до цього часу представник СДКПіЛ не делегований до складу новоорганізованої редакції¹⁸.

У виданому напередодні з'їзду звітів Головного правління за період з 1 липня 1906 р по 1 жовтня 1908 р. коротко говорилось, що представник СДКПіЛ входить до складу редакції ЦО і що ведеться робота по відновленню видання ЦО, припиненого після першого номера¹⁹. Не маючи свого постійного представника в редакції ЦО, Головне правління СДКПіЛ все ж підтримувало тісний контакт з більшовиками і шляхом участі Я. Тишки в пресовій комісії надавало підтримку більшовикам у всіх головних питаннях підготовки до відновлення видань ЦО. Я. Тишка був присутнім на першому засіданні редакції після пленуму²⁰.

У Загальноросійська конференція РСДРП (3—9 січня 1909 р.), що відбулася незабаром після VI з'їзду СДКПіЛ, висловила жаль з приводу того, що за весь час, який минув після загальнопартійного з'їзду, вийшов лише один номер ЦО. Конференція «наполягає, — говорилось у рішенні, — щоб ЦК в найближчий час приступив до видання Центрального Органу»²¹. З питання про ЦО була прийнята резолюція, запропонована Я. Ганецьким від імені СДКПіЛ і більшовицької делегації²². При обговоренні звіту ЦК та звітів місцевих організацій, в тому числі і звіту СДКПіЛ, більшовики і польські делегати різко засудили дезорганізаційну позицію меншовиків-ліквідаторів в редакції ЦО, здійснювану ними тактику зриву роботи цього загальнопартійного органу.

На пленумі ЦК РСДРП (9—11 січня 1909 р.), який пройшов при активній участі польських соціал-демократів, було вирішено наступний (другий) номер ЦО видати не пізніше ніж через місяць. Реорганізо-

¹⁶ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 262, арк. 1.

¹⁷ Там же, од. зб. 264, арк. 2.

¹⁸ Там же, од. зб. 35, арк. 18.

¹⁹ Sprawozdanie z VI zjazdu SDKPiL, стор. 67.

²⁰ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 352, арк. 50.

²¹ Див. КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 190.

²² Див. П. Барчугов. Пятая конференция РСДРП, М., 1955, стор. 52.

вана пленумом редакція складалась на цей раз з трьох більшовиків, одного меншовика і одного польського соціал-демократа²³.

Від імені СДКПіЛ до складу редакції ввійшов Юліан Мархлевський. Персонально редакційна колегія складалась з В. І. Леніна, Г. Є. Зінов'єва, Л. Б. Каменева, Ю. О. Мартова і Ю. Мархлевського²⁴. Незабаром замість Ю. Мархлевського Головне правління направило до редакції Адольфа Варського, який повернувся з заслання.

Протягом року ця редакція видала 9 номерів газети «Соціал-демократ». Центральний Орган повинен був дотримуватись політичної лінії перемігшої на лондонському з'їзді більшості, антиліквідаторської і антиотзовітської лінії V Всеросійської конференції РСДРП, давати докладні відповіді на корінні тактичні і організаційні питання. Оскільки більшовики і меншовики займали з цих питань діаметрально протилежні позиції, внутріредакційна боротьба в Центральному Органі була жорстокою і відображала становище в середині РСДРП в цілому.

Хоч В. І. Ленін формально був лише одним із членів редакційної колегії, в дійсності він направляв всю діяльність редакції. Завдяки цьому Центральний Орган з марксистських позицій висвітлював досвід революції 1905 р. і соціальну суть третьочервневої монархії, обгрунтовував неминучість нового революційного піднесення в Росії під керівництвом пролетаріату, правильно викривав класові коріння опортунізму, відстоював погляди більшовиків з програмних, тактичних і організаційних питань.

Слід відмітити, що у питанні політичної лінії газети, в турботах про те, щоб «Соціал-демократ» став бойовим партійним органом, який боротиметься проти ліквідаторів і отзовістів за зміцнення нелегальних партійних організацій і розширення їх зв'язків з масами, В. І. Ленін, більшовики знайшли в особі представника СДКПіЛ вірного союзника і товариша по зброї. В Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС зберігаються численні листи, які надсилав А. Варський з Парижа до Берліна і Кракова Я. Тишці, Ф. Дзержинському, В. Ледеру та іншим членам Головного правління СДКПіЛ. Вони переконливо свідчать про те, що з більшості політичних і тактичних питань, які обговорювались редакцією ЦО, А. Варський рішуче підтримував В. І. Леніна і більшовиків²⁵.

В тих випадках, коли його думки розходились з думками більшовиків, членів редакції, А. Варський намагався не виявляти своїх розходжень з більшовиками в присутності Мартова, а робив свої зауваження на приватних нарадах з більшовиками, прагнучи зберегти з ними єдність²⁶. В. І. Ленін, підводячи підсумки діяльності А. Варського в редакції ЦО, називав його досвідченим літератором, розумним марксистом і прекрасним товаришем²⁷. Тишківській схильності до дипломатії

²³ Див. КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 134.

²⁴ Каменев фактично ввійшов до складу редакції тільки в другій половині 1909 р. Як видно з листів А. Варського, спочатку до липня 1909 р. включно на засіданнях ЦО замість Каменева присутнім був В. Л. Шанцер-Марат (див. ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 296, арк. 12). Однак більшість друкованих робіт, які торкалися питання про склад редакції ЦО, не згадують про участь В. Л. Шанцер-Марата в редакції ЦО. Ю. Мархлевському було доручено вести іноземний відділ редакції. Див. *Korespondencja polityczna Juliana Marchlewskiego*. Oprac. J. Sobczak i B. Wróblewska. «Z pola walki», 1969, Nr 2(46).

²⁵ Автор ніяк не може погодитись з однобічною і негативною оцінкою позиції А. Варського в редакції «Соціал-демократа», даною І. Кузнецовим і С. Матвієнко в їх цікавій і змістовній у висвітленні інших питань брошурі. Газета «Соціал-демократ» (1908—1917). М., 1960. Ставлення автора до роботи І. Кузнецова і І. Матвієнко див.: *Polonica w ostatnich radzieckich wydawnictwach historycznych*. «Z pola walki», 1960, Nr 4, str. 234—236.

²⁶ Див. ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 292, арк. 1.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 47, стор. 242.

у відносинах з РСДРП А. Варський протиставив «звичку більшовиків писати про те, що думають, не приховуючи нічого»²⁸.

А. Варський в той час мав найтісніші зв'язки з В. І. Леніним, проводив з ним довгі і сердечні розмови. Під час роботи над статтями, які він готував для журналу «Пшегльонд Соціал-Демократични», користувався багатою колекцією російських газет, які знаходились на квартирі В. І. Леніна²⁹. А. Варський продовжував робити це навіть тоді, коли Головне правління, боячись, що Варський втратить незалежність, не приховувало свого невдоволення³⁰. З іншого боку, В. І. Ленін винятково чуйно і уважно ставився до цього видатного польського соціал-демократа, багато говорив йому про свої наміри, давав йому читати свої статті для ЦО перед передачею їх до редакції. В. І. Ленін залучав А. Варського до участі в розробці матеріалів для соціал-демократичної фракції в III Державній думі. 30 вересня 1909 р. А. Варський писав Розі Люксембург, що вони з В. І. Леніним підготовляють матеріал для агітаційної декларації соціал-демократичної фракції при внесенні законодавчого проекту про восьмигодинний робочий день. А. Варський просив Р. Люксембург прислати йому її брошуру про 1 Травня, яка містила обпрунтування лозунга восьмигодинного робочого дня, причому додає: «До мого прохання приєднується Ленін»³¹.

А. Варський бере участь в боротьбі більшовиків проти опортуністів в партійному житті. Він є членом різних комісій ЦК РСДРП — шкільної, слідчої та інших, бере участь в роботі третейських партійних судів, відвідує більшовицькі збори. Так, наприклад, Д. З. Мануїльський згадує, що А. Варський брав участь у великій дискусії з питань ставлення до соціал-демократичної фракції, що відбувалася в паризькому «Кафе де Ліон» і на якій В. І. Ленін виступав проти Богданова, Алексинського та інших лідерів «одзовістів» та «ультиматистів»³².

У червні 1909 р. А. Варський читав публічні лекції польською і російською мовами в польських і російських закордонних секціях в Нансі, Женеві, Фрібурзі і Берні. В Берні його лекції слухали 70 польських і російських соціал-демократів³³. Темами лекцій в польських секціях була політична ситуація в Польщі, в російських — «Польща, російська революція і соціалістичні завдання в галузі національного питання» або «Польща, російська революція і польські соціалісти». На закритих партійних зборах груп сприяння РСДРП та секцій СДКПіЛ він говорив про ставлення СДКПіЛ до більшовиків і меншовиків³⁴. У листопаді 1909 р. на зборах закордонних секцій в Брюсселі А. Варський висвітлював питання внутріпартійної боротьби в РСДРП³⁵.

А. Варський перебував під могутнім впливом В. І. Леніна. При читанні листів Варського паризького періоду його діяльності дуже кидається у вічі велика схожість оцінок, які давали подіям і людям В. І. Ленін та А. Варський. Так, ряд критичних зауважень останнього на адресу статей Троцького, що друкувалися в ЦО³⁶, особливо оцінка

²⁸ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 292, арк. 7.

²⁹ Там же, од. зб. 294, арк. 15.

³⁰ Там же, арк. 19.

³¹ Там же, од. зб. 295, арк. 16. Це дозволяє уточнити інформацію, яка була в «Датах жизни и деятельности В. И. Ленина», доданих до 19 тому Полного собрания сочинений В. И. Ленина (стор. 611), згідно з якою «з другої половини 1909 р.» Ленін брав участь в роботі комісії сприяння думської соціал-демократичної фракції. Очевидно, цей факт мав місце у вересні—жовтні 1909 р. (за новим стилем).

³² Д. З. Мануїльський. Из воспоминаний о В. И. Ленине. «Вопросы истории КПСС», 1961, № 1, стор. 162.

³³ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 292, арк. 16.

³⁴ Там же, од. зб. 294, арк. 25.

³⁵ Там же, од. зб. 296, арк. 17.

³⁶ Там же, од. зб. 292, арк. 7; од. зб. 294, арк. 3, 4; од. зб. 295, арк. 6, 13.

поведінки Троцького під час переговорів про передачу віденської «Правди» в розпорядження ЦК, подібні до оцінок цього епізоду В. І. Леніним³⁷. В одному з своїх листів А. Варський характеризує статтю Каменева в «Соціал-демократі» як «занадто фейлетонні непоглиблені»³⁸. Приблизно в той же час В. І. Ленін висловлює свою досаду на те, що Каменев «працює недбало, розпливається, розпиляється, ходить довкола, не вміє по-справжньому взяти центр і суть справи»³⁹.

Керуючи роботою «Соціал-демократа» в душі революційної соціал-демократії, В. І. Ленін турбувався про те, щоб на сторінки газети не потрапляли твори антибільшовицького, ліквідаторського напрямку. В тих випадках, коли такі статті все-таки необхідно було надрукувати, В. І. Ленін добивався друкування в тому ж номері і більшовицьких статей, в яких спростовувалися ліквідаторські ідеї. В. І. Ленін наполягав також на тому, щоб до меншовицьких статей завжди були додані редакційні зауваження. З приводу цього в редакції часто виникала напружена боротьба, в ході якої А. Варський найчастіше підтримував В. І. Леніна.

В березні 1909 р. Мартов надрукував у третьому номері газети «Соціал-демократ» статтю «За що боротися», в якій у меншовицько-ліквідаторському дусі тлумачив мету боротьби пролетаріату і соціал-демократії. В цій же статті він детально просторікував про ті розходження, які виявилися на V Всеросійській конференції РСДРП при формулюванні питання про «диктатуру пролетаріату і селянства». Використовуючи розбіжність у визначенні поняття «революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства» більшовиками і СДКПіЛ на V Всеросійській конференції РСДРП, Мартов намагався довести, що польські соціал-демократи «зовсім не поділяють ідеї диктатури пролетаріату і селянства», що нібито неправа редакція «Пролетарія», яка підкреслювала, що обидві формули виражають одну і ту ж ідею⁴⁰. Він посилався на статті польських соціал-демократів — З. Ледера в більшовицькій газеті «Пролетарій»⁴¹ і А. Варського в журналі СДКПіЛ «Пшегльонд Соціал-Демократични»⁴², які викладали рішення VI з'їзду СДКПіЛ і подавали формулу завоювання влади пролетаріатом «за допомогою революційних прошарків селянства». Підкресливши, що меншовики «однаково не поділяють ні тієї, ні іншої формули», тобто не згодні ні з більшовиками, ні з СДКПіЛ, Мартов докоряв редакції «Соціал-Демократа» за те, що вона, опублікувавши в другому номері газети статтю В. І. Леніна «На дорогу» як редакційну, неначе відходить від рішень V конференції. Стаття В. І. Леніна «На дорогу» містить, як відомо, більшовицьку формулу диктатури пролетаріату і селянства⁴³.

На засіданні редакції ЦО, яке обговорювало 4 і 6 березня 1909 р. зміст третього номера ЦО, було прийнято рішення про те, що на статтю Мартова дасть відповідь В. І. Ленін. А. Варський підтримав у цьому питанні В. І. Леніна і підкреслив, що В. І. Ленін мав «формальне право» не дотримуватись точно у своїй статті формулювання, прийнятого V конференцією РСДРП, бо конференція не може змінити програму

³⁷ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 47, стор. 188.

³⁸ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 295, арк. 17.

³⁹ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 47, стор. 193.

⁴⁰ «Пролетарій», № 42, 25 (12) лютого 1909 р.

⁴¹ З. Ледер. VI съезд социал-демократии Польши и Литвы. «Пролетарій», № 43, 6. III (21 лютого) 1909 р. До речі, ця стаття Ледера в досить невдалій формі викладає положення VI з'їзду СДКПіЛ.

⁴² War. (A. Warski). VI zjazd. «Przegląd Socjaldemokratyczny», Nr 10, XII. 1908, str. 777—787.

⁴³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 303.

партії і рішення з'їздів⁴⁴. Стаття В. І. Леніна «Мета боротьби пролетаріату в нашій революції»⁴⁵ була відповіддю Мартову. В ній В. І. Ленін дав гідну відсіч меншовицьким спробам вбити клин між СДКПіЛ і більшовиками.

Відкидаючи намагання Мартова довести, що V конференція РСДРП, прийнявши формулу, запропоновану делегатами СДКПіЛ, нібито відхилила більшовицьку ідею диктатури пролетаріату і селянства, що ЦО не має права включати в невіддані статті більшовицьку формулу, В. І. Ленін вказував на те, що більшовики часто, в тому числі в досить важливих документах, таких, як проекти резолюцій до IV і V з'їздів РСДРП, вживали формулу «пролетаріат, що веде за собою селянство». Іноді вони використовували також формулу «пролетаріат, який приєднує до себе селянство» і що не можна догматично вимагати буквального збігу «резолюцій масової партії, яка політично бореться, і формул марксистського визначення класового змісту переможної революції»⁴⁶.

В. І. Ленін говорив, що хоч більшовики до V конференції РСДРП жодного разу не вставляли в свої резолюції вислову «диктатура пролетаріату і селянства», жодній людині до появи статті Мартова «За що боротися» не приходило на думку заперечувати, що всі більшовицькі проекти резолюції 1905—1907 рр. «щільком побудовані на ідеї диктатури пролетаріату і селянства»⁴⁷. Думка всіх цих формул одна, вона якраз і означає диктатуру пролетаріату і селянства. Тому прийнята на пропозицію делегатів від СДКПіЛ на V конференції РСДРП формула «пролетаріат, що опирається на селянство» не тільки не поховала «диктатуру пролетаріату і селянства» і не усунула це поняття з партійного лексикону, але, навпаки, підтвердила її життєвість.

Розкриваючи всю безглуздість крючкотворних методів ведення дискусії Мартовим в Центральному Органі, В. І. Ленін висунув три положення: керівна роль пролетаріату в революції, завоювання влади пролетаріатом за допомогою інших революційних класів як мета боротьби і, нарешті, перше місце селянства в числі помічників пролетаріату. У відстоюванні цих методів більшовики і польські соціал-демократи єдині⁴⁸. «Т. Мартов забув сказати читачеві, — писав В. І. Ленін, — що *по кожному з цих трьох положень меншовики стоять на точці зору, яку відкидає партія, що до числа відкинутих партією заблуджень належить саме меншовизм і тільки меншовизм*»⁴⁹. Тим самим В. І. Ленін констатує схожість позицій СДКПіЛ з позицією більшовиків і підкреслює, що незгоди в питанні формулювань не можна перетворювати в принципові відмінності. Не заперечуючи існування певних відмінностей між більшовиками і польською соціал-демократією, В. І. Ленін констатує увагу насамперед на тому, що об'єднувало СДКПіЛ та більшовиків і що відокремлювало їх від меншовиків. В. І. Ленін підкреслював, що більшовики і польські соціал-демократи на відміну від меншовиків і Троцького вважають гегемоном революції робітничий клас, який в союзі з селянством йде на боротьбу за завоювання диктатури пролетаріату. Таким чином, стаття Леніна не залишила жодних сумнівів у правильності тієї мети, яку ставили перед собою більшовики.

⁴⁴ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 292, арк. 1, 2, 4.

⁴⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 315. Рукопис цієї статті В. І. Ленін прочитав Варському перед представленням її на обговорення редакції (див. ЦПА, ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 294, арк. 9).

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 316, 317.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же, стор. 323.

Ставлення В. І. Леніна до польської формулювання тези «диктатура пролетаріату і селянства» можна розкрити також із змісту бесіди В. І. Леніна з А. Варським, яка відбулась у першій половині березня 1909 р. За словами Варського, В. І. Ленін підкреслив тоді, що висловлена в резолюції VI з'їзду СДКПІЛ «Завдання партії на даному етапі» ідея досягнення влади пролетаріатом за допомогою селянства⁵⁰ не тотожна з положенням про диктатуру пролетаріату, яка опирається на селянство⁵¹, сформульованим на V конференції РСДРП. Під час бесіди з А. Варським В. І. Ленін не заперечував формули VI з'їзду СДКПІЛ, вважаючи її майже рівноцінною з більшовицькою формулою⁵². Формула ж, запропонована польською делегацією на V конференції РСДРП, була погано перекладена на російську мову, бо, підкреслював В. І. Ленін, «опиратися на» означає в російській мові те, що більш слабкий опирається на більш сильного.

Ці ж слова Леніна знаходимо і у самій статті, опублікованій в третьому номері ЦО. В. І. Ленін відмічав тут, що більшовики не погоджувались на конференції з висловом «що спирається на» не тому, щоб тут заперечувалась диктатура пролетаріату і селянства, а тому, що по російськи він не дуже вдалий. Спирається, звичайно, більш слабкий на більш сильного. Дослівне повторення польської формули «пролетаріат за допомогою селянства» для більшовиків цілком прийнятне, хоч було б ще краще сказати: пролетаріат, що веде за собою»⁵³.

А. Варський правильно оцінив зміст і мету статті Мартова, підкресливши в своєму листі до Я. Тишки від 14 березня 1909 р., що Мартов хоче за допомогою своєї статті «зштовхнути, посварити СДКПІЛ і більшовиків»⁵⁴. Цю ж оцінку поведінки Мартова А. Варський відверто висловив останньому на засіданні редакції, відмітивши, що мета його статті «всім зрозуміла», але це «злорадство» Мартова «нічого не дає меншовикам» і «не принесе ніякої шкоди нам (тобто польським соціал-демократам. — Я. С.) і більшовикам»⁵⁵.

В. І. Ленін не заперечував і не затушовував розбіжностей, які виявилися по цьому питанню між більшовиками і СДКПІЛ. Він підкреслював, що польським соціал-демократам дана «цілковита можливість» викласти свою точку зору в виданнях російською мовою, на сторінках більшовицьких газет і в ЦО. В. І. Ленін підкреслював також, що якщо польські соціал-демократи візьмуть участь в спорі більшовиків з Мартовим і виступлять публічно, то «всі і кожний побачить нашу солідарність з ПСД проти меншовиків і в усьому основному побачать, що розходимося ми лише в окремих моментах»⁵⁶.

А. Варський сподівався, що з цього питання повинна з'явитися стаття самого керівника СДКПІЛ в ЦО, неодноразово в своїх листах вимагав цієї статті, повідомляв, що на її появу чекають також більшовики. На думку Варського, цю статтю повинна була написати Р. Люксембург⁵⁷.

15 березня 1909 р., коли зміст ленінської відповіді на статтю Мартова обговорювався на засіданні редакції ЦО, А. Варський схвалив пропозицію, щоб стаття В. І. Леніна супроводжувалася редакційними примітками про згоду редакції із змістом цієї статті⁵⁸. Таке зауваження

⁵⁰ Sprawozdania z VI zjazdu SDKPiL..., str. 11.

⁵¹ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 180.

⁵² ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 292, арк. 7.

⁵³ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 323.

⁵⁴ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 292, арк. 6.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 324.

⁵⁷ Див. ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 292, арк. 8; од. зб. 294, арк. 9.

⁵⁸ Там же, од. зб. 294, арк. 7 і 13.

було надруковане в третьому номері «Социал-демократа»⁵⁹. Таким чином, завдяки підтримці польських соціал-демократів, яку вони надали більшовикам, спроба Мартова перешкодити Центральному Органові боротися за виконання рішень V конференції РСДРП закінчилася повним провалом.

Слід відмітити, що правильна позиція А. Варського в ЦО була критично зустрінута Я. Тишкою. Я. Тишка зазначав, що не треба було давати подібної редакційної примітки і навіть вимагав припинити випуск номера, якщо в ньому буде відсутня польська формула⁶⁰. Тишка боявся впливу В. І. Леніна на Варського і не підтримував особистих і тривалих бесід Варського з Леніним. А. Варський у зв'язку з цим писав до Головного правління 26 березня 1909 р.: «Не відповідаю на ваші докори мені в особистих розмовах з Леніним, тому що таких докорів я не в стані зрозуміти»⁶¹.

Ця розбіжність в поглядах між А. Варським і Я. Тишкою не була випадковою. Якщо Тишка, щоб виправдати свою особливу політику в РСДРП, вважав за потрібне підкреслювати при кожній нагоді існування різниці між більшовиками і СДКПіЛ в розумінні диктатури пролетаріату і селянства, то А. Варський в листах до Головного правління СДКПіЛ підкреслював, що коли йдеться про соціальний зміст диктатури, то він не бачить принципової різниці між формулюванням цього положення СДКПіЛ і формулюванням його більшовиками⁶², а ті розбіжності, які існують, «мають в даний момент більш академічне, ніж практичне значення»⁶³. Слідом за В. І. Леніним, Варський вказував на те, що під час полеміки про політику і поточну тактику партії на перший план слід висувати ці загальні риси обох формулювань, а різницю аналізувати лише в дискусійних теоретичних статтях⁶⁴.

А. Варський зближується з В. І. Леніним безумовно під впливом дискусій, які відбувались у середині ЦО, і кількох тривалих розмов з Леніним⁶⁵ на тему ленінської ідеї революційної диктатури пролетаріату і селянства. В листі до Рози Люксембург і Я. Тишки від 7 березня 1909 р. Варський відмічав, що це питання не розглядалося взагалі в партійній пресі СДКПіЛ, особливо щодо різниці між польським і більшовицьким формулюваннями положення про диктатуру пролетаріату і селянства. Він особисто вважає, що з точки зору соціального змісту диктатури Тимчасового уряду нема суттєвої різниці між польським і більшовицьким формулюваннями, бо «в обох випадках зміст (диктатури. — Я. С.) буде буржуазно-демократичним, особливо враховуючи (згідно з соціал-демократичною програмою) інтереси селянства». Якщо брати до уваги, писав далі А. Варський, той факт, що об'єктивний класовий зміст Тимчасового уряду визначає дещо більше, ніж буржуазно-демократичну диктатуру (бо Тимчасовий уряд виходить з рамок буржуазно-демократичної революції), то обидва формулювання мало відрізняються одне від одного: як у більшовицькому, так і у польському формулюванні передбачається політична гегемонія пролетаріату. В бесідах з В. І. Леніним А. Варський заявив, що польське формулювання містилось в пресі СДКПіЛ з самого початку революції, але це

⁵⁹ Див. «Социал-демократ», № 3, 22 (9) березня 1909 р.

⁶⁰ ЦПА ИМЛ, ф. 270, оп. 1, од. зб. 65, арк. 21; ф. 163, оп. 1, од. зб. 292. Див.; Переписка А. Варського з Головним правлінням СДКПіЛ за 1909 р. А. Варський не схвалив цих вимог Тишки.

⁶¹ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 292, арк. 10; од. зб. 294, арк. 3.

⁶² A. W a r s k i. List do ZG SPKPiL z 11. III 1909, AMZHP, Nr 40/2.

⁶³ Там же.

⁶⁴ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 292, арк. 7.

⁶⁵ Там же.

е заважало польській соціал-демократії йти рука об руку з більшо-
ками⁶⁶.

Коли в квітні 1909 р. в керівництві СДКПІЛ розглядалось питання про доцільність виступу з принциповою статтею з питання диктатури пролетаріату і селянства, А. Варський наполягав на тому, щоб стаття Я. Тишки або Р. Люксембург виходила «з визнання правильності того, що писав Ленін про роль пролетаріату і селянства в русі 1905—1906 років»⁶⁷. Якщо ця стаття, пише А. Варський, буде містити формулювання, принципово протилежні словам В. І. Леніна, і буде заперечувати роль селянства та можливість його участі в революційній диктатурі, тоді відповідь СДКПІЛ на статті Мартова і Леніна буде поганою, бо «в 1905—1906 роках політична диктатура пролетаріату змушена була б стати об'єктивно також соціальною диктатурою селянства»⁶⁸.

Однак А. Варський не зумів повністю подолати характерних для СДКПІЛ помилок в аграрному питанні. А. Варський вважав формулювання СДКПІЛ кращим за більшовицьке, бо, на його думку, воно більш підкреслює керівну роль пролетаріату під час переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, коли більшість селянства не може підтримувати пролетаріат.

Беручи участь у розв'язанні багатьох внутріредакційних конфліктів загальнопартійного характеру, А. Варський одночасно керував так званим польським відділом в ЦО і турбувався про те, щоб ЦО висвітлював на своїх сторінках найважливіші питання діяльності і боротьби СДКПІЛ і польського робітничого руху. Він зустрічав на цьому шляху повну підтримку з боку В. І. Леніна і більшовиків, які завжди надавали в ЦО багато місця статтям польських авторів і намагались залучити до систематичного співробітництва в газеті «Социал-демократ» кращі літературні сили СДКПІЛ.

Завдяки цьому на сторінках «Социал-демократа» часто з'являлися статті Рози Люксембург, Юліана Мархлевського, Адольфа Варського. Владислава Фанштейна-Ледера та інших польських авторів, друкувались ухвали Головного правління і згадувались партійні видання СДКПІЛ. Так, наприклад, тільки в перших дев'яти номерах ЦО з'явилося шість статей польських авторів — А. Варського, Ю. Мархлевського і В. Ледера, дві ухвали Головного правління СДКПІЛ і багато невеликих статей інформаційного характеру⁶⁹. Особливо часто редакція «Социал-демократа» доручала писати статті самому А. Варському, який брав участь в роботі ЦО. Статті польських соціал-демократів не були особистими виступами авторів. Вони друкувались за згодою Головного правління і повинні були відображати погляди СДКПІЛ⁷⁰.

Керуючи польським відділом в ЦО, Варський турбувався про те, щоб в ЦО не друкувались статті К. Залевського як співробітника ліквідаційного органу «Голос социал-демократа». На одному з засідань редакції у квітні 1909 р. Варський запропонував відхилити дві статті Залевського. Всі члени редакції, крім Мартова, підтримали Варського⁷¹.

Підсумки діяльності польського відділу ЦО обговорювались на деяких засіданнях Головного правління. 27 листопада, наприклад, докладно обговорювалась вміщена в № 9 «Социал-демократа» замітка А. Варського про з'їзд польських студентських організацій, який від-

⁶⁶ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 292, арк. 5.

⁶⁷ Там же, од. зб. 294, арк. 8.

⁶⁸ Там же, арк. 9.

⁶⁹ Див. «Социал-демократ», № 2, 28(10) лютого 1909 р., № 4, 21(3) квітня 1909 р.; № 5, 23(6) травня 1909, № 7—8, 21(8) серпня 1909; № 9, 31(18) листопада 1909.

⁷⁰ ЦПА ИМЛ, ф. 270, оп. 1, од. зб. 72, арк. 2.

⁷¹ Там же, ф. 163, оп. 1, од. зб. 294, арк. 11.

бувся в липні 1909 р. в Закопане, і про ставлення до бойкоту польськими учнями царських вищих учбових закладів⁷². Я. Тишка в полеміці з В. Ледером підкреслював цілеспрямованість критики ліквідаторського «Голоса социал-демократа», яка була в цій замітці.

А. Варському були чужі вузькомісцеві тенденції, характерні іноді для Я. Тишки, який вимагав від представника СДКПіЛ в редакції ЦС добиватися за всяку ціну друкування найбільшої кількості матеріалів СДКПіЛ. Більшовики намагались робити газету не дуже великою, щоб її можна було пересилати в Росію в простих конвертах. Це іноді примушувало редакцію відхиляти прислані або навіть замовлені статті. Так, наприклад, в квітні 1909 р. була відхилена замовлена раніше Варському стаття про 1 Травня, а також стаття Ледера з приводу пропозиції ендецького депутата в Думі Димші⁷³. Замість цих статей були надруковані більш короткі — першотравнева резолюція і резолюція Головного правління щодо Димші. Варський, розуміючи утруднення газети, сам запропонував редакції зняти його статтю і пояснював Ледеру та Тищі необгрунтованість їх заперечень з цього приводу, вимагав від них партійного ставлення до ЦО, враховуючи складні умови роботи редакції і характеру ЦО як підпільної газети⁷⁴.

Коли статті Варського з загальнопартійних питань викликали критичні зауваження більшовиків, він в більшості випадків робив відповідні виправлення. Так, наприклад, стаття Варського з питання смертної кари розглядалась на двох чергових засіданнях редакції⁷⁵. Варський врахував більшість критичних зауважень більшовицьких членів редакції⁷⁶.

Однак навіть в той час між В. І. Леніним, більшовиками, з одного боку, і Варським, з другого, — існувало багато спірних питань, зв'язаних перш за все з помилковим розумінням польською соціал-демократією проблеми організаційної єдності РСДРП. Листи А. Варського до Головного правління СДКПіЛ містять немало згадок про внутріредакційні зіткнення, під час яких Варський на відміну від В. І. Леніна і більшовиків відстоював «збереження організаційної єдності РСДРП» виступав проти так званої «фракційності» більшовиків⁷⁷, намагався ліквідувати ті різкі вирази і місця більшовицьких статей, які на його думку, могли привести меншовиків до повного бойкоту Центрального Органу.

Не всі результати голосування в редакції ЦО відбивають його особисті погляди. Як член Головного правління Варський вважав себе зв'язаним рішеннями цієї керівної установи СДКПіЛ, виконував її директиви. Листи А. Варського свідчать про те, що його особисті погляди часто були іншими, більш близькими до поглядів більшовиків. Під впливом В. І. Леніна Варський нерідко усвідомлював помилковість багатьох рішень Головного правління, стояв ближче до більшовиків, ніж керівна «берлінська трійка», особливо Я. Тишка. Але було б великим спрощенням вважати, що позиція Варського завжди була більш правильною, ніж позиція Головного правління, що Варського можна повністю виділити зі складу Головного правління СДКПіЛ. Це досить складна проблема — все вирішувалось у боротьбі, залежало від багатьох причин і обставин.

Траплялися випадки, коли заперечення Варського проти більшовицьких пропозицій в редакції Центрального Органу відхилялись Го

⁷² «Из Польши», «Социал-демократ», № 9, 13 листопада 1909.

⁷³ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 287, арк. 14, 15.

⁷⁴ Там же, од. зб. 294, арк. 13.

⁷⁵ Там же, арк. 16.

⁷⁶ Там же, арк. 19.

⁷⁷ Там же, арк. 13.

ловним правлінням, особливо в тих випадках, коли питання обговорювалось в більш широкому складі Головного правління. Так, наприклад, у травні 1909 р. більшовики запропонували надрукувати в ЦО матеріали про бойкот російської колегії ЦК трьома меншовиками — членами ЦК. Мартов виступив проти цієї пропозиції, пояснюючи, що меншовики нібито не хочуть бойкотувати ЦК, що це тільки тимчасові труднощі. Варський тоді заявив, що публікація запропонованих більшовиками матеріалів передчасна: вони недостатньо обґрунтовані і тому краще надрукувати їх пізніше, коли ці матеріали будуть підтверджені новими фактами. Адже це може бути не бойкот з боку меншовиків, а просто відсутність у них відповідних людей, нарешті, боротьба проти меншовиків повинна бути принциповою, а не дріб'язковою⁷⁸. Головне правління СДКПІЛ зайняло в цьому питанні більш правильну позицію, ніж Варський, і схвалило пропозицію більшовиків, висловившись за надрукування цих матеріалів⁷⁹. Подібних випадків було кілька.

З 15 січня по 5 лютого 1910 р. робота Центрального Органу обговорювалась на пленумах ЦК, що в ці дні засідав у Парижі (так званому «січневому», або «об'єднавчому»), в якому брали участь представники всіх фракцій і угруповань. Редакцію ЦО представляв В. І. Ленін, від СДКПІЛ на пленумі були присутні Я. Тишка і А. Варський. В рішеннях пленуму, які визначили політичну спрямованість «Соціал-демократа» і склад його співробітників, було багато поступок опортуністам. Резолюція про Центральный Орган прямо рекомендувала редакції «полегшити участь в ЦО представників різних течій партії», друкуючи за підписом автора ті статті, з якими вона незгодна в окремих випадках⁸⁰. Статті, які виражали погляди більшості редакції, повинні були друкуватися як редакційні. На пленумі також був змінений склад редакції ЦО. Тепер редакція ЦО складалася з двох більшовиків, двох меншовиків і одного представника польської соціал-демократії. Від більшовиків до неї ввійшли В. І. Ленін, Г. Є. Зінов'єв. В. І. Ленін вимагав, щоб в редакції ЦО від меншовиків були введені плехановці. Однак ліквідатори, Троцький і одзовісти домоглись відхилення цієї вимоги. В результаті цього меншовиків представляли в редакції ліквідатори — Мартов і Дан.

Польські соціал-демократи підтримували більшовиків у боротьбі проти пропозиції меншовиків, бундівців і групи Троцького, які пропонували на пленумі такий склад ЦО, який «забезпечив би, — як згодом писав про це в «Голоси социал-демократа» Мартов, — нейтралізацію двох протилежних течій, не дав би визначені більшості жодній з них» тим самим примусив би партійний орган виробляти по кожному істотному питанню «середню» туманну лінію⁸¹. Більшовики і польські соціал-демократи добились від пленуму створення ЦО з виразною революційною більшістю. Польські соціал-демократи також рішуче виступали проти пропозиції бундівців, підтриманої меншовиками, щоб п'ятим членом редакції (якому при рівному представництві більшовиків і меншовиків в редакції ЦО належало відігравати вирішальну роль) призначити Л. Троцького⁸².

Високо оцінюючи діяльність А. Варського в редакції ЦО, його велику, незважаючи на всі коливання, прихильність до більшовиків, В. І. Ленін настоював на тому, щоб А. Варський залишився представ-

⁷⁸ ЦПА ИМЛ, ф. 163, оп. 1, од. зб. 287, арк. 17.

⁷⁹ Там же, арк. 23.

⁸⁰ КІРС в резолюціях..., стор. 221.

⁸¹ Див. Мартов. На верном пути. «Голос социал-демократа», № 19—20, 1 лютого 1910.

⁸² ЦПА ИМЛ, ф. 70, оп. 1, од. зб. 623, арк. 4.

ником СДКПІЛ. Під час засідання пленуму між В. І. Леніним і Я. Тишкою була досягнута домовленість про те, щоб залишити Варського у редакції⁸³.

В новому складі редакції значно посилювалась роль і значення представника СДКПІЛ в ЦО, як члена редакції, який звичайно голосував на засіданнях. Від його позиції залежали практичні результати більшості голосувань редакційної колегії Центрального Органа. За таких умов лише єдина позиція більшовиків і представника СДКПІЛ з головних питань внутріредакційної боротьби могла надалі забезпечити збереження витриманої, революційної, послідовно-марксистської лінії ЦО. Більшовики, зважаючи на велике, особливо за останній період, зближення польського члена редакції з більшовиками, розраховували на те, що представник СДКПІЛ буде в майбутньому підтримувати більшовиків ще послідовніше. В більшовицькій декларації з приводу ліквідації фракційних центрів, запропонованій пленуму, говорилося, що намічений пленумом склад редакції забезпечить, незважаючи на всі свої недоліки, проведення в життя антиліквідаторської і антиодзвістської лінії⁸⁴.

Слід також пам'ятати про те, що у зв'язку з закриттям на підставі рішень пленуму більшовицької газети «Пролетарий», з січня 1910 р. і до кінця жовтня, коли почала видаватися «Рабочая газета», більшовики не мали власного друкованого органу, і тому пропагувати свої погляди вони могли, головним чином, через Центральний Орган. Боротьба за послідовно марксистський характер «Социал-демократа» набирала в цих умовах особливо важливого значення. Робота і правильний політичний напрямок ЦО стали вкрай важливим ще й з тієї причини, що з усіх центральних установ РСДРП лише ЦО продовжував працювати над зміцненням партії і вів боротьбу з усіма опортуністичними елементами в РСДРП. «ЦО залишається поки що, — писав В. І. Ленін, — єдиним органом керівництва всією партією (доки ЦК не збереться після зриву його ліквідаторами). Працездатність ЦО надзвичайно важлива»⁸⁵. В іншому місці В. І. Ленін називав ЦО «фактично пануючою загальнопартійною установою»⁸⁶.

Багато більшовицьких діячів в той час боялися, що польський представник в редакції ЦО буде вагатися, а тому не буде забезпечено проведення таким складом редакції правильної, принципової, політичної лінії. Відомий більшовицький діяч О. П'ятницький, згадуючи настрої, які панували серед більшовиків-ленінців після січневого пленуму, писав: «Примиренська тактика частини членів ЦК — більшовиків утруднювала боротьбу з ліквідаторами. Так, внаслідок примиренства частини членів ЦК більшовики повинні були уже залежати від представника СДКПІЛ, який входив п'ятим членом в редакцію ЦО, щоб провести свою лінію в «Социал-демократе»⁸⁷.

Слід з усією силою підкреслити, що А. Варський, представляючи СДКПІЛ в редакції ЦО, в основному виправдав надії більшовиків і довів, що цілком розуміє велике значення діяльності і правильної революційної лінії газети «Социал-демократ». Докладне викладення позиції, яку займав Варський в редакції ЦО пізніше, виходить за рамки цієї статті. Обмежимося лише цим загальним висновком.

⁸³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 45, стор. 39. Варський спочатку хотів відмовитись від мандата представника СДКПІЛ в редакції ЦО, однак після цього договору погодився продовжувати свою роботу. Див.: ЦПА ИМЛ, ф. 70, оп. 1, од. зб. 623, арк. 3.

⁸⁴ Див. КПРС в резолюціях., ч. 1, стор. 224.

⁸⁵ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 47, стор. 242.

⁸⁶ Ленинский сборник, т. XXV, стор. 57; В. І. Ленін, т. 34, стор. 358.

⁸⁷ О. П'ятницький, Записки большевика. М., 1956, стор. 153.

Єдина позиція більшовиків і представника СДКПіЛ істотно обмежувала ті шкідливі наслідки, які могли бути у зв'язку з участю меншовиків-ліквідаторів в ЦО. В газеті «Социал-демократ» було опубліковано лише два матеріали Ф. Дана і не більше п'яти статей Ю. Мартова. В більшості випадків ці матеріали друкувались з великими редакційними змінами або супроводжувались редакційними зауваженнями, в яких спростовувались від імені більшовицько-СДКПіЛ-ської більшості редакції ліквідаторські погляди Мартова і Дана.

Фактично керівником газети був В. І. Ленін. Його статті займали в «Социал-демократе» центральне місце. В газеті було опубліковано понад 80 статей і заміток В. І. Леніна.

Єдність більшовиків і СДКПіЛ з головних питань здійснення партійних завдань Центральним Органом неодноразово відмічалась В. І. Леніним в його начерку листа до «держателів», в якому Ленін писав про край складне становище в ЦО, про труднощі боротьби ЦО «при мековській заяві про «механічне придушення», «стан облоги», при постійній відмові меншовиків підкоритись більшовицько-польській більшості ЦО⁸⁸. В іншому документі, в заяві в ЦК, підписаній В. І. Леніним та іншими членами редакції ЦО, говориться, що «ми втрюх абсолютно не в силі переборувати ворожу позицію»⁸⁹.

Позиція Варського користувалась підтримкою переважної більшості польських революційних соціал-демократів. Наприклад, Ф. Е. Дзержинський, висловлюючи цю підтримку, писав, що редакція ЦО повинна притримуватись «твердокамінної, послідовно революційної політики». «Дан буде підіймати скандали, — пише далі Дзержинський, — треба уникнути конфліктів в дрібних питаннях, а при питаннях принципових довести конфлікт до кінця, тобто примусити Дана піти з клеймом ліквідатора»⁹⁰.

ЯН СОБЧАК

**СОТРУДНИЧЕСТВО ПОЛЬСКИХ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТОВ
С В. И. ЛЕНИНЫМ В РЕДАКЦИИ ЦО РСДРП ГАЗЕТЕ
«СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ» В 1908—1909 гг.**

Резюме

Широко используя неопубликованные документы, хранящиеся в Центральном партийном архиве Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Архиве Института истории партии при ЦК ПОРП в Варшаве и другие источники, автор детально освещает сотрудничество видных польских социал-демократов — Я. Тышки, Ю. Мархлевского и особенно А. Варского с В. И. Лениным в Центральном Органе РСДРП газете «Социал-демократ» в период 1908—1909 годов. Автор показывает большую роль, которую А. Варский играл в ЦО РСДРП, его содействие В. И. Ленину в проведении большевистской линии в ЦО, плодотворное, тесное сотрудничество с В. И. Лениным, которое нередко осуществлялось вопреки указаниям руководства Главного правления СДКПіЛ, а также значение этого сотрудничества для ограничения участия и влияния меньшевиков-ликвидаторов в ЦО РСДРП в 1908—1909 гг. В. И. Ленину высоко оценивал сотрудничество А. Варского.

⁸⁸ Ленинский сборник, т. XXV, стор. 57; В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 358.

⁸⁹ В. І. Ленін. Твори, 16, стор. 167.

⁹⁰ Ф. Э. Дзержинский. Избранные произведения, т. 1, М., 1957.

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ПОЛЬСЬКОЇ ПРОГРЕСИВНОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ЗАХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ НА ЗАХИСТ В. І. ЛЕНІНА В СЕРПНІ 1914 р.

У квітні 1970 р. народи Радянського Союзу, країн соціалістичного табору, прогресивне людство світу відзначатимуть сторіччя з дня народження В. І. Леніна. Все життя великого вождя органічно пов'язане з революційною боротьбою трудящих нашої країни за соціальне і національне визволення, міжнародним робітничим рухом, світовим революційним процесом. Тому кожний рік, місяць, день практичної і теоретичної діяльності В. І. Леніна становить великий науковий інтерес.

Життя і діяльність В. І. Леніна в еміграції ще не знайшли повного висвітлення в радянській історичній літературі. Порівняно слабо вивчено дворічний (1912—1914 рр.) період перебування В. І. Леніна в Західній Галичині. Правда, про його життя в Кракові і Пороніні в свій час були опубліковані спогади: С. Багоцького¹, О. Буцевича², Я. Ганецького³, В. Краєвського⁴ — людей, які в той період мали постійні контакти з Леніним. Спогади більшовиків-депутатів ІV Державної думи — А. Е. Бадаєва⁵, М. К. Муранова⁶, Г. І. Петровського⁷, Ф. Н. Самойлова⁸, які зустрічались з Леніним в Західній Галичині, теж допомагають висвітлити цей період діяльності вождя. У вивченні поронінського періоду діяльності В. І. Леніна велике значення мають спогади

¹ С. Багоцький. Краковский Союз помощи политическим заключенным. «Каторга и ссылка», 1924, № 2; його ж. Из встреч с Владимиром Ильичом (1912—1917 гг.). «Пролетарская революция», 1931, № 3; його ж. Ленин в Кракове и Поронино. Воспоминания о Владимире Ильиче, ч. 1, М., 1956; його ж. О встречах с Лениным в Польше и Швейцарии, М., 1958.

² А. Буцевич. Из воспоминаний о Владимире Ильиче (1912—1917). О Ленине. Сборник воспоминаний, ч. 1, Л., 1925; його ж. С Ильичом в горах (отрывки из воспоминаний). «За рубежом», 1933, № 3.

³ Я. Ганецкий. Ленин в галицийской тюрьме. Воспоминания о Ленине. М., 1933; його ж. Накануне империалистической войны. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, ч. 1, М., 1956.

⁴ В. Краевский. Из воспоминаний о В. И. Ленине. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, ч. 3, М., 1960.

⁵ А. Бадаев. Большевики в Государственной думе. Воспоминания. М., 1954; його ж. Ленин и большевистская фракция в Государственной думе. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, ч. 1, М., 1956.

⁶ М. Муранов. Незабываемые встречи. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, ч. 3, М., 1960.

⁷ Г. Петровский. Ленин — гений и простой человек. «Правда», 3 лютого 1924 р.; його ж. Наш мудрый вождь. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, ч. 1, М., 1956.

⁸ Ф. Н. Самойлов. По следам минувшего. М., 1954; його ж. В 1914 году. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, ч. 1, М., 1956.

Н. К. Крупської⁹, біографія Володимира Ілліча, видана Інститутом марксизму-ленінізму¹⁰ та ін.

Більш докладно показано період польської еміграції В. І. Леніна в роботі радянського журналіста Я. Макаренка¹¹, польських істориків Ю. Серадського¹², В. Найдус¹³, журналіста Ю. Козловського¹⁴. Але ці роботи присвячені двом рокам життя і діяльності В. І. Леніна в Польщі, а час перебування його в Пороніні влітку 1914 р. висвітлено недостатньо.

Серед подій цього року особливе місце займає арешт В. І. Леніна і широко розгорнута кампанія на його захист. В ній брали участь численні польські революційні та політичні діячі, представники польської прогресивної інтелігенції. Ця кампанія допомогла в звільненні В. І. Леніна і виїзді його в Швейцарію¹⁵. Однак цей важливий період в житті великого вождя ще не знайшов спеціального висвітлення в роботах радянських і польських істориків. У вищезгаданих спогадах і роботах з'ясовані лише окремі питання теми.

В цій статті на основі узагальнення матеріалів, що містяться в роботах радянських і польських істориків, автор робить спробу більш повно висвітлити питання боротьби польських прогресивних кіл за звільнення В. І. Леніна. Автор використав широке коло джерел: твори і переписку В. І. Леніна, спогади Н. К. Крупської, С. Багоцького, Я. Ганецького, В. Краєвського, депутатів-більшовиків ІV Державної думи, документи, що зберігаються в архіві Інституту історії партії при ЦК ПОРП у Варшаві, і численні, в тому числі неопубліковані, спогади поляків-учасників і очевидців кампанії на захист В. І. Леніна — Я. Каспровича, Б. Романишина, Н. Гочалковської, Я. Ясинської та багатьох інших. Ці документи і спогади дозволили відновити окремі деталі подій, зв'язані з перебуванням В. І. Леніна в Західній Галичині.

Перша світова війна застала В. І. Леніна в Бялом Дунайці, поблизу Пороніна (Західна Галичина), де він був зайнятий підготовкою до чергового з'їзду партії та Міжнародного конгресу ІІ Інтернаціоналу. З початком війни В. І. Ленін опинився в надзвичайно складних умовах. Зв'язок з Росією фактично було перервано. Треба було виїхати в одну з нейтральних країн, щоб відновити зв'язки з російським революційним рухом. Але від'їзд сім'ї Ульянових затримувався.

Тим часом обстановка в Пороніні стала напруженою. Протягом кількох днів Галичина перетворилась у військовий табір: були заборонені прогресивні газети, заборонялись публічні збори, розпалювався шовінізм і військовий психоз. Над Володимиром Іллічем нависла серйозна небезпека. Під впливом русофобської шовіністичної агітації на по-

⁹ Н. К. Крупская. Воспоминания о Ленине, ч. 1—2, М., 1933; її ж. Воспоминания о Ленине, М., 1957.

¹⁰ Владимир Ильич Ленин. Биография, М., 1960.

¹¹ Я. Макаренко. Ленин в Польше, М., 1957.

¹² J. Sieradzki. Lenin w Tatrach. «Przyjaźń», 1948, Nr 4; Pierwszy odczyt w Krakowie, «Echo Tygodnia», rok 1, Nr 26; Polskie lata Lenina. Warszawa, 1960; його ж. Польские годы Ленина. М., 1963.

¹³ W. Najdus. Lenin w Polsce. Warszawa, 1953; Lenin i Krupska w Krakowskiem Związku Pomocy dla Więźniów Politycznych, «Z pola walki», 1960, Nr 2; Przez zieloną granicę. Na polskich szlakach leninowskiej «bibuly», Warszawa, 1964; Lenin i Krupska w Krakowskiem Związku Pomocy dla Więźniów Politycznych. Kraków, 1965; В. Найдус. Ленин в Польше, М., 1957.

¹⁴ J. Kozłowski. Epizody i ludzie. Szkice o Leninie. Warszawa, 1956; Cenna pamiętka po Leninie, «Trybuna Ludu», Nr 248, 8 września, 1957.

¹⁵ І. І. Беляєвич. Участь польських революціонерів і прогресивних діячів у організації переїзду В. І. Леніна із Західної Галичини у Швейцарію (1. VIII—5. IX 1914), «Тези доповідей VI Української славистичної конференції, 13—18 жовтня 1964 р.», Чернівці, 1964, стор. 262—265.

ронінський жандармський пункт надійшов донос, який обвинувачував В. І. Леніна в шпигунстві. В ньому вказувалось, що на квартирі В. І. Леніна проходили різні наради з російськими підданими, причому численні¹⁶. Однією з причин підозрін місцевої адміністрації була величезна закордонна переписка В. І. Леніна. Як свідчить колишній поронінський поштмейстер Т. Радкевич, в Пороніні ніхто не одержував такої кількості кореспонденції і преси¹⁷, Крім різного роду чуток, наклепів, доносів, австрійські чиновники використали як основний «доказ» грошові перекази Леніну з Росії — гонорари за літературну роботу¹⁸. На основі цих сумнівних «доказів» проти Володимира Іллїча висувалось безпідставне і безглузде обвинувачення в шпигунстві на користь царського уряду.

7 серпня 1914 р. у Володимира Іллїча було зроблено обшук, під час якого, як згадує Н. К. Крупська, жандармський вахмістр Л. Матишук взяв кілька зошитів, що містили матеріали з аграрного питання, цифрові записи яких він вважав за шифровки¹⁹. На основі наклепницького рапорту вахмістра після обшуку 8 вересня В. І. Леніна було викликано в Новий Тарг і заарештовано. В. І. Ленін з приводу цього згодом писав: «Я був заарештований по підозрінню в шпигунстві: місцевий жандарм прийняв за «плани» діаграми статистики в моїх зошитах»²⁰. Сфабрикована «справа» була передана в військовий суд у Кракові. Життя Володимира Іллїча було в небезпеці.

В своїх спогадах В. Краєвський писав, що багато таких «обвинувачень» вважались в той час як серйозні і привели протягом одного-двох днів до розстрілу²¹. І дійсно, «обвинувачення», за яким було заарештовано Володимира Іллїча, незважаючи на його абсурдність і безпідставність в умовах війни, могло закінчитись трагічно, тому що воно «надійшло до польового суду»²².

Арешт В. І. Леніна буквально приголомшив невелику групу більшовиків, що жили в Пороніно, і його польських друзів — членів СДКПіЛ. Вони сприйняли арешт як велику біду. «Мова йшла про життя Іллїча, і всі ми тоді хвилювались. Якщо тепер весь світ знає, хто такий Іллїч, то ми вже тоді знали, що тут вирішується доля великого вождя робітничого класу, вождя майбутньої революції»²³, — писав В. Краєвський.

Звістка про арешт В. І. Леніна проникла в російські газети і викликала велику тривогу рідних В. І. Леніна і більшовиків у Росії. Вона посилювалась тим, що російські війська, що вели наступ, знаходились недалеко від Кракова і у випадку їх дальшого успішного просування В. І. Ленін міг потрапити в руки царської влади²⁴. В цих умовах слід було мобілізувати всі засоби на захист Іллїча і діяти негайно. Але група російських товаришів в зв'язку з арештом Володимира Іллїча сама чекала з хвилини на хвилину арешту і діяти в повну силу не могла²⁵.

¹⁶ Див. Я. Ганецкий. Арешт В. И. Ленина в Австрии в 1914 г. по документам, «Ленинский сборник», т. II, М.—Л., 1925, стор. 174—175; Archiwum Zakładu Historii Partii przy KC PZPR, Warszawa (далі — AZHP), zesp. 78, teka I, poz. Nr 16.

¹⁷ AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 25, 42.

¹⁸ Див. Ленинский сборник, т. II, стор. 175, 176; AZHP, zesp. 78, teka I, poz. Nr 16, 17.

¹⁹ Див. Н. К. Крупская. Воспоминания о Ленине. М., 1957, стор. 224.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 196.

²¹ Див. В. Краевский. Из воспоминаний о В. И. Ленине. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, ч. 3, М., 1960, стор. 98.

²² Там же, стор. 100.

²³ Там же, стор. 98.

²⁴ Див. Владимир Ильич Ленин. Биография. М., 1960, стор. 247.

²⁵ В. Краевский. Вказ. праця, ч. 3, стор. 99.

За цих обставин організацію захисту Володимира Ілліча повинні були взяти на себе його близькі друзі — члени СДКПіЛ, що краще знали місцеві умови. Але група польських соціал-демократів також складалась з емігрантів з Королівства Польського, і це утруднювало її дії. Все ж вона взяла на себе роль організатора боротьби за звільнення В. І. Леніна. В цю боротьбу включилась вся група, але з польських товаришів найбільш енергійно і невтомно діяв Я. Ганецький, зв'язаний з В. І. Леніним багаторічною дружбою і революційним співробітництвом. Підкреслюючи його роль в цій боротьбі, Краєвський писав: «Коли ми дізнались про арешт Ілліча, за справу взявся перш за все самий досвідчений з нас в цьому відношенні тов. Ганецький»²⁶.

Свої зусилля Я. Ганецький скерував на те, щоб вирвати Володимира Ілліча з рук австрійської поліції. Він терміново надсилав до австрійського парламенту телеграму депутату від Польської соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії адвокату З. Мареку²⁷. Але, побоюючись, що телеграма в військовий час не буде доставлена вчасно, Ганецький сам виїхав в Новий Тарг. Денного поїзду не було. Він найняв «якусь гарбу» і дістався до Нового Таргу. Тут він спромігся побачитись з окружним начальником — імператорсько-королівським старостою, з обуренням розповів тому, що Ілліч — член Міжнародного соціалістичного бюро, людина, за яку є кому заступитись, за життя якої доведеться відповідати²⁸. Пізніше, згадуючи про бесіду з повітовим старостою Гродзицьким, Я. Ганецький писав, що той будучи «обмеженим і тупим», не в силі був нічого зробити, тому що справу він вже передав військовій владі²⁹.

Я. Ганецький добився прийому у слідчого, що допитував В. І. Леніна. Тут він зробив спробу взяти В. І. Леніна на поруки, або під заклад. «Грошей, — пише Краєвський, — для закладу у нас не було, але ми їх викопали б з-під землі, якби лише за ними була затримка. Крок цей був ризикованим, бо слідчий міг запідозрити і Ганецького в «співучасті» і, таким чином, ми всі легко могли бути заарештованими. А тоді вже згадує лиш як звали. Ні про яку допомогу Іллічу не могло бути і мови»³⁰. Але Ганецький зумів викликати прихильність слідчого. Він докладно розповів йому про Леніна і заявив про готовність за нього поручитись³¹. На це слідчий відповів, що, можливо, мова йде про судову помилку і пообіцяв полегшити стан Володимира Ілліча. Пропозицію Ганецького вирішити позитивно він не взявся, але пообіцяв повідомити про це в Краків³².

Я. Ганецькому вдалось дістати дозвіл на побачення Володимира Ілліча з Надією Костянтинівною. Це був перший реальний результат. Побачення відбулося 9 серпня в кабінеті слідчого в присутності Я. Ганецького. Розмовляти можна було лише мовою, зрозумілою слідчому. Ось як описує це побачення Я. Ганецький: «Володимира Ілліча викликають з камери № 5. Він, як завжди, рівний, з своєю постійною спокійною посмішкою. Не знає на якій мові звернутись до Надії Костянтинівни — суддя не розуміє по-російськи. «Я буду говорити по-німецьки, — заявив Володимир Ілліч слідчому, — хоч вмю і по-польському». І тут же говорить Надії Костянтинівни по-польськи: «Як ви себе почуваєте, пані?» Слідчий сміється і пропонує Іллічу гово-

²⁶ В. Краевский. Вказ. праця, ч. 3, стор. 99.

²⁷ R. Jędrzejewska, J. Napiecki «Zpola walki», 1962, Nr 2, str. 185.

²⁸ Див. Н. К. Крупская. Вказ. праця, стор. 225.

²⁹ Див. Ленинский сборник, т. II, стор. 177.

³⁰ В. Краевский. Вказ. праця, ч. 3, стор. 101.

³¹ Н. К. Крупская. Вказ. праця, стор. 225.

³² В. Краевский. Вказ. праця, ч. 3, стор. 101.

рнті по-російськи, і ми з ним йдемо в другу кімнату, щоб не заважа-ти»³³. Згадуючи про це побачення, Н. К. Крупська писала, що Володимир Ілліч мало говорив, бо обстановка, в якій він опинився, була надзвичайно тривожною.

Я. Ганецькому вдалося домогтись, щоб Н. К. Крупській дозволили щоденні побачення з В. І. Леніним. Після невдачі в Новому Тарзі Я. Ганецький вирішив діяти в Кракові, одержавши спеціальний дозвіл на виїзд туди. В Кракові Я. Ганецький ходив по різних установах і численних канцеляріях, дав телеграму у Відень В. Адлеру — старому діячу II Інтернаціоналу, депутату парламенту, в якій просив втрутитись в справу В. І. Леніна. За твердженням Я. Ганецького, В. Адлер про арешт Леніна знав вже з телеграми, яку послали польські соціал-демократи з Пороніна, і «вжив відповідних заходів»³⁴.

Важкі дні переживала Н. К. Крупська. Коли Я. Ганецький повернувся в Поронін, вони разом написали листа В. Адлеру, в якому довели безпідставність обвинувачення, і просили негайного втручання, щоб домогтись звільнення В. І. Леніна. 14 серпня Надія Костянтинівна пише листа до Львова депутату австрійського парламенту, діячу Польської соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії — Герману Діаманду. В цьому листі, написаному польською мовою, Н. К. Крупська вказувала, що життя В. І. Леніна під загрозою. Вона писала: «Думаю, що дивізіонний суд ліквідує цю справу, але в час війни я в цьому не певна. Якщо можливий став випадок, коли людину заарештовують нібито за шпигунство на основі статистичних зошитів, то все може бути. І тому я прошу Вас, товаришу, дати термінову телеграму в Краків в дивізіонний суд, повідомити їх, що товариш може ручатись за чоловіка, бо знає його особисто, а також зробить все, що вважає за необхідне»³⁵.

Одночасно польські соціал-демократи, що перебували в Пороніні посилають телеграми: в Краків — Мареку, Львів — Діаманду, в Відень — В. Адлеру³⁶. З перших же днів арешту В. І. Леніна вони роблять спробу організувати виступ на його захист відомих представників прогресивної польської інтелігенції. В цьому напрямку активні діями Я. Ганецький, Н. К. Крупська, С. Ю. Багоцький і Б. Д. Вігілев. Вони склали великі надії на відомих представників польської інтелігенції. В зв'язку з цим Я. Ганецький особисто зустрічався з відомим польським письменником і поетом Яном Каспровичем, який зацікавився справою Леніна, детально розпитав про нього і обіцяв поговорити з місцевою адміністрацією³⁷. Дружина поета М. Каспровичова стверджує, що друзі Леніна звертались до Я. Каспровича з проханням поговорити з старостою Нового Таргу³⁸. Я. Ганецький також звертається до відомого польського письменника Владислава Оркана, що жив у Закопане. Він також зацікавився справою Леніна і обіцяв зробити все можливе, щоб його звільнили³⁹.

Активну роль в боротьбі за звільнення В. І. Леніна відіграє Б. Д. Вігілев. Про арешт Леніна він дізнався від С. Ю. Багоцького. Незважаючи на те, що сам був під підозрінням, Б. Д. Вігілев відвідав представників польської інтелігенції: Оркана, Жеромського, Каспро-

³³ Див. Ленинский сборник, т. II, стор. 178.

³⁴ Там же

³⁵ AZHP, zesr. 78, teka I, poz. Nr 20.

³⁶ Див. С. Багоцький. Ленин в Кракове и Поронино. Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, ч. I, М., 1956, стор. 41.

³⁷ В. Краевский. Вказ. праця, ч. 3, стор. 100.

³⁸ AZHP, zesr. 78, teka II, poz. Nr 9, k. 1; Nr 10, k. 2.

³⁹ В. Краевский. Вказ. праця, ч. 3, стор. 100.

вича, Струга, Тетмайера, Скотницького, відомого лікаря Храмця та ін. Б. Д. Вігілев «звертався до людей, які через своїх знайомих або особисто могли вплинути на хід судочинства»⁴⁰.

Про дії Б. Д. Вігілева розповідає в своїх спогадах артист варшавської опери Б. Романишин, який перебував в санаторії в Закопане «Ознаки хвилювання були написані на обличчі постійно стриманої людини, які свідчили про те, що трапилось щось особливе. Він заявив нам, що австрійська поліція заарештувала в Пороніно близького йому співвітчизника, революціонера, великого мислителя і, за його висловом, незвичайну людину — В. І. Ульянову. Треба було терміново клопотатись перед політичними властями в Новому Тарзі про звільнення Ульянова з тюрми... Вігілев сказав, що сьогодні ж ввечері він піде з цим же проханням і до Костелиського». Б. Романишин обіцяв «знайти і попросити когось, хто своїм впливом міг би допомогти справі»⁴¹.

Таким чином, зусиллями Я. Ганецького, С. Ю. Багоцького, Б. Д. Вігілева, а також З. Марека, який, за свідченням М. Каспровичової, звертався до її чоловіка з проханням поговорити з старостою Нового Таргу⁴², була активізована польська прогресивна інтелігенція, яка енергійно виступила на захист В. І. Леніна.

Тим часом становище С. Ю. Багоцького, Я. Ганецького і Б. Д. Вігілева було небезпечним. Їх як російських підданих в будь-яку хвилину могли заарештувати. В Кракові було заарештовано О. Буцевича який часто супроводжував В. І. Леніна під час екскурсій в Татри Правда, зусиллями адвоката З. Марека його вдалось звільнити⁴³. В 1914 р. було інтерновано Г. А. Усієвича, члена РСДРП з 1907 р. якого з допомогою В. Адлера вдалось звільнити лише в 1915 р.⁴⁴ Арешт загрожував С. Багоцькому, що в 1910 р. зазнав судового переслідування, яке припинилося лише в зв'язку з його тимчасовим виїздом за кордон⁴⁵.

11 серпня поліція зробила обшук в будинку Б. Д. Вігілева, але не наважилась заарештувати хвору людину, що користувалась в Закопане великим авторитетом і популярністю в колах польської інтелігенції. За даними Ю. Серадського, у воеводському державному архіві в Кракові зберігаються документи, які стверджують, що над Б. Вігілевим, Г. Каленським, Є. Алексеевською (дружиною Б. Д. Вігілева), Вацлавом Янковським, Вацлавою Валицькою, Адамом Садовським та іншими було встановлено поліцейський нагляд⁴⁶. Особливий нагляд встановлювався над емігрантами, що прибували з Королівства Польського і належали до Польської соціал-демократичної партії⁴⁷.

Не звертаючи уваги на небезпеку, друзі В. І. Леніна продовжували діяти з метою залучити в кампанію на захист В. І. Леніна широке коло представників польської прогресивної інтелігенції. Так, Б. Д. Вігілев

⁴⁰ W. S. Surmińska. Borys Wigilew, «Z pola walki», 1965, Nr 2, str. 120.

⁴¹ Воспоминания Б. Романишина (Ю. Серадский). Польские годы Ленина. М., 1963, стор. 62.

⁴² AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 9, k. 1.

⁴³ Див. W. Najdus. Lenin i Krupska w Krakowskim Związku..., str. 191. В. Найдус пише, що нібито було заарештовано і Г. Зінов'єва (Див. W. Najdus. Op. cit., s. 191. Це твердження не нове і не відповідає дійсності. Його заперечує сам В. І. Ленін, який в серпні 1917 р. написав: невірно, що в Австрії в 1914 р. разом з ним було заарештовано Зінов'єва. В дійсності заарештували тільки В. І. Леніна. (Див. В. І. Ленин. Полн. собр. соч., т. 34, стор. 30).

⁴⁴ Див. «Исторический архив», 1959, № 3, стор. 50.

⁴⁵ Galicyjska działalność wojska Piłsudskiego 1906—1914, Dokumenty, Warszawa, 1967, dok. Nr 63, str. 545.

⁴⁶ Див. J. Sieradzki. Polskie lata Lenina, str. 34—35.

⁴⁷ Galicyjska działalność wojskowa Piłsudskiego 1906—1914, dok. Nr 56. str. 525.

запрошує взяти в ній участь Віткевича і Скочиласа⁴⁸, які через своїх знайомих вимагали звільнення Володимира Ілліча. На прохання Вігілева, до старости Нового Таргу в справі В. І. Леніна звертався Ян Скотницький⁴⁹. На основі документів, що збереглись, а також спогадів осіб, що турбувалися про долю В. І. Леніна, можна встановити, що кампанію на його захист підтримали численні представники польської інтелігенції.

Серед них Н. К. Крупська згадує лікаря К. Длуського, у якого бували Володимир Ілліч і С. Багоцький. Дізнавшись про арешт Леніна, «Длуський відразу ж найняв фаєтон і поїхав в Закопане, став телеграфувати, писати листи, кудись пішов для переговорів»⁵⁰. Він особисто їздив в Новий Тарг в справі Леніна⁵¹. В листі Діаманду Надія Костянтинівна вказувала, що К. Длуський поручився за В. І. Леніна⁵². Як свідчить Б. Дробнер, К. Длуський звертався також до З. Марека⁵³. Очевидно, К. Длуський допоміг залучити до кампанії на захист В. І. Леніна відомого місцевого лікаря А. Храмця⁵⁴. Перед новотаргським старостою за В. І. Леніна поручились Ян Каспрович і К. Длуський⁵⁵. Про активну участь К. Длуського в справі В. І. Леніна пише в своїх спогадах і К. Ангерман⁵⁶.

Ян Каспрович, особисто знайомий з В. І. Леніним, поїхав у Новий Тарг, де зустрівся з повітовим старостою і повітовим комісаром Гловінським. В бесіді з ним Каспрович прагнув довести безпідставність обвинувачення і наполегливо просив звільнити Леніна. З цього приводу він звертався (за дорученням З. Марека) до новотаргського старости письмово⁵⁷. Ян Каспрович бачив в Леніні непримиренного ворога царизму, поборника свободи і незалежності Польщі. Про втручання Я. Каспровича в справу В. І. Леніна пише в своїх спогадах, виданих в 1932 р., М. Каспровичова⁵⁸. Про це свідчить також ряд матеріалів, наданих нею відділу історії партії при ЦК ПОРП⁵⁹. Це ж саме стверджує в своїх спогадах В. Яроцький⁶⁰. Дані про роль Я. Каспровича в звільненні В. І. Леніна містяться і в спогадах закопанського адвоката Ю. Дієля, використаних в роботі Ю. Серадського⁶¹.

Участь в долі В. І. Леніна брав також відомий польський поет і письменник В. Оркан, зв'язаний з польськими революціонерами. Згадуючи про це, Н. К. Крупська писала, що в Новий Тарг їздив один відомий польський письменник «заступитись за Ілліча»⁶². А в листі до Г. Діаманда Н. К. Крупська вказує, що це був В. Оркан⁶³. В. Оркан особисто розмовляв з комісаром поліції Нового Таргу. Він стверджував, що Ленін відомий йому як видатний письменник, автор численних наукових і публіцистичних творів, вказував в листі, врученому комісару, що Ленін є ворог царизму і змушений був покинути Росію. В за-

⁴⁸ J. Kozłowski. Epizody i ludzie. Szkice o Leninie. Warszawa, 1956, str. 82.

⁴⁹ J. Skotnicki. Przy sztalugach i przy biurku. Wspomnienia, Warszawa, 1957, str. 154.

⁵⁰ Н. К. Крупская. Вказ. праця, стор. 225.

⁵¹ AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 42, k. 1.

⁵² Там же, teka I, poz. Nr 20.

⁵³ Там же, teka II, poz. Nr 31, Nr 42, k. 1, 2, 4.

⁵⁴ W. Najdus. Op. cit., str. 188.

⁵⁵ J. Skotnicki. Op. cit., str. 156.

⁵⁶ AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 1 (нова нумерація фонду).

⁵⁷ Там же, poz. Nr 25, 42, k. 3.

⁵⁸ M. Kasproviczowa. Dzienniki, Warszawa, 1932, t. II, str. 239—240.

⁵⁹ AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 9, 10, 11.

⁶⁰ Там же, poz. Nr 6.

⁶¹ J. Sieradzki. Polskie lata Lenina, str. 67.

⁶² Н. К. Крупская. Вказ. праця, стор. 225.

⁶³ Див. AZHP, zesp. 78, teka I, poz. Nr 20.

пещі. маючи на увазі літературні заслуги, а також важку ситуацію, в якій опинився Ульянов, прошу Вас доброзичливо поставитись до його справи»⁶⁴. Цей лист зберігався в домашньому архіві Гловинського, який неодноразово, як свідчать його родичі, показував його своїм знайомим⁶⁵.

Після візиту Б. Вігілева до Б. Романишина до останнього прибув В. Оркан і просив його умовити лікаря А. Храмець виступити на захист Леніна. Як свідчить Б. Романишин, «д-р Храмець, людина великої доброти і благородства, обіцяв виїхати в Новий Тарг. І цю обіцянку виконав»⁶⁶. За свідченням Марії Сроковської, сестри Гловинського, в складі делегації, яка клопотала за Леніна в Новому Тарзі, крім В. Оркана, були Я. Каспрович і доктор Храмець. Вони просили Гловинського зробити все, щоб звільнити Володимира Ілліча⁶⁷.

В боротьбі за звільнення Леніна брав участь і польський письменник Стефан Жеромський, що знав Володимира Ілліча особисто. Користуючись своєю популярністю, С. Жеромський до цієї справи залучив адвоката Г. Сиропа⁶⁸, був у тісному контакті з З. Марекком⁶⁹. В Закопане, як стверджують М. Ясsem і Б. Дробнер, розповсюджувалася петиція, яку особисто написав С. Жеромський. Вона містила протест проти ув'язнення В. І. Леніна в тюрму⁷⁰.

Поряд з згаданими особами на захист Леніна виступили й інші представники польської інтелігенції. Так, в Новому Сончі адвокат Г. Сироп разом з З. Марекком спробував розв'язати це питання в окружному суді⁷¹, залучивши до цієї справи лікаря Мавриці Амайзена, активного члена місцевого комітету допомоги політичним ув'язненим⁷².

Адвокат з Нового Таргу М. Ясsem, член комітету допомоги політичним в'язням і російським політемігрантам, а також адвокат доктор Мандель, можливо, залучені до справи Ілліча С. Жеромським, також взяли участь у боротьбі за його звільнення⁷³.

Серед учасників кампанії на захист Леніна М. Ясsem називає ім'я Антонія Брошкевича — залізничника з Нового Сончу і члена місцевого комітету допомоги політичним ув'язненим⁷⁴. В ній брав також участь Юзеф Оппенгейм із Закопане, який нерідко супроводжував Володимира Ілліча в гори⁷⁵. Всі вони або особисто клопотались за В. І. Ле-

⁶⁴ AZHP, zesp. 78, teka II, roz. Nr 2. Про активну участь В. Оркана в кампанії на захист В. І. Леніна див. J. Sieradzki. Szkice i materiały historyczne z XIX i XX wieku. Warszawa, 1956, str. 163—170.

⁶⁵ AZHP, zesp. 78, teka II, roz. Nr 26, 27, 28.

⁶⁶ Воспоминания Б. Романишина (Ю. Серадский). Вказ. праця, стор. 62—63.

⁶⁷ AZHP, zesp. 78, teka II, roz. Nr 20. Автори «Календаря життя і творчості Стефана Жеромського» ставлять під сумнів участь письменника в кампанії на захист В. І. Леніна і навіть їх особисте знайомство. (Див. Stefan Żegomski. Kalendarz życia i twórczości. Opracowali St. Kastelowicz i St. Sile. Wyd-wo Literackie, Kraków, 1961, str. 6—7). Але ряд спогадів сучасників стверджують цей факт. (Див. AZHP, zesp. 78, teka II, roz. Nr 16, 30, 35, 42). Очевидно, це питання вимагає дальшого дослідження.

⁶⁸ Там же, roz. Nr 30, Nr 42, k. 4.

⁶⁹ Там же, roz. Nr 16, Nr 42, k. 1.

⁷⁰ Там же, roz. Nr 30, 35, 42.

⁷¹ Там же, roz. Nr 42, k. 4.

⁷² Там же

⁷³ Там же, roz. Nr 42, k. 3.

⁷⁴ Там же, roz. Nr 30, 42, k. 4. Про нього як про залізничника пише також В. Найдус (див. Ленин в Польше, стор. 159). В другій роботі В. Найдус називає Брошкевича вчителем малювання (див. W. Najdus. Lenin i Krupska w Krakowskim Związku..., str. 70, 193).

⁷⁵ В. Найдус. Ленин в Польше, стор. 157.

ніна перед австрійськими чиновниками, або відправляли телеграми, листи, вели переговори в Новому Тарзі, Новому Сончі і Кракові.

Наведений перелік імен, очевидно, далеко не висчерпує всіх представників польської прогресивної інтелігенції, яка виступила на захист В. І. Леніна. Всі згадані вище особи брали більшу чи меншу участь у боротьбі за звільнення Володимира Ілліча. Вони виступали проти переслідування австрійською адміністрацією В. І. Леніна перш за все тому, що в його особі бачили непримиренного ворога царизму, борця за свободу і незалежність Польщі, яку завжди так «нелюдськи і безсоромно пригноблював царизм»⁷⁶. Марія Каспровичова так писала про погляди свого чоловіка: «Для поляків можливість революції в Росії була завжди пов'язана з їх вірою в майбутнє відродження Польщі, надією бачити вільну Вітчизну, побудовану на нових демократичних засадах»⁷⁷. Тому кампанія на захист В. І. Леніна набрала такого розмаху, стала справою численних представників польської інтелігенції. Не малу роль відіграли в цьому і особисті якості Володимира Ілліча, який завжди з великою симпатією ставився до поляків. Я. Ковалевська-Липацевичова з приводу цього писала: «Ленін був дуже сердечним з поляками, на екскурсіях ділився всім»⁷⁸. Навіть його майбутній політичний супротивник Чапінський вказував, що за час тривалого знайомства з Леніним в особистому житті останнього він не міг помітити нічого такого, щоб викликало почуття неприязні⁷⁹.

В Кракові проти безпідставного арешту Володимира Ілліча виступили керівні діячі СДКПІЛ і ППС-лівіці, що перебували в еміграції. Серед них — член Головного управління СДКПІЛ А. Варський, члени Центрального Робітничого Комітету ППС-лівіці М. Хорвіц (Х. Валецький) і М. Кошутська (Віра Костжева). Як політичні емігранти вони не могли безпосередньо звертатись до австрійської адміністрації, тому діяли через адвоката З. Марека — голову Краківського зв'язку допомоги політ'язням. Вони направляли дії З. Марека, а також приятеля Б. Д. Вігілева Юзефа Оппенгейма, який, перебуваючи в Закопане, погоджував дії Н. К. Крупської з польськими письменниками С. Жеромським, В. Орканом і Я. Каспровичем⁸⁰.

Ось як пише про це ветеран польського революційного руху Ганна Квятковська. «В серпні 1914 року клопотання про звільнення Леніна з новотарзької тюрми були енергійно підтримані членами ЦРК ППС-лівіці, товаришами Максом Хорвицем (Валецьким) і Марією Кашутською (Вірою) з допомогою адвоката Марека. Останній зв'язувався в цій справі безпосередньо з Віднем. Ці дії проводились енергійно, тому що обставини, в яких опинився В. І. Ленін, примушували тривожитись за його життя». Сама Квятковська підтримувала зв'язки з секретаркою З. Марека, Варським, з СДКПІЛ і Ю. Оппенгеймом⁸¹. Крім загальних дій, Х. Валецький разом з іншими польськими політичними діячами і письменниками розпочинає свої самостійні зусилля у Відні «по питанню звільнення із новотарзької тюрми Леніна, заарештованого в Пороніно на початку війни»⁸².

В боротьбу за звільнення В. І. Леніна включився також один з найстаріших польських революціонерів Фелікс Кон, член секретаріату

⁷⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 327.

⁷⁷ AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 10, k. 2.

⁷⁸ Там же, poz. Nr 42, k. 4—5.

⁷⁹ «Naprząd», Nr 296, 24. XII 1931.

⁸⁰ AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 13; A. Kwiatkowska, Wspomnienia o Marii Koszutskiej (lata 1905—1919), «Z pola walki», 1959, Nr 4, str. 53.

⁸¹ AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 13.

⁸² J. Kancewicz. Maksimilian Horwitz — H. Walecki. «Z pola walki», 1956, Nr 4, str. 251.

Краківського союзу допомоги політв'язням. Він надіслав з Львова телеграму лідеру австрійської соціал-демократії В. Адлеру з проханням допомоги в справі звільнення Володимира Ілліча⁸³.

З діячів Польської соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії найбільш енергійно діяв впливовий політичний діяч, досвідчений адвокат, депутат австрійського парламенту З. Марек. Він був головним юридичним радником більшості учасників кампанії на захист Леніна, розуміючи, яка небезпека загрожувала останньому. Він сам особисто виїжджав в Новий Тарг⁸⁴, послав телеграму у Відень В. Адлеру⁸⁵, обговорював цю справу з Ігнацієм Дашинським, в той час найбільш впливовим депутатом парламенту від ПСДП і головою фракції польських соціал-демократів у Віденському парламенті⁸⁶. З. Марек особисто звертався до комісара Краківської поліції М. Флята⁸⁷.

Один з керівників ПСДП Болеслав Дробнер за дорученням І. Дашинського також звертається в справі Леніна в Краківську поліцію⁸⁸. За свідченням Б. Дробнера, відомі галицькі політичні діячі, члени ПСДП і депутати австрійського парламенту також виступали на захист В. І. Леніна⁸⁹.

Таким чином, в кампанії за звільнення Володимира Ілліча брали участь політичні діячі, адвокати, лікарі, письменники, артисти та ін. Це були люди різних політичних поглядів: видатні діячі СДКПіЛ, в тому числі близькі Леніну «разломовці», члени керівництва ППС-лівих і навіть відомі діячі ПСДП. Але, стоячи на різних позиціях щодо світової імперіалістичної війни, вони об'єднались в єдиному протесті проти свавілля австрійської адміністрації і виступали єдиним фронтом на захист В. І. Леніна, щоб не допустити розправи над ним.

Тим часом В. І. Ленін перебував у тюрмі. Н. К. Крупська на побаченнях розповідала про ту кампанію, що розгорнулася на його захист. Внаслідок цієї кампанії адміністрація тюрми дещо поліпшила умови перебування для В. І. Леніна. Як писав Володимир Ілліч, ця відсидка була зовсім легенькою, умови і відношення хороші⁹⁰.

Справа Леніна набула широкого розголосу. Заарештувавши його, новотарзька адміністрація не думала, що він має таку велику кількість друзів та заступників серед польської інтелігенції, серед осіб, далеких від робітничого руху, і навіть тих, з якими В. І. Ленін вів постійну політичну й ідеологічну боротьбу. На адресу місцевої адміністрації посипались численні запити, телеграми, листи і протести, в яких представники польської інтелігенції культурних і громадських організацій виражали обурення з приводу репресій, застосованих до Леніна.

Широка кампанія на захист В. І. Леніна буквально приголомшила австрійську місцеву адміністрацію. Під її впливом адміністрація почала повільно відступати. Про це свідчить телеграма повітового комісара Гловинського в президію намісника у Львові, в якій він робить спробу пояснити причину передачі справи Леніна в суд нібито «неясними відповідями» останнього під час допитів і тут же вказує, що Ленін є відомим революційним «діячем, навіть засновником особливого напрямку, сторонники якого належать до лютих ворогів царизму». Гловинський далі писав, що тримати Леніна в тюрмі в зв'язку з від-

⁸³ Див. В. Найдус. Ленин в Польше, стор. 157.

⁸⁴ Див. AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 16, 42, k. 2.

⁸⁵ В. Найдус. Ленин в Польше, стор. 157.

⁸⁶ AZHP, zesp. 78, teka II, poz. NrNr 35, 42, k. 1.

⁸⁷ J. Sietański. Polskie lata Lenina, str. 68.

⁸⁸ AZHP, zesp. 78, teka II, poz. NrNr 35, 42, k. 1.

⁸⁹ Там же, poz. Nr 2, k. 1, Nr 35, Nr 42, k. 1.

⁹⁰ Див. В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 37, стор. 434.

сутністю доказів недоцільно. Одночасно він повідомляв, що справа знаходиться у військовому суді в Кракові⁹¹,

Звільнити В. І. Леніна самостійно місцева адміністрація не могла. Справу було передано у військовий суд в Кракові, на який місцевими силами вплинути було неможливо. Володимир Іллічу все ще загрожувала небезпека.

На дальший хід справи могла вплинути лише центральна влада у Відні. Тому польська громадська думка Галичини наполегливо вимагала від неї негайного втручання у справу В. І. Леніна.

Одержавши велику кількість телеграм, а також листи Н. К. Крупської, депутат парламенту В. Адлер і Г. Діаманд відвідали Міністерство внутрішніх справ, проінформували про суть справи і поручились за В. І. Леніна. Але цей візит не дав бажаного результату. В міністерстві їм відповіли, що справа Леніна знаходиться в компетенції військової влади і нібито не підлягає компетенції міністерства. Все ж в результаті наполегливого прохання депутатів парламенту начальник міністерства пообіцяв добитись пояснення з Кракова і проінформувати про справу міністра⁹². Повторний візит не дав втішеного результату, хоч В. Адлер і Г. Діаманд наполягали на негайному втручанні у справу В. І. Леніна Міністерства внутрішніх справ⁹³. Крім цих візитів, В. Адлер звертався в Міністерство внутрішніх справ разом з І. Дашинським, який мав тісний зв'язок з міністерством в зв'язку з активною участю у формуванні польських легіонів у Кракові та Львові⁹⁴.

До віденської адміністрації звертались також депутати парламенту З. Марек⁹⁵ і К. Ангерман⁹⁶. Не задоволений триразовими візитами в Міністерство внутрішніх справ, В. Адлер звернувся в справі В. І. Леніна безпосередньо до австрійського прем'єр-міністра графа Штюргка і просив останнього допомогти в звільненні Леніна⁹⁷. Штюргк обіцяв допомогу. Пояснюючи причину подібного ставлення останнього до справи Леніна, В. Краєвський писав, що в усіх воюючих країнах сподівалися, що у противника виникне революція. «Спекуляція на революції в Росії була одним з основних «стратегічних» планів австрійської монархії»⁹⁸.

Але були й інші істотні причини, які примусили віденську владу втрутитися в справу Леніна. Серед них було небажання загострювати відносини з польською інтелігенцією в умовах військових поразок на російсько-австрійському фронті і успішного просування російських військ на території Галичини. В зв'язку з цим Міністерство внутрішніх справ 17 серпня направило в дирекцію Краківської поліції телефонограму, в якій повідомлялось про втручання в справу Леніна впливових депутатів парламенту і пояснювалась безпідставність його арешту. В телеграмі від комісаріату поліції вимагалось, щоб все це було доведено до військового суду⁹⁹. Після цієї телефонограми Я. Ганецького запевнили, що Леніна звільнять, справа лише за формальностями¹⁰⁰. Того ж дня військовий прокурор представив на затвердження військового коменданта заключення в справі В. І. Леніна, в якому відмічав, що зовсім виключено, щоб обвинувачений займався шпигун-

⁹¹ AZHP, zesp. 78, teka I, poz. Nr 19.

⁹² AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 42, k. 4.

⁹³ J. Sięradzki. Op. cit., str. 68.

⁹⁴ Ленинский сборник, т. II, стр. 183; AZHP, zesp. 78, teka I, poz. Nr 24.

⁹⁵ AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 13.

⁹⁶ Там же, teka II, poz. Nr 1 (нова нумерація фонду).

⁹⁷ В. Краєвський. Вказ. праця, ч. 3, стор. 102.

⁹⁸ Там же.

⁹⁹ Ленинский сборник, т. II, стор. 180; AZHP, zesp. 78, teka I, poz. Nr 21.

¹⁰⁰ Ленинский сборник, т. II, стор. 180.

ством, і пропонував «відмовитись від обвинувачення за відсутністю даних для переслідування»¹⁰¹. Комендант 18 серпня затвердив висновок прокурора і дав телеграфний наказ про звільнення В. І. Леніна 19 серпня 1914 р.¹⁰² 19 серпня 1914 р. Володимира Ілліча було звільнено.

Таким чином, кампанія на захист В. І. Леніна, що велась широким фронтом в Пороніні, Закопане, Новому Тарзі, Новому Сончі, Кракові і у Відні, увінчалась повним успіхом. Незважаючи на те, що місцеві зусилля не дали бажаних результатів, все ж вони зробили справі широкий розголос, створили громадську думку і безумовно вплинули на австрійську владу. Тому клопотання у Відні дали позитивні наслідки¹⁰³.

В першій польській біографії В. І. Леніна, виданій у 1920 р. у Відні комуністичним видавництвом «Світ», правильно відмічалось, що В. І. Леніна було звільнено в результаті клопотання польських товаришів і відповідного тиску у Відні¹⁰⁴.

Сам Володимир Ілліч вважав, що вирішальну роль у справі його звільнення відіграли поляки і В. Адлер, який організував тиск на австрійську владу на завершальному етапі кампанії¹⁰⁵,

В. І. Ленін був надзвичайно вдячний всім, хто вимагав його звільнення. Він надіслав телеграму з подякою у Відень Адлеру і Діаманду¹⁰⁶. Сам відвідав Я. Каспровича¹⁰⁷, подякував Б. Романишину, Я. Скотницькому, К. Длуському, К. Ангерману¹⁰⁸ та ін.

Тим часом обстановка в Пороніні, де В. І. Ленін змушений був залишатись протягом тижня, була напруженою¹⁰⁹. Австрійські власті будь-коли могли інтернувати Володимира Ілліча як російського підданого. Посилювалась також загроза з боку російської поліції. Дізнавшись про арешт В. І. Леніна в Австрії, департамент царської поліції повідомив головнокомандуючого Південно-Західним фронтом генерала Іванова, що В. І. Ленін розшукується російською поліцією і в разі успішного наступу він повинен бути заарештований і переданий в розпорядження петроградського градоначальника¹¹⁰.

Але для виїзду з Пороніна був потрібний спеціальний дозвіл, а також гроші. На пошті в Пороніні було два грошових перекази на ім'я Леніна, однак австрійські власті їх затримали. З великими труднощами Ульянови дістали гроші на поїздку. 26 серпня В. І. Ленін одержав від старости Нового Таргу дозвіл і виїхав до Кракова¹¹¹. 29 серпня, після отримання нового дозволу від директора Краківської поліції Флята, В. І. Ленін виїхав через Відень до Швейцарії¹¹². Великий архів В. І. Леніна довелось залишити в Пороніні і Кракові¹¹³. В. І. Ленін

¹⁰¹ Там же, стор. 185; AZHP, zesp. 78, teka I, poz. Nr 23.

¹⁰² Ленинский сборник, т. II, стор. 185; AZHP, zesp. 78, teka I, poz. Nr 23.

¹⁰³ AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 30.

¹⁰⁴ Pierwsza polska broszura biograficzna o Leninie z 1920 r., «Z pola walki», 1960, Nr 2, str. 80. Автора брошури не встановлено. Відомо, що в той час у Відні працювали Юзеф Красний, Остап Длуський та ін. (див. там же, стор. 77).

¹⁰⁵ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 34, стор. 30.

¹⁰⁶ Ленинский сборник, т. II, стор. 182.

¹⁰⁷ M. Kaspro wiczowa. Dzienniki, tom II, str. 239—240.

¹⁰⁸ Воспоминания Б. Романишина (Ю. Серадский). Вказ. праця, стор. 63; J. Skotnicki. op. cit., str. 156—157; AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 1. (нова нумерація фонду).

¹⁰⁹ Н. К. Крупская. Вказ. праця, стор. 226; Ленинский сборник, т. II, стор. 186; В. Краевский. Вказ. праця, ч. 3, стор. 103.

¹¹⁰ Владимир Ильич Ленин. Биография, стор. 247—248.

¹¹¹ Ленинский сборник, т. II, стор. 182; AZHP, zesp. 78, teka II, poz. Nr 30, k. 2.

¹¹² Н. К. Крупская. Вказ. праця, стор. 227; Ленинский сборник, т. II, стор. 183.

¹¹³ В. Найдус. Ленин в Польше, стор. 158—159; В. Ганецкий. В поисках архивов В. И. Ленина. Ленинский сборник, т. II, стор. 461.

писав, що йому довелось покинути майже всі книжки в Галичині, і він весь час турбувався про їх долю¹¹⁴.

Подорож в Швейцарію через Відень була стомливою і тривалою. Лише 5 вересня 1914 р., тобто через тиждень, В. І. Ленін приїхав у Швейцарію.

Прибувши у Швейцарію, В. І. Ленін зразу ж включився в революційну роботу. Він викривав грабіжницький характер першої світової війни, зраду вождів II Інтернаціоналу, виступив за об'єднання інтернаціоналістських елементів, за створення III Комуністичного Інтернаціоналу, готував партію до нового етапу революційної боротьби проти царизму.

М. И. БЕЛЯКЕВИЧ

ИЗ ИСТОРИИ БОРЬБЫ ПОЛЬСКОЙ ПРОГРЕССИВНОЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ ЗАПАДНОЙ ГАЛИЦИИ В ЗАЩИТУ В. И. ЛЕНИНА В АВГУСТЕ 1914 г.

Резюме

Используя широкий и разнообразный круг источников, в том числе документы, хранящиеся в ленинском фонде Архива Института истории партии при ЦК ПОРП в Варшаве, воспоминания современников, публикации документов и специальную литературу, автор освещает одиннадцатидневную кампанию в защиту В. И. Ленина, которая развернулась в Западной Галиции после его ареста 8 августа 1914 г. и заключения в Новотаргскую тюрьму. В статье освещены особенности и характер борьбы в защиту В. И. Ленина, ее развитие в Поронино, Закопане, Новом Тарге, Новом Сонче, Кракове и Вене. В работе широко показаны участники этой борьбы, люди разных политических взглядов и профессий: политические деятели СДКПиЛ, ППС-левицы, ППСД Галиции и Силезии, социал-демократы Австрии, адвокаты, писатели, артисты и т. д., объединившиеся в едином протесте против своеволия австрийской администрации и выступившие единым фронтом в защиту В. И. Ленина. Усилия их увенчались полным успехом. 19 августа В. И. Ленин был освобожден из Новотаргской тюрьмы. При содействии польских друзей В. И. Ленин 26 августа выехал из Поронино в Краков, откуда 29 августа он выезжает через Вену в Швейцарию.

¹¹⁴ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 55, стор. 356—357.

З ІСТОРІЇ ВЗАЄМВІДНОСИН В. І. ЛЕНІНА З РОСІЙСЬКИМ РЕВОЛЮЦІОНЕРОМ Б. Д. ВІГІ- ЛЄВИМ У ЗАХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ

В ряді праць, присвячених перебуванню В. І. Леніна у 1912—1914 рр. в Західній Галичині, зустрічається ім'я Б. Д. Вігілева — російського революціонера-емігранта, з яким Володимир Ілліч підтримував теплі, дружні стосунки¹. Життя і діяльність Б. Д. Вігілева, який в свій час відігравав помітну роль у робітничому русі нашої країни, ще мало досліджені². Мета цієї статті — висвітлити взаємовідносини Б. Д. Вігілева з В. І. Леніним передусім у період їх перебування в Західній Галичині.

Стаття написана на підставі матеріалів, що зберігаються як у радянських, так і у польських архівних установах. Одним з важливих і досі невикористаних джерел є особисті листи Вігілева та його дружини — Є. З. Алексеевської, що зберігаються у приватних осіб, спогади радянських та польських громадян, які в свій час знали Б. Д. Вігілева.

Борис Дмитрович Вігілев народився у Москві 28 травня (9 червня) 1883 р. в сім'ї регента Московського синодального хору та директора співацької школи. Через рік сім'ю спіткало лихо: за революційну діяльність були заарештовані старші сестри Бориса та його брат Володимир, після чого батька усунули з посади і вислали до Вільнюса, де він влаштувався вчителем співів у 1-й гімназії³.

Закінчивши з золотом медаллю гімназію, Б. Д. Вігілев вступив на математичний факультет природничого відділення Московського університету, студентська молодь якого виступала проти царського уряду. 9 лютого 1902 р. в університеті відбулася грандіозна студентська сходка. Серед заарештованих у цій справі і кинутих до Бутирської в'язниці був дев'ятнадцятирічний студент Борис Вігілев⁴.

¹ Н. К. Крупская. Воспоминания о Ленине. М., 1957; С. Ю. Багоцкий. О встречах с Лениным в Польше и Швейцарии. М., 1958; Józef Kozłowski. Epizody i ludzie. Szkice o Leninie. Warszawa (далі — W.), 1956; Я. Макаренко. Ленин в Польше. М., 1957 (польський переклад: J. Makarenko. Lenin na ziemiach polskich, W., 1965); Walentyna Najdus. Lenin w Polsce. W., 1953; Валентина Найдус. Ленин в Польше. Переклад з польської. М., 1957; її ж. Lenin i Krupska w Krakowskim Związku pomocy dla więźniów politycznych, Kraków, 1965; Р. Пересветов. Поиски бесценного наследия. (О судьбе некоторых рукописей В. И. Ленина). М., 1963; Józef Siegadzki. Polskie lata Lenina. W., 1960; Юзеф Серадский. Польские годы Ленина. Переклад з польської. М., 1963; його ж. Szkice i materiały historyczne z XIX i XX w. W., 1956.

² Гайра Веселая. Борис Дмитриевич Вигилев. «История СССР», 1968, № 2; В. С. Сурмінська. Б. Д. Вігілев — друг В. І. Леніна в еміграції. «Український історичний журнал», 1965, № 2; Walentyna S. Surmińska. Borys Wigilew — rogoniński przyjaciel W. I. Lenina. «Z pola walki». 1965, № 2.

³ Центральний державний історичний архів Литовської РСР, ф. 574, оп. 1, од. зб. 1445, арк. 1 (далі — ЦДІА Литовської РСР).

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 63, оп. 12, од. зб. 432/902, арк. 9.

Поновлений потім у студентських правах, він приїздить на канікули до Вільнюса. У 1904 р. Вігілев стає членом і одним із засновників Вільнюської групи РСДРП. У серпні того ж року його заарештовують і назавжди виключають з університету. Колишній студент стає активним учасником подій 1905 р. У 1905—1906 рр. Вігілев — голова не тільки Вільнюського, а й Північно-Західного комітету РСДРП, який об'єднував Вільнюську, Мінську, Вітебську і Двінську групи РСДРП⁵. Крім того, він бере активну участь у створенні нелегальної профспілки робітників шкіряних підприємств Вільнюса⁶.

Уникнувши чергового арешту, Вігілев у грудні 1904 р. переїздить до Вітебська, але його заарештовують тут. Проте йому пощастило втекти⁷. Відтоді він живе нелегально і веде активну антиурядову діяльність. В ході революційних подій 1905 р. Вігілев завойовує великий авторитет в партійних колах Литви, глибоко знайомиться з роботою місцевих національних соціал-демократичних організацій. Саме тому його було обрано делегатом з вирішальним голосом на IV (Об'єднувчий) з'їзд РСДРП, який відбувся у квітні 1906 р. в Стокгольмі.

На з'їзді він був помітною фігурою, і вже на четвертому засіданні, на якому головував В. І. Ленін, його було обрано до складу комісії, яка розглядала одне з центральних питань порядку денного — про об'єднання з національними соціал-демократичними організаціями⁸. Це питання обговорювалося на двадцять четвертому засіданні з'їзду, що теж відбувалося під головуванням В. І. Леніна. Від імені комісії з доповіддю виступив Б. Д. Вігілев, який підтримав думку про об'єднання Соціал-демократії Королівства Польського і Литви з РСДРП. Підводячи підсумки обговорення і оцінюючи рішення, В. І. Ленін у короткому виступі заявив: Я думаю, що висловлю цим волю всього з'їзду, коли заявлю від імені Російської соціал-демократії привітання новим членам її і побажаю, щоб це об'єднання послужило найкращою гарантією дальшої успішної боротьби⁹.

Потім Б. Д. Вігілев виголосив доповідь про об'єднання з Латиською соціал-демократичною робітничою партією. Отже, СДКПіЛ та Соціал-демократія Латиського краю ввійшли до складу РСДРП як територіальні організації, що ведуть роботу серед пролетаріату всіх національностей свого району¹⁰.

Говорячи про політичну позицію Б. Д. Вігілева на з'їзді і про лінію його поведінки там, слід підкреслити, що в питанні про об'єднання РСДРП з СДКПіЛ і СДЛК він повністю стояв на ленінських позиціях. В той же час в деяких інших (в тому числі важливих) питаннях він голосував разом з меншовиками¹¹.

Таким чином, вперше у 1906 р. відбулася зустріч молодого, 23-річного Б. Д. Вігілева з уже загальноновизнаним вождем російського робітничого класу, творцем РСДРП 36-річним В. І. Леніним. І хоч ця зустріч ще не мала характеру близького особистого знайомства, вона, без сум-

⁵ Очерки истории Коммунистической партии Литвы. «Коммунист» (орган ЦК КП Литвы), 1967, № 3, стор. 89.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, 00, 1905 р., од. зб. 1800, ч. 42, арк. 77а; 1907 р., од. зб. 100, арк. 218.

⁷ Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь. т. 5, вып. 2, М., 1933, стор. 799—800.

⁸ Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП, апрель (апрель-май) 1906 года. Протоколы. М., 1959, стор. 40.

⁹ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 12, стор. 393.

¹⁰ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу (в шести томах), т. II, Партія більшовиків у боротьбі за повалення царизму (1904—лютий 1917 р.). К.: 1967, стор. 180.

¹¹ Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП., стор. 161—162, 191, 243, 352, 356—358, 447, 464.

ніву, залишила помітний слід у розвитку дальших відносин між цими людьми.

Повернувшись зі з'їзду, Б. Д. Вігілев діяльно береться за практичне здійснення намічених з'їздом завдань, зокрема приступає до керівництва роботою по злиттю місцевих партійних осередків в єдину партійну організацію.

Влітку 1906 р. Вігілев виїхав на короткочасний відпочинок до с. Любитова на Волині (недалеко від Ковеля) і поселився на деякий час у сім'ї Моровських. Там збиралося багато молоді, зокрема студентів. З Олександром Захаровичем Моровським Б. Д. Вігілев познайомився ще у Бутирській тюрмі¹². Сестра Олександра Захаровича (Євгенія Захаровна Алексеевська) жила і працювала у Вільнюсі в Управлінні поліських залізниць і була звільнена з роботи за участь у страйку. Вона підтримувала постійний зв'язок з Любитовим, часто там бувала. Незабаром вона стала дружиною Вігілева. Серед близьких друзів Моровських були члени «Народної волі» — такі діячі, як Герман Лопатін. Давні дружні зв'язки еднали сім'ю Моровських з Косачами (родиною Лесі Українки), які жили в трьох кілометрах від Любитова в с. Колодяжному¹³.

2 вересня 1906 р. у Вільнюсі відбулося об'єднане засідання Вільнюського та Північно-Західного обласного комітетів РСДРП, на якому Вігілев мав виступити з доповіддю про рішення обласного з'їзду, але всі учасники зборів, в тому числі й Вігілев, були заарештовані. Тієї ж ночі він тікає з-під арешту¹⁴. Деякий час переховувався в Любитові. Але і звідти довелося тікати в Ковель. Жандарми розпустили плітку серед місцевого населення, що нібито Вігілев — злодій, який пограбував банк. Але українські селяни не повірили цьому і чим могли допомагали Вігілеву.

— Висока чи низька ця людина? — допитували жандарми любитівську селянку.

— Не низька і не висока, так собі, середня.

— Товста чи тонка? Чорні чи світлі очі?

А у відповідь все з тією ж флегматичністю:

— Середня¹⁵.

У Ковелі знайома дівчина-акушерка захувала Вігілева в лікарні в операційній кімнаті поруч з поліцейським подвір'ям, придбала йому пальто і капелюх, ранком дістала коней і відвезла на станцію Кримно в 20 кілометрах від Ковеля¹⁶.

Діставшись до Вільнюса, Вігілев з допомогою друзів перейшов кордон і деякий час жив у Виборзі (Фінляндія). До речі, в цей час на фінській землі знаходилася редакція нелегальної більшовицької газети «Пролетарий» на чолі з В. І. Леніним.

...Турін і Венеція, Верона і Коліно, острів Капрі — в цих місцях Італії Вігілев побував у 1906—1908 рр. В квітні 1908 р. на Капрі був В. І. Ленін¹⁷. Подовгу розмовляв він з пролетарським письменником О. М. Горьким.

Свідок зустрічей і бесід В. І. Леніна з Б. Д. Вігілевим у Закопане Ядвіга Лорія стверджує у своїх спогадах, що близьке знайомство

¹² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПІП ЦК КП України). Колекція документів про Б. Д. Вігілева. Спогади О. З. Моровського.

¹³ Володимир Покальчук. Слідами Лесі Українки. Спогади про Лесю Українку. К., 1963, стор. 115.

¹⁴ ЦДІА Литовської РСР, ф. 446, оп. 1, од. зб. 671, арк. 1.

¹⁵ Спогади Є. З. Алексеевської, стор. 5. Сімейний архів Моровських.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Владимир Ильич Ленин. Биография. М., 1967, стор. 169—170.

Вігілева з Володимиром Іллічем розпочалося задовго до Закопане — ще у Фінляндії та на Капрі¹⁸. Цікаво також і те, що у краківській квартирі Вігілева на стіні висів великий портрет О. М. Горького¹⁹.

На той час, коли В. І. Ленін прибув до Кракова (а це було в червні 1912 р.), Вігілев там уже добре «акліматизувався». На початку осені 1908 р. він прибув з Туріна до Кракова і невдовзі став студентом славетного Ягеллонського університету. 12 жовтня того ж року він прописався у будинку Марії Дудек по вул. Любомирського, 11²⁰.

У Кракові, який перебував під австрійським гнітом, знаходили собі притулок політичні вигнанці різних національностей і переконань. Тут у липні 1910 р. було створено Краківську спілку допомоги політв'язням — легальну організацію, діяльність якої набула великого політичного звучання. В роботі спілки брали активну участь представники різних соціалістичних партій — польських, російських, українських, єврейських²¹.

Ставши знову студентом, Вігілев з захопленням віддається науці, вивчає геологію, природничі науки, хімію радіоактивних речовин, початок якій поклала всесвітньо відома вчена Марія Склодовська-Кюрі²². Разом з дружиною він бере участь у роботі Краківської спілки допомоги політв'язням.

Але через загострення старої хвороби (туберкульоз) йому доводиться залишити Краків і за порадою лікарів виїхати на лікування в Закопане. Сестра Марії Склодовської-Кюрі — Броніслава Длуська, сама лікар і дружина директора туберкульозного санаторію в Закопане, старого соціаліста, на той час діяльного члена Краківської спілки допомоги політв'язням Казімежа Длуського, влаштувала Вігілева у санаторії свого чоловіка, а потім допомогла йому зайняти посаду метеоролога при Татранському краєзнавчому музеї.

Татри²³ захопили Вігілева. Його глибоко цікавить польська культура. Він записує у горах народні легенди і мелодії, збирає ремісничі вироби місцевих жителів та колекцію гірських порід. Незабаром своєю зовнішністю і мовою він стає схожим на поляка. «Спілкуючись переважно з поляками, — писав про Вігілева керівник Новотарзького староства намісник Галичини, — він цілком ополячився»²⁴. Серед польської інтелігенції та молоді і серед російських емігрантів Вігілев починає відігравати помітну роль²⁵.

У Вігілеві прокидається вчений — дослідник Татр, геолог, метеоролог. Він засновує нову метеорологічну станцію на Галі Гонсеніцовій, стає членом правління чотирьох секцій — природничої, охорони Татр, етнографічної та лижної²⁶. Його перу належить десять наукових праць, що стосуються Татр. Незмінний секретар Татранського товариства, Вігілев стає душею всіх його починань. За деякими даними, він іноді

¹⁸ Jadwiga Loria. Sąsiad z Poronina, «Przyjaźń», 1964, № 16, str. 6—7.

¹⁹ Фото 1908 р. Сімейний архів Моровських.

²⁰ Archiwum państwowe m. Krakowa i województwa Krakowskiego, DP Kr. 25 spr. «Borys Wigilew i inni podejrzani (1906—1921)», k. 51, 54.

²¹ Див. С. Багоцький. Краковський союз допомоги політичним заключеним журн. «Каторга и ссылка», 1924, № 2; Walentyna Najdus. Lenin i Krupska w Krakowskim Związku pomocy dla więźniów politycznych. Kraków, 1965.

²² Józef Sieradzki. Szkice i materiały historyczne z XIX i XX w. W., 1956 str. 164.

²³ Татри — найвища гірська група Західних Карпат у межах Польщі і Чехословаччини.

²⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 2359, арк. 32, 41.

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України. Колекція документів про Б. Д. Вігілева. Запис бесіди М. А. Кибальчича з С. Ю. Багоцьким від 11 вересня 1946 р., стор. 5.

²⁶ Walery Goetel. Borys Wigilew w Tatrach. «Wierchy, Rocznik, poświęcony górcom», t. XXI. Kraków, 1952, str. 16.

брав участь у бесідах з деякими білоруськими та українськими письменниками²⁷.

Велику нелегальну і легальну роботу вів Вігілев у Закопанській публічній бібліотеці, заснованій за участю Стефана Жеромського, та бібліотеці Татранського музею²⁸. Як і в Кракові, Вігілев продовжував брати участь у роботі Спілки допомоги політв'язням²⁹.

З перших років перебування Вігілева на польській землі ним посилено цікавиться австрійська поліція, яка заводить на нього спеціальну справу³⁰.

Новий, винятково важливий етап у житті Б. Д. Вігілева почався після того, як влітку 1913 р. В. І. Ленін і Н. К. Крупська переїхали з Кракова до Пороніна і поселилися в с. Бяли Дунаєць, розташованому в кількох кілометрах від Закопане. За дорученням секретаря Правління краківської спілки С. Багоцького Вігілев взяв сім'ю Ульянових під безпосередню опіку. Його квартира перетворилася у зручний притулок, куди сходилися друзі та соратники Володимира Ілліча під приводом знайомства з Татрами. Неодноразово бував там і В. І. Ленін. У своїх спогадах польська письменниця Я. Осінська розповідає, що у квартирі Б. Д. Вігілева інколи відбувалися політичні наради³¹. Про такі наради згадує і Ядвіга Лорія³².

У Вігілева тричі зустрічався з В. І. Леніним Костянтин Стецький. Він писав, що Вігілев обговорював з Іллічем політичні і громадські питання, вступав у спір, «неначе намагався одержати у В. І. Леніна контраргументи, які переконали б його у правильності поглядів В. І. Леніна»³³.

Зустрічі і бесіди з В. І. Леніним відроджують надії Вігілева на повернення до революційної діяльності. Володимир Ілліч вводить його у коло своїх політичних друзів та однодумців (колонія російських революціонерів у районі Закопане налічувала тоді близько 50 осіб). В той же час з допомогою Вігілева В. І. Ленін встановлює зв'язок з прогресивною польською громадськістю. У публічній бібліотеці Вігілев бере для Володимира Ілліча необхідну йому наукову літературу³⁴.

Між В. І. Леніним та Вігілевим встановлюється сердечна дружба. Часто разом з ним, С. Багоцьким, Я. Ганецьким, студентом О. Буцевичем Володимир Ілліч робив гірські прогулянки³⁵. «Ілліч їздив іноді з Багоцьким у Закопане, — писала Н. К. Крупська, — і вони з закопанською публікою (Вігілев) робили великі прогулянки по горах»³⁶.

У своїх спогадах про одну з таких прогулянок Ядвіга Ковалевська-Липацевічова розповідала, що вона кілька разів зустрічала В. І. Леніна у Крупувках, «завжди у товаристві пана, котрий, як мені сказали, провадив виміри атмосферних опадів у Татрах (тобто Вігілева. — П. К.,

²⁷ Józef Sieradzki. Polskie lata Lenina. W., 1960, str. 64.

²⁸ Валентина Найдус. Ленин в Польше. Переклад з польської. М., 1957, стор. 68—69.

²⁹ Walentyna Najdus. Lenin i Krupska w Krakowskim Związku pomocy dla więźniów politycznych, str. 101.

³⁰ Archiwum państwowe m. Krakowa i województwa Krakowskiego, DP Kr. 25, spr. «Borys Wigilew i inni podejrzani (1906—1921)», k. 8—10.

³¹ Archiwum Zakładu historii partii przy KC PZPR, z. I Ra, V 22/3. № 9, Wspomnienia J. Osińskiej.

³² Jadwiga Loria. Sąsiad z Poronina. «Przyjaźń», 1964, N 16, str. 7.

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. Спогадів про В. І. Леніна, Спогади К. Стецького, арк. 2.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. Спогадів про В. І. Леніна. Стенограма бесіди представників ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС з колишнім співробітником Львівської бібліотеки АН УРСР В. Ольшевичем 25 квітня 1951 р., арк. 1—7.

³⁵ «Szlakiem Leńina», Kraków, 1964, str. 55.

³⁶ Н. К. Крупська. Спогади про В. І. Леніна. К., 1959, стор. 208.

В. С.)»³⁷. І досі улюблені місця гірських екскурсій Володимира Ілліча називають у польському народі Ленінським Татранським шляхом.

Переїхавши в Польщу, В. І. Ленін і Н. К. Крупська ведуть велику партійну роботу, використовуючи для цього легальну організацію — Краківську спілку допомоги політв'язням — і фактично здійснюючи керівництво її діяльністю.

8 серпня 1914 р., в перші дні світової війни, Володимир Ілліч був заарештований австрійськими властями по підозрінню в шпигунстві. Краківська спілка допомоги політв'язням розгортає активну діяльність для визволення В. І. Леніна з тюрми. Серед тих, хто брав участь у цій кампанії, був і Вігілев, який використав для цього свої знайомства у колах польської інтелігенції. Так, художник Ян Скотніцький, який тоді очолював Комітет допомоги біженцям, згадує, як до нього з'явився Вігілев «з проханням про інтервенцію у новотарзького старости Гродзіцького, щоб той звільнив з-під арешту заарештованого в Пороніно російського літератора-публіциста... Ульянова, який пише статті під псевдонімом Ленін». Через те що Скотніцький сам був російським підданим, і тому його втручання на захист Леніна не мало б ніякого значення, він порадив Вігілеву звернутися з цим проханням до доктора К. Длуського і поета Яна Каспровича³⁸.

Професор краківської консерваторії Броніслав Романишин пише у своїх спогадах, що Вігілев приходив також до нього і просив терміново клопотати перед політичними властями в Новому Тарзі про визволення В. І. Леніна³⁹. За свідченням колишнього ректора Краківської гірничої академії геолога Валери Гетеля, висловленим у розмові з одним із авторів цієї статті, Вігілевим були створені комітети для визволення Володимира Ілліча з тюрми, бо в суворих умовах воєнного часу обвинувачення у шпигунстві загрожувало В. І. Леніну смертельним вироком.

Під час перебування В. І. Леніна у Новотарзькій в'язниці, 11 серпня 1914 р., поліцейський агент Бурило робить старанний обшук і на квартирі Вігілева⁴⁰, який, однак, не дав бажаних результатів. І Вігілев з поновленою енергією продовжує боротьбу за звільнення Володимира Ілліча з тюрми.

Все можливе робить для цього і Н. К. Крупська: шле телеграму соціал-демократичному депутату Зигмунду Мареку в Краків, пише до Відня члену Міжнародного соціалістичного бюро, депутатіві парламенту Віктору Адлеру і депутатіві зі Львова Герману Діаманду⁴¹.

Завдяки цим клопотанням В. І. Леніна, нарешті, звільняють з-під арешту. Того ж дня він опиняється на квартирі Вігілева. Прекрасне портретне фото, зроблене Вігілевим, свідчить про те, як виглядав у ті дні В. І. Ленін.

Члени Краківської спілки допомогли В. І. Леніну виїхати з Галичини⁴². Слідом за ним виїхала вся більшовицька колонія. Тільки Вігі-

³⁷ Jadwiga Kowalewska-Lypraciewiczowa. Lenin na Hali Gąsienicowej. «Głos ludu», N 32, 1/II, 1948 г.

³⁸ Wspomnienia o Janie Kasproviczu. Zebrał i opracował Roman Loth. W., 1967, str. 244—245.

³⁹ Ю. Серадский. Вказ. праця, стор. 62.

⁴⁰ Archiwum państwowe m. Krakowa i województwa Krakowskiego, DP Kr, 25, spr. «Borys Wigilew i inni podejrzeni (1906—1921)», k. 43—45.

⁴¹ Я. Макаренко. Вказ. праця, стор. 78.

⁴² І. І. Белякевич. Участь польських революціонерів і прогресивних діячів у організації переїзду В. І. Леніна із Західної Галичини у Швейцарію (1. VIII—5. IX 1914), «Тези доповідей VI Української славистичної конференції, 13—18 жовтня 1964 р.», Чернівці. 1964, стор. 262—265.

лев за станом здоров'я не міг цього зробити. Протягом трьох тижнів він живе під загрозою арешту, ховаючись на горищі у Ю. Оппенгейма⁴³.

В. І. Ленін та Н. К. Крупська поселилися у Берні (Швейцарія). По сусідству, у Цюріху, розмістилося правління Краківської спілки допомоги політв'язням, що також перебралося з Галичини.

До бернського періоду життя і діяльності В. І. Леніна має відношення лист-довідка, написана німецькою мовою В. І. Леніним у Берні 14 березня 1915 р. «Цим стверджую, — писав Володимир Ілліч, — що Борис Вігілев довгий час є членом Соціал-Демократичної Робітничої Партії Росії і мені особисто відомий як емігрант, переслідуваний царизмом». Під документом підпис: «За дорученням Центрального Комітету Соціал-Демократичної Робітничої Партії Росії В. І. Ленін (Вол. Ульянов)». Поруч — адреса В. І. Леніна: «Вол. Ульянов, Діссельвег, 11, Берн». Довідка має овальну печатку з текстом на російській та французькій мовах: «Центральний Комітет РСДРП»⁴⁴. Цей документ свідчить, що зв'язок Вігілева з В. І. Леніним не припинився після від'їзду останнього із Західної Галичини⁴⁵.

Тим часом Вігілев продовжує вести в Закопане велику наукову, освітню і громадську роботу. Зокрема він бере участь у створенні Народного університету, в організації публічних лекцій. За даними старої польської комуністки Зофії Мілошевської, Вігілев був зв'язаний з місцевою комуністичною групою, зокрема брав участь у нарадах членів СДКПІЛ і ППС-лівіці, що відбувалися в Закопане у 1918 р. напередодні створення Комуністичної робітничої партії Польщі. «Після революції, — пише Ганна Морткович-Ольчакова у книзі «Про Стефана Жеромського», — у 1918 р. Вігілев оголосив себе більшовиком»⁴⁶.

Директор Краєзнавчого музею у Закопане доктор Юліуш Зборовський розповідав, що у 1919 р., коли діяльність КРПП була заборонена, поліція хотіла заарештувати Вігілева, але завдяки втручання С. Жеромського і педагога Ксавери Праусса до арешту справа не дійшла⁴⁷.

Наступного року хмари над головою Вігілева нависли ще більше. 29 січня 1920 р. розпорядженням інспекторату політичної дефензиви Головного управління державної поліції у Варшаві за № 417/20 над Вігілевим був встановлений «суворий нагляд». Цим безпосередньо займалася поліція у Новому Тарзі⁴⁸. У тому ж році на квартирі Вігілева було зроблено новий ретельний обшук⁴⁹.

Після Лютневої революції Вігілев докладає усіх зусиль, щоб повернутися на Батьківщину. Він звертається до австрійських властей з проханням дозволити йому виїзд до Швейцарії (саме з Швейцарії відбула до Росії більшовицька колонія на чолі з Леніним). Це викликало пожвавлене листування властей, про що свідчать деякі документи ЦДІА УРСР у Львові. У відповідь на запитання новотарзький староста Псарський 18 липня 1917 р. передає по телефону в президію

⁴³ З листа колишнього бібліотекаря Татранського товариства В. Ольшевича до одного з авторів цієї статті.

⁴⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 3563, арк. 1.

⁴⁵ Три десятиріччя зберігався цей документ у родині Вігілева і Моровських, а в 1946 р. був переданий до Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС львівським істориком М. А. Кибальчиєм, який протягом кількох років збирав документи про перебування В. І. Леніна у Галичині і який виявив цю довідку.

⁴⁶ Hanna Morkowicz-Olczakowa. O Stefanie Zeromskim. Ze wspomnień i dokumentów, W., 1963, str. 289.

⁴⁷ В. Сурмінська. Б. Д. Вігілев — друг В. І. Леніна в еміграції. «Український історичний журнал», 1965, № 2, стор. 99—100.

⁴⁸ Archiwum państwowe m. Krakowa i województwa Krakowskiego, DP Kt 25, spr. «Boris Wigilew i inni podejrzeni (1906—1921)», k. 47.

⁴⁹ Там же, к. 52.

намісництва загальні дані, що характеризують Вігілева. У той же день він теж саме повідомляє у телефонній бесіді секретарю Міністерства внутрішніх справ у Відні фон Альту, який роз'яснює, що для одержання дозволу на виїзд необхідно звернутися з письмовою заявою до Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини та до російського посольства у Відні, а також подати довідку про стан здоров'я бажаного виїхати⁵⁰. Така довідка, а разом з нею і характеристика були одержані 27 липня 1918 р.⁵¹ Однак з невідомих для нас причин виїхати до Швейцарії Вігілеву не вдалося.

Про свої погляди і надії Вігілев розповідає своєму близькому другу Стефану Жеромському. Після однієї з таких задушевних бесід С. Жеромський дарує Вігілеву свою фотографію, на звороті якої називає Вігілева «майбутнім послом Великоросійської більшовицької республіки у майбутній Польській синдикалістській республіці»⁵².

З листів Вігілева до Жеромського ми дізнаємося про його почуття і настрої того часу. Він мріє про налагодження зв'язку між Радянською Росією і Польщею, про свою участь у цій великій справі, мріє він і про комунізм у Польщі⁵³.

Нарешті мрії Вігілева частково здійснюються. М. М. Крестінський, його давній приятель, який у цей час був секретарем ЦК РКП(б), одержує листа Вігілева і звертається безпосередньо до В. І. Леніна «Володимир Ілліч! — пише він. — Польський «посол» привіз мені листа з галицького підпілля від старого мого друга меншовика Вігілева, якого ви, мабуть, знали у Закопане. Він хоче повернутися до Росії, просить допомогти у розумінні виклопотання дозволу від поляків і грошової допомоги з емігрантського фонду. Комуністом він не став⁵⁴, але, судячи по тону листа, він інтернаціоналіст і буде у нас працювати за своєю спеціальністю, не займаючись політикою. Чи можливо надати йому офіційну допомогу, чи зробити це приватним способом, влаштувавши нелегальний проїзд? Ваша думка?»⁵⁵

У відповідь Ленін 20 березня 1921 р. написав Крестінському на його ж листі внизу: раджу надати йому офіційну допомогу (бо знає його і гадаю, що він людина чесна), а до речі, доручити йому розплатитися за мене і Зінов'єва в Пороніні (біля Закопане) і вивезти наші бібліотеки⁵⁶.

Одночасно В. І. Ленін пише про це до Риги Я. С. Ганецькому, радянському повпреду у Латвії, добре відомому йому ще по II і IV з'їздам РСДРП і особливо по перебуванню в Західній Галичині. Згадавши на початку записки, що Вігілев хоче повернутися на Батьківщину, Володимир Ілліч запитує Ганецького: чи не можна у зв'язку з цим (і миром)⁵⁷ спробувати дістати мої книги і рукописи з Пороніна та з Кракова⁵⁸.

В іншому своєму листі, адресованому М. М. Крестінському і Я. С. Ганецькому, Володимир Ілліч просить знайти можливість зв'яза-

⁵⁰ ЦДА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 8, од. зб. 2359, арк. 45, 47—48.

⁵¹ Там же, арк. 62.

⁵² Фото зберігається в сімейному архіві Моровських.

⁵³ Листи Б. Д. Вігілева до С. Жеромського від 27 жовтня 1920 р. і 18 травня 1921 р. Особистий архів проф. С. Пігоня.

⁵⁴ М. М. Крестінський вдруге в короткій записці підкреслює, що Вігілев не більшовик. Це підкреслення можна зрозуміти, якщо зважити, що в той час у партії йшла жорстока боротьба з меншовиками.

⁵⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 17704, арк. 1.

⁵⁶ Див. В. І. Л е н і н. Полн. собр. соч., т. 52, стор. 103—104.

⁵⁷ Саме в цей час, 18 березня 1921 р., у Ризі було підписано мирний договір між Радянською Росією та Радянською Україною, з одного боку, і буржуазно-поміщицькою Польщею, — з другого.

⁵⁸ Див. В. І. Л е н і н. Полн. собр. соч., т. 52, стор. 104.

тися з Вігілевим і передати йому таку просьбу: вжити заходів до охорони особистих бібліотек його (Леніна) і Зінов'єва і до їх пізнішого перевезення сюди. Якщо можливо, — додає Ілліч, — послати йому на це сотні 4—5 крон⁵⁹.

В середині квітня 1921 р. Вігілев одержав відповідь на свого листа, що був посланий ним М. М. Крестінському. Центральний Виконавчий Комітет Рад нашої країни призначив Вігілева членом Російсько-Української делегації змішаної Російсько-Українсько-Польської комісії в справах військовополонених, біженців та заложників⁶⁰.

Тепер Вігілевим знову зацікавились польські власті. 20 квітня 1921 р. відділ горезвісної «двійки» (другого, розвідувального відділу Генерального штабу) повідомляв із Закопане своєму начальству: «Вігілев добре відомий радянським сферам у Москві як їх людина»⁶¹.

З великою радістю прийняв Б. Д. Вігілев пропозицію Радянського уряду, зроблену з відома В. І. Леніна. І відразу ж з головою окунувся в роботу, таку бажану і в той же час таку тяжку. Це був період розгнужданої антирадянської кампанії у Польщі. Згідно з угодою про репатріацію, підписаною 24 лютого 1921 р. у ході мирних переговорів у Ризі⁶², була створена Російсько-Українсько-Польська комісія у справах військовополонених, біженців та заложників, до складу якої входила російсько-українська делегація (РУД), яка діяла з квітня 1921 р. по лютий 1923 р.

РУД була одним з перших дипломатичних представництв молодого Радянської держави. Головою РУД був старий більшовик О. Я. Аболтин, головою української делегації в РУД — один із засновників Комуністичної партії Східної Галичини К. М. Максимович (Саврич), секретарем РУД — Б. Д. Вігілев. На Б. Д. Вігілева як на секретаря РУД покладена була відповідальна робота по оформленню особистих і проїзних документів на кожного репатрійованого зокрема і на залізничні маршрути у цілому⁶³.

Матеріали Архіву зовнішньої політики СРСР дають уявлення про другу сторону діяльності Вігілева. Найбільша кількість документів — це підписані Аболтином і Вігілевим та направлені польській делегації Російсько-Українсько-Польської змішаної комісії протести проти недопустимих обшуків, арештів, побоїв у таборах радянських громадян, що бажали повернутися на Батьківщину⁶⁴. У справах містяться також списки радянських громадян, які не одержали з виши польської сторони необхідних документів⁶⁵. Підпис Вігілева стоїть і під інструкцією для проведення персонального опитування інтернованих⁶⁶.

Робота РУД успішно просувалася вперед. За час її діяльності було відправлено на Батьківщину близько 69 тис. військовополонених, майже 9 тис. біженців, приблизно 700 цивільних інтернованих і майже 8 тис. колишніх чинів білих армій (у тому числі на Україну — близько 3 тис. чол.)⁶⁷. Певна заслуга у цьому належала Б. Д. Вігілеву.

⁵⁹ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 52, стор. 104.

⁶⁰ Див. Лист Б. Д. Вігілева до С. Жеромського від 18 травня 1921 р. Особистий архів проф. С. Пігоня.

⁶¹ Archiwum państwowe m. Krakowa i województwa Krakowskiego, DP Kг 25, spr. «Borys Wigilew i inni podejrzani (1906—1921)», k. 52.

⁶² Документи внешней политики СССР, т. III, 1 июля 1920 г. — 18 марта 1921 г. М., 1959, стор. 554 і 686.

⁶³ Спогади М. С. Гнатюка, стор. 2. Особистий архів В. С. Сурмінської.

⁶⁴ Архів зовнішньої політики СРСР, ф. 188, оп. 1, од. зб. 1, арк. 18, 52—53 зв., 58, 60—60 зв., 63—63 зв., 68—68 зв., 71—71 зв., 76—76 зв., 83—84, 93—93 зв.

⁶⁵ Там же, арк. 77—80 зв., 81—82 зв.

⁶⁶ Архів зовнішньої політики СРСР, ф. 188, оп. 1, од. зб. 1, арк. 54.

⁶⁷ Там же, ф. 188, оп. 2, од. зб. 5, арк. 128, 132—134, 140.

Виконував Вігілев у той час і іншу важливу роботу. У листі до В. І. Леніна від 13 травня 1921 р. він писав з Варшави: «Працюю тепер в репатріаційній нашій делегації, займаюсь польською пресою в інформаційному відділі, — справа для мене підходяща, тому що і польську мову і польські відносини справді добре знаю»⁶⁸.

Нарешті, слід сказати ще про одну, винятково важливу сторону діяльності Б. Д. Вігілева у той період — виконання спеціального завдання В. І. Леніна. Дізнавшись про просьбу Володимира Ілліча розшукати залишені ним у 1914 р. в Пороніно рукописи і книги, Вігілев звертається до нього з листом. Він пише:

«Шановний товаришу!

Тільки недавно з листа тов. Ганецького дізнався, що в Пороніно залишилися деякі Ваші речі, книги, рукописи і т. ін. Одержав я цього листа, на жаль, тоді, коли вже виїздив до Варшави, щоб приєднатися до делегації, так що не міг цією справою зайнятися

Цими днями поїду в Закопане і звідти проберуся в Пороніно відвідаю Вашу стару квартиру, будиночок, де жив т. Зінов'єв і квартиру Ганецького. Дуже сумніваюсь, чи знайду що-небудь з Ваших речей: адже пройшло вже майже 7 років з часу Вашого від'їзду. В усякому разі, поїду і пошукаю.

Не знаю, чи залишилося що-небудь з Ваших речей у Кракові. Можливо, і там пошукати?

Будь ласка, розпоряджайтеся мною. Тов. Ганецький написав у своєму листі, що Ви кілька разів про мене згадували. Доставив мені це велике задоволення.

...Хотів би і на майбутнє залишитися у Польщі або Литві на радянській роботі. Хоч у Фінляндії та Італії жив я досить довго так що і там міг би придатися.

Ще раз повторюю, що з великим задоволенням виконаю будь-яке Ваше доручення»⁶⁹.

Володимир Ілліч не затримався з відповіддю. 25 травня 1921 р. одразу ж після одержання листа, він повідомляє Вігілева, що саме із залишених у Західній Галичині рукописів його найбільше цікавить Тов. Вігілев!

Дуже дякую за Ваш лист від 13/V з Варшави.

Звичайно, надії роздобути мої книги (і Зінов'єва) не багато.

Якщо можна все ж зробити спробу довідатись, то я просив би навести довідки. В мене залишився там один рукопис (про німецький сільськогосподарський перепис 1907 року), який би я надрукував. Або Ulica Lubomirskiego, 47 і 49 (я жив в обох будинках). На горищі. Залишив, виїжджаючи, в серпні 1914. Це в Кракові.

Або в Пороніні, в тому будинку, де я жив, і де Ви, пам'ятаю, раз у мене були.

Речі не важливо, а книги і рукописи хотілося б.

Ще раз від душі дякую за клопоти і шлю краці привіти.

Ваш Ленін⁷⁰.

Проводити розшуки ленінського архіву в умовах, коли вся увага охоранки була зосереджена на тому, щоб відгородити Польщу від впливу ленінських ідей, коли сам Вігілев, обвинувачений у більшовизмі, врятувався від рук дефензиви лише тому, що став недосяжним для неї як дипломатична особа, було дуже і дуже важко. Вігілеву, як видно, так і не вдалося нічого знайти з архіву Леніна.

⁶⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 461, оп. 1, од. зб. 30115, арк. 2.

⁶⁹ Там же, арк. 1—2.

⁷⁰ Див.: В. І. Ленин. Полн. собр. соч., т. 52, стор. 212.

Вігілева в посольстві цінували за його глибокі знання історії Польщі, польської культури, мови, народних звичаїв. Як згадують його колишні колеги Д. М. Бакало і А. Г. Умбля, він був незамінним консультантом у різних питаннях радянсько-польських відносин⁷¹. Його любили за скромність, доброту, товариськість. Співробітники посольства знали, що він був прийнятий на роботу за рекомендацією Леніна, знали також про його хворобу і всіляко його оберігали⁷².

Час від часу Вігілев їздив лікуватися до Закопане. Клімат Варшави був згубним для його легенів⁷³. На початку осені 1923 р. йому було надано тривалу відпустку для лікування і він виїхав до Закопане, звідки йому вже не судилося повернутися⁷⁴.

Проживаючи там, Вігілев, як і досі, був немовби неофіційним радянським представником. До його будиночку, розповідала колишня співробітниця ЦК КП України К. П. Філатова, що лікувалася тоді у Закопане, заходили всі радянські люди, які з тих чи інших причин бували у Варшаві і Закопане⁷⁵. Усіх радянських громадян, що прибували до Закопане, Вігілев зустрічав і допомагав їм влаштуватися у санаторіях та пансіонатах⁷⁶.

Друзі з радянського посольства у Варшаві продовжували піклуватися про свого співробітника та однодумця, «Взимку (1922—1923 рр. — П. К., В. С.) приїздив сюди товариш з спеціальним дорученням умовити Бориса і перевезти його до Росії, у Крим, лікуватися, — писала Є. З. Алексеевська. — Та він уже лежав, і така дорога вбила б його одразу»⁷⁷.

Виключно тяжко переніс він безмірну втрату — смерть гаряче любимого ним В. І. Леніна. Коли в березні 1924 р. до Закопане прибув Я. С. Ганецький на чолі спеціальної комісії, направленої для розшуків ленінського архіву, Вігілев передав через нього Радянському уряду всі фотознімки Володимира Ілліча, любовно зроблені ним десять років тому.

Проїшло півроку, і 23 вересня 1924 р. Бориса Дмитровича Вігілева не стало. «...В Закопане помер Борис Вігілев, старий більшовик, друг Леніна в еміграції, — повідомляла газета «Известия». — До хвороби Вігілев працював в репатріаційній комісії СРСР у Варшаві»⁷⁸. Подібну ж телеграму Роста з Варшави, озаглавлену «Смерть старого більшовика тов. Вігілева», вмістила «Правда»⁷⁹.

На похорон посольство СРСР надіслало 100 доларів⁸⁰. Приїхав з Варшави радянський консул Лігський, який поклав вінок від Уряду Союзу РСР⁸¹. Вірна подруга Б. Д. Вігілева — Є. З. Алексеевська до самої смерті (померла у 1946 р. в с. Любитові на Волині) продовжувала допомагати простим трудівникам⁸².

⁷¹ Спогади Д. М. Бакало, стор. 2—3. Особистий архів В. С. Сурмінської.

⁷² Спогади М. С. Гнатиюка, стор. 15. Особистий архів В. С. Сурмінської.

⁷³ Лист Є. З. Алексеевської М. Д. Вігілевій від 5 вересня 1924 р. Особистий архів В. С. Сурмінської.

⁷⁴ В архівній довідці Історико-дипломатичного управління МЗС СРСР вказується, що документи за підписом Вігілева зустрічалися до липня 1923 р. (Архівна довідка Історико-дипломатичного управління МЗС СРСР від 15 липня 1965 р. за № 1259).

⁷⁵ Запис бесіди В. С. Сурмінської з К. П. Філатовою 27 вересня 1968 р., стор. 1.

⁷⁶ Спогади М. С. Гнатиюка, стор. 11—12.

⁷⁷ Лист Є. З. Алексеевської М. Д. Вігілевій від 14 жовтня 1924 р.

⁷⁸ «Известия» від 25 вересня 1924 р.

⁷⁹ «Правда» від 25 вересня 1924 р.

⁸⁰ Лист Є. З. Алексеевської М. Д. Вігілевій від 14 жовтня 1924 р.

⁸¹ «Известия» від 30 вересня 1924 р.

⁸² З листа колишнього члена КПЗУ С. М. В'юна В. С. Сурмінській від 22 листопада 1963 р.

В наш час здійснилися мрії Б. Д. Вигілева про народну Польщу, яка йде по комуністичному шляху. В ній знайшли втілення безсмертні ленінські ідеї.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО, В. С. СУРМИНСКАЯ

**ИЗ ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В. И. ЛЕНИНА
С РУССКИМ РЕВОЛЮЦИОНЕРОМ Б. Д. ВИГИЛЕВЫМ В ЗАПАДНОЙ ГАЛИЦИИ**

Резюме

В статье, написанной на основе материалов из архивов Москвы, Киева, Вильнюса, Львова, Варшавы и Кракова, а также преимущественно неопубликованных воспоминаний советских и польских граждан, рассказывается о взаимоотношениях В. И. Ленина с Б. Д. Вигилевым, делегатом IV съезда Российской социал-демократической рабочей партии, где он выступал докладчиком по вопросу об объединении с РСДРП национальных социал-демократических организаций (в том числе и Социал-демократии Королевства Польского и Литвы). В 1908—1924 гг. он жил в Кракове, Закопане и Варшаве. В период вынужденного пребывания Ленина в Западной Галиции Вигилев находился с ним в дружеских отношениях, принимал деятельное участие в борьбе за освобождение Владимира Ильича из-под ареста. Последние годы своей жизни Вигилев по указанию В. И. Ленина работал в Русско-Украинско-Польской комиссии по делам военнопленных, беженцев и заложников.

РОЛЬ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ В ІДЕОЛОГІЧНІЙ РОБОТІ КОМУНІСТІВ ПО ВИХОВАННЮ ВОЇНІВ ПЕРШОЇ ПОЛЬСЬКОЇ АРМІЇ

(травень 1943—серпень 1944 рр.)

Щорічно 22 липня польський народ святкує день відродження нової Польщі. В літні дні 1944 р., овіяні порохом недавніх боїв, проходили, карбуючи крок, воїни Червоної Армії і солдати Першої Польської Армії вулицями Хелму¹, мешканці міста з сльозами радості на очах зустрічали своїх визволителів. Солдати двох армій поспішали на захід, туди, де ще стогнали їх співвітчизники під гнітом фашизму. Плоди братерства і бойової співдружності радянських і польських солдат, скріплені узами пролетарського інтернаціоналізму і спільно пролитою на полях битв кров'ю, ще раз підтвердили ленінське положення про те, що трудящим в їхній боротьбі необхідна єдність, тому що «капітал є сила міжнародна. Щоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх»².

Весь хід боротьби народів проти фашизму у роки другої світової війни переконливо підтвердив ленінські ідеї пролетарського інтернаціоналізму, які одержали в соціалістичних країнах дальший розвиток в ідеологічній, політичній, соціальній і військовій сферах. Події 1968 р. в Чехословаччині, перемога здорових сил чехословацької компартії над контрреволюційними і правоопортуністичними елементами, є неспростованим доказом життєвості ідей В. І. Леніна про те, що тільки в братерській єдності трудящих — запорука непереможності і сили народів світової системи соціалізму.

В цій статті автор прагнув висвітлити деякі аспекти вчення В. І. Леніна про пролетарський інтернаціоналізм, які знайшли відображення в ідеологічній роботі польських комуністів по вихованню воїнів Першої Польської Армії, сформованої на території СРСР у роки війни. Відомо, що ці питання ще не висвітлені повністю і всебічно в працях польських і радянських істориків. Із всіх емігрантів, що покинули Польщу в 1939 р., лише воїни Війська Польського разом з Червоною Армією визволяли свою Батьківщину. Польська еміграція в СРСР, об'єднана Союзом польських патріотів (СПП), в керівне ядро якого входили О. Завадський, А. Лямпе, В. Василевська, З. Модзлевський³, весною 1943 р., після розриву дипломатичних відносин між урядом СРСР і польським емігрантським урядом в Лондоні⁴, вирішила створити військові частини з поляків для участі в бойових діях проти гітлерівських військ спільно з Червоною Армією.

¹ В м. Хельмі 22 липня 1944 р. Польським Комітетом Національного Визволення був опублікований Маніфест про проголошення демократичного ладу в країні.

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 263.

³ История Польши, т. 3, М., 1959, стор. 589.

⁴ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны 1941—1945 гг., т. I, М., 1946, стор. 346—347.

На прохання СПП Радянський уряд, керуючись спільними інтересами обох народів⁵ і ленінською вказівкою про те, що «обов'язковим потрібен тісний військовий і господарський союз, бо інакше капіталісти... задавлять і задушять нас поодиноці»⁶, задовольнив клопотання СПП і надав допомогу в організації, забезпеченні зброєю, технікою та іншими матеріальними засобами польські воєнні формування.

Безпосередніми організаторами і вихователями особового складу цих формувань стали комуністи — «основне ядро політпрацівників і польських патріотів, які пройшли політичний гарт в лавах Компартії Польщі»⁷. На деяких прикладах з історії дивізії ім. Т. Костюшка та інших з'єднань Першої Польської Армії можна простежити ту складну і велику роботу по ідейному вихованню, яку проводили комуністи серед особливого складу, прищеплюючи їм почуття бойової співдружності та пролетарського інтернаціоналізму.

Дивізія ім. Т. Костюшка розпочала формуватися 15 травня 1943 р. в Селецьких таборах під Рязанню⁸. На посади культурно-освітніх офіцерів в з'єднанні були призначені колишні члени КПП: В. Сокорський — заступник командира дивізії, Г. Мінц — начальник культурно-освітнього відділу, А. Бромберг, І. Бургін, В. Грош, І. Гавронський, П. Гофман, С. Каліновський та інші офіцери⁹. Старанно в індивідуальному порядку комісія з загальноосвітнього відділу добирала комуністів на посади заступників командирів полків і батальйонів по виховній роботі. Комуніст-вихователь повинен був мати хорошу політичну підготовку, витриманість, вміти ясно і аргументовано відповідати на всі складні і гострі запитання своїх підлеглих¹⁰.

В роті, батареї та прирівнені до них підрозділи політпрацівниками призначались не лише комуністи, а й члени інших партій, люди, що були патріотично настроєні і віддані справі визвольної боротьби¹¹. Це впливало з положення В. І. Леніна про те, що «головна наша мета — одержати одразу велике число готових, досвідчених, відданих випробуваних комуністів або співчуваючих соціалізмowi для воєнної роботи... тоді ми зможемо за найкоротший час одержати сотні й сотні для роботи в політвідділах армії»¹².

При формуванні нових частин і з'єднань Першої Польської Армії багато політпрацівників рот і батальйонів дивізії ім. Т. Костюшка були висунуті на керівні посади в політвідділах з'єднань, заступниками командирів полків тощо.

За класовим походженням Перша Польська Армія в цілому була робітничо-селянською. Наприклад, в дивізії ім. Т. Костюшка робітники і селяни становили 68%¹³. При наборі в армію в 1944 р. процент селян дещо збільшився. Однак політичні погляди бійців визначилися здебільшого не класовим становищем, а тими умовами життя, в яких вони опинилися після окупації Польщі гітлерівцями. Багато з них були біженцями з центральних районів Польщі та з районів Західної України та Західної Білорусії, а також з Литви. Значна частина прибула в дивізію з будівельних батальйонів, створених в західних районах України

⁵ «Правда» 9 травня 1943 р.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 266.

⁷ Боевые действия Народного Войска Польского 1943—1945. М., 1961, стор. 17

⁸ Г. Губерт. Бором, лесом. М., 1962, стор. 8.

⁹ F. Zbiniewicz. Armia Polska w ZSRR. Studia nad problematyką pracy politycznej. Warszawa, 1963, s. 54.

¹⁰ Там же, стор. 55.

¹¹ Г. Губерт. Вказ. праця, стор. 18.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 395—396.

¹³ F. Zbiniewicz. Op. cit., s. 50.

і евакуйованих в центральну частину СРСР на початку війни з фашистською Німеччиною. Військовослужбовці Червоної Армії польського походження стали в дивізії воєнними інструкторами, деякі з них були призначені на командні посади.

Політичні погляди солдат і офіцерів в польських військових формуваннях були різними. Тут зустрічалися люди, що не могли розібратися в радянському способі життя, мали приватновласницькі тенденції, перебували під впливом буржуазної ідеології. Були тут також радянські громадяни польського походження — комуністи та комсомольці, виховані в соціалістичному дусі і комуністичному світогляді. Перші не могли й подумати про прийняття присяги без ксьондза, другі, навпаки, не уявляли нової польської армії без червоної зірки і ясної програми боротьби за соціалізм¹⁴.

Тому перед політпрацівниками стояло нелегке завдання. Комуністам доводилось розпочинати будівництво нової армії з того, з чого починала в 1918 р. партія більшовиків, а це означало, що необхідно побудувати з пригнобленого класу армію, сповнену ентузіазму¹⁵. Потрібно було виховати з колишнього відсталого польського селянина воїна-патріота, воїна-інтернаціоналіста — борця за нове життя. Політпрацівникові доводилося мати справу з людьми, серед яких траплялися, як писала Я. Броневська, «і шахраї, і пройдисвіти, і кар'єристи, з людьми апатичними, травмованими, що приховували образу або, можливо, тими, що пережили трагедію»¹⁶. Досвід і практика організації партійно-політичної роботи в Червоній Армії в початковий період її створення показували, що польським комуністам при формуванні перших частин в політико-виховній роботі необхідно було звернути увагу на «посилення агітації, особливо серед мобілізовуваних, мобілізованих... Не обмежуватися звичайними приййомами агітації, лекціями, мітингами та ін., розвинути агітацію групами і одиночками»¹⁷.

Природно, що тільки після з'ясування моральних і політичних поглядів добровольців, що прибули в Селецькі табори, політпрацівники приступили до викладення мети і завдань Першої дивізії. Вони розповіли про інтернаціональний обов'язок польських і радянських людей, про необхідність дружби цих народів, про спільну боротьбу з фашизмом, звертались до славного минулого російського і польського народів, підкреслювали єдність в боротьбі з гнобителями і поневолювачами¹⁸.

Однак в початковий період формування Першої дивізії до неї прибували неоднорідні маси добровольців. Частина з них ставилась з недовірою до радянських людей, а окремі добровольці — навіть вороже. Про це згадує В. Грош. «Одного разу, — розповідав він, — підійшла група щойно прибулих, всі сіли на траві. Я провів з ними першу бесіду і роз'яснив, які завдання чекають дивізію. В кінці спитав, чи будуть питання. Група відповіла мовчанкою. Тоді я повернувся до неї спиною і повторив запитання. У відповідь запитання посипались, як з мішка. Так, не дивлячись на групу, я відповідав. Під час наступної бесіди ці люди вже ставились до мене з довір'ям і задавали питання як звичайно»¹⁹. Щоб зрозуміти зміст бесід, лекцій та інших форм політичної роботи з військовослужбовцями, досить познайомитись із запитаннями, які вони ставили своїм вихователям: «Чи справді це польська дивізія?», «Чому в дивізії багато російських офіцерів?», «Що буде з армією

¹⁴ J. Putrament. *Od Wolgi do Wisły*. W., 1953, str. 109.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 129.

¹⁶ Я. Броневская. Записки военного корреспондента. М., 1959, стор. 119.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 242.

¹⁸ Г. Губерт. Вказ. праця, стор. 16, 17.

¹⁹ F. Zbiniewicz. *Op. cit.*, s. 73.

Андерса?», «Який шлях у Польщу буде найкоротшим?», «Якою буде Польща?», «Якими будуть східні кордони?», «Чи будуть в Польщі колгоспи?», «Що буде з нашими сім'ями, які перебувають в Радянському Союзі?» і т. д.²⁰

Саме політичний рівень солдат, а також цілі і завдання, які ставили перед собою керівники польської еміграції визначали загальний напрямок в змісті політичної роботи комуністів. Для прикладу візьмемо тематику політзанять для солдатів дивізії ім. Т. Костюшка за червень 1943 р.: «Гадеуш Костюшко — опікун нашої дивізії», «З'їзд СПП», «Звірства німецько-фашистських загарбників у Польщі», «Визвольна війна польського народу проти німецьких окупантів», «Боремось за демократичну, парламентарну Польщу», «Характер і цілі нашої дивізії», «Наші союзники», «Про присягу» і т. д.²¹

В Першій Польській Армії особлива увага приділялась національній культурі і традиціям, підкреслювались національні особливості. Це робилося з тією метою, що, по-перше, традиції, польська військова форма, спілкування на рідній мові зближували вихователів з солдатськими масами, прискорювали об'єднання колективу, зміцнювали патріотичні почуття; по-друге, комуністам необхідно було зміцнювати довір'я польських солдат до радянських офіцерів. А цього можна було досягти при умові, коли радянські військовослужбовці будуть «дуже обережні, терпеливі, поступливі до пережитків національного недовір'я»²², добре знати національні особливості, історію Польщі, культуру і традиції народу. Тільки при такій умові можна було добитись якнайшвидшого завоювання на свій бік польських солдат. Пам'ятаючи ленінську вказівку, що політико-виховній роботі потрібно також надзвичайно посилити агітацію на польській мові²³; в з'єднаннях Першої Польської Армії видавались дивізійні і армійські газети, розповсюджувались періодичні видання СПП²⁴; політична і художня література польською мовою. Щоденно виконувалась пісня «Рота»²⁵; відзначалось «Свято солдата»²⁶. Працювали колективи художньої самодіяльності і польський театр²⁷.

Такий підхід до національних особливостей впливав із ленінської вказівки про те, що «необхідна особлива обережність у відношенні до національного почуття, дбайливе проведення рівності і свободи відокремлення націй на ділі, щоб відняти ґрунт у цього недовір'я і добитися добровільного якнайтіснішого союзу»²⁸. Польська Армія в СРСР створювалась як армія нового типу, яка відрізнялася від своєї попередниці — армії феодальної і буржуазної Польщі. Політпрацівники, організовуючи політичне виховання воїнів, переконували солдат і насаджували тверду військову дисципліну в пролетарській армії «не з-під палки, а на основі свідомості, відданості, самопожертви самих робітників і селян»²⁹. Політична рівність між командним складом і солдатами, звернення до командира замість «пан офіцер» — «громадянин

²⁰ F. Z b i n i e w i c z, Op. cit., стор. 70.

²¹ Там же, str. 84.

²² В. І. Л е н і н. Твори, т. 30, стор. 264.

²³ Див.: В. І. Л е н і н. Полн. собр. соч., т. 51, стр. 158.

²⁴ Дивізійні газети «Zoenierz Wolnosci», «Do boju» та ін., армійська газета «Zwycięzcy», періодичні видання СПП «Wolna Polska», «Nowe Widnokręgi».

²⁵ «Рота» — патріотична народна пісня в Польщі.

²⁶ «Свято солдата» з 1943 р., в Польській Армії відзначалося як свято дружби польських воїнів з воїнами Червоної Армії.

²⁷ W. K r a s n o w i e s k i. Gdy mundur wojskowy zmieniano wieczorem na kostium «Film», 1963, Nr. 41.

²⁸ В. І. Л е н і н. Твори, т. 29, стор. 88.

²⁹ Там же, стор. 218.

офіцер» наближало солдат до своїх вихователів. «Тут тебе не питали звідки ти, тебе годували, одягали, давали зброю і готували до бок з ненависним ворогом»³⁰.

Комуністи вміло поєднували різні форми і методи роботи для виховання у військовослужбовців патріотичних почуттів та інтернаціонального обов'язку. Інтернаціональним військовим ритуалом було вручення зброї польським воїнам радянськими бійцями. Одержуючи зброю, солдат клявся «не випускати її з рук, поки останній німець не буде вигнаний з польської землі»³¹.

Показовим прикладом інтернаціонального і патріотичного виховання офіцерів було проведення занять з ними на теми: «Боремось за Польщу парламентарну і демократичну», «Прусія — організатор розподілу Польщі», «Польські землі під окупацією Німеччини в 1772—1918 рр.», «Прогітлерівська антирадянська політика Бека...», «Стара царська Росія, радянська демократія і Радянський Союз по відношенню до польських справ» та ін.³²

Кожне політичне заняття з військовослужбовцями закінчувалося висновком про необхідність найтіснішого союзу польського і радянського народів, бойової співдружності двох армій. Підтвердженням цього було гасло на прапорі дивізії ім. Т. Костюшка «За вашу і нашу свободу!». В день прийняття присяги костюшківцями В. Василевська, виступаючи на мітингу, роз'яснила цей заклик так: «Сьогодні ви одержуєте знамено, на якому написано «За вашу і нашу свободу!». Під цим лозунгом в битві під Грюнвальдом йшли ваші предки. Під цим лозунгом підете в бій з підлим ворогом і ви... Не забувайте — ви не одині в смертельній боротьбі з ворогом польського народу. З нами Червона Армія, котра, як і завжди гордо йде в авангарді боротьби з німецьким фашизмом»³³.

Про вірність бойовій співдружності говорилося і в тексті присяги Першої дивізії. В ньому було сказано: «Клянусь зберегти союзницьку вірність Радянському Союзові, який дав мені в руки зброю для боротьби з спільним ворогом, клянусь зберегти братерство по зброї з союзницькою Червоною Армією...»³⁴

Ще раз підтвердилось ленінське положення про те, що війна на захист соціалізму «буде не на словах, а на ділі війною в союзі з пригнобленими класами всіх країн, війною в союзі з пригнобленими народами всього світу»³⁵. Такий союз вимагав єдиного керівництва багатонаціональними військами. Тому польським комуністам необхідно було виховати у воїнів повне довір'я до вищого командування Червоної Армії. В. І. Ленін вказував на необхідність єдності воєнного співробітництва³⁶, тому що в кінцевому підсумку «ми, що боремось проти імперіалізму, являємо собою союз, який потребує тісного військового згуртування»³⁷.

У Великій Вітчизняній війні це ленінське положення знайшло своє підтвердження у взаємодії польських і радянських частин 12 жовтня 1943 р. на полі бою під містечком Леніно³⁸. Тут Перша польська дивізія разом з військами Червоної Армії брала участь в розгромі гітлерівських

³⁰ «Zołnierz Wolności» 29 вересня 1943 г.

³¹ «Zołnierz Wolności» 16 червня 1943 р.

³² F. Zbipiewicz. Op. cit., s. 94.

³³ П. Иванов. Принятие присяги в дивизии им. Т. Костюшко. «Правда» 17 липня 1943 р.

³⁴ Там же.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 40.

³⁶ Див. Ленинский сборник, т. XXXIV, стор. 118—119.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 295.

³⁸ H. Hubert. Lenino. W., 1959, s. 86.

військ. В цьому бою братерство і бойова співдружність польських і радянських солдат були закріплені спільно пролитою кров'ю. Під Леніно польські воїни виявили високі морально-бойові якості і політичну зрілість. Успішно витримала перевірку організаторська і політико-виховна робота комуністів з особливим складом дивізії.

Колишній офіцер Першої Польської Армії З. Залуцький в своїх спогадах, писав, що польські солдати в СРСР «росли в ідейно суворій і благородній моральній атмосфері, в якій жив радянський народ, що боровся за свою свободу. В цьому відношенні збройна боротьба Польщі... була насичена інтернаціоналізмом, традиційною пролетарською готовністю до захисту Країни Рад»³⁹. Ще раз підтвердилось ленінське положення про те, що «у всякій війні перемога кінець кінцем обумовлюється станом духу тих мас, які на полі бою проливають свою кров. Переконавання в справедливості війни, усвідомлення необхідності пожертвувати своїм життям для блага своїх братів підносить дух солдатів, змушує їх зносити нечувані тяготи»⁴⁰.

10 січня 1944 р. в Москві було створено Центральне бюро польських комуністів (ЦБПК). Воно очолило керівництво Союзом польських патріотів⁴¹. До його складу ввійшли: О. Завадський — голова бюро, О. Радкевич — секретар, К. Сверчевський (Вальтер), Я. Берман, Г. Мінц, В. Василевська і С. Врублевський — члени бюро⁴².

В кінці березня 1944 р. почала створюватись Перша Польська Армія з центром формування в м. Сумах⁴³. ЦБПК стало ініціатором створення армії і організатором всієї роботи по ідейно-політичному вихованню солдат та офіцерів польських військових формувань на території СРСР. 18 квітня 1944 р. була створена Військова Рада і політуправління армії під керівництвом заступника командуючого армії по політико-виховній роботі генерала О. Завадського. Військова Рада у політичних справах підпорядковувалась СПП, а у військових — Головному Збройним Сил СРСР⁴⁴.

Організаційна структура політорганів і досвід роботи політпрацівників дивізії ім. Т. Костюшка був застосований в усіх полках і дивізіях армії. Напередодні формування Першої Польської Армії 8 лютого 1944 р. газета «Вольна Польська» опублікувала повідомлення про створення Крайової Ради Народової (КРН) в Польщі, яка звернулася до народу з закликком «піднятися на боротьбу разом з нашими союзниками і кріпити дружбу з СРСР»⁴⁵.

Цю подію політоргани дивізії широко використовували в політичній роботі у зв'язку з святкуванням 26-ї річниці Червоної Армії. 23 лютого 1944 р. в Москву виїхала делегація польських солдат на мітингу солдат-слов'ян, що боролися проти німецького фашизму. На мітингу виступили костюшківці, які розповідали про спільні з радянськими воїнами бої проти фашистів. Армійські газети «Звиценжими» і «Жолнеж вольності» в ці дні опублікували великий матеріал про перемоги Червоної Армії на фронтах війни, а також про необхідність дальшого зміцнення польсько-радянської дружби⁴⁶.

На початку 1944 р. Радянська Армія визволила багато районів

³⁹ З. Залуцький. Пропуск в історію. М., 1967, стор. 397, 401.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 110—111.

⁴¹ J. Blum. Rola partii w organizacji i kształtowaniu Ludowego charakteru Wojska Polskiego. «Wojskowy Przegląd Historyczny», 1962, Nr. 22 (specjalny), s. 43—44

⁴² F. Zbiniewicz z. Op. cit., s. 174.

⁴³ «Wolna Polska», 16 березня 1944 р.

⁴⁴ J. Blum. Op. cit. «Wojskowy Przegląd Historyczny», 1962, Nr. 22, s. 55.

⁴⁵ «Wolna Polska», 8 лютого 1944 р.

⁴⁶ «Zwycięzcy», 19, 20 лютого 1944 р.

західних областей України, де проживала частина поляків. Вони стали джерелом поповнення нових частин польської армії. В цей час агентура Лондонського польського уряду всіляко намагалась підірвати створення польських Збройних Сил. В середовище призовників засилались агенти з числа колишніх солдат і офіцерів ТАП⁴⁷. Вони поширювали брехливі чутки, що всіх призовників, які поїдуть в Суми, буде відправлено в Сибір на лісозаготівлі та рудники, а колишніх офіцерів — розстріляють⁴⁸. Ця агентура поширювала провокаційні чутки про те, що «армія створюється, як сила для утворення 17 радянської республіки»⁴⁹.

Перед політапаратом постало складне завдання по викриттю ворожих наклепів «аківців» (агентів Армії Крайової) і вихованню новообранців у дусі дружби з радянським народом.

Особливо велику роботу проводив політвідділ в Сумах, залучаючи до неї комуністів-інтернаціоналістів, які брали участь в іспанській війні. Великим довір'ям і повагою солдат користувався Кароль Свєрчевський. «Він був найкращим лектором і пропагандистом, завжди бажаним співрозмовником серед солдат та офіцерів»⁵⁰. Терпляче і переконливо працівники політапарату на ранкових політінформаціях і вечірніх бесідах викривали запроданську роль Лондонського буржуазного уряду, об'єднували солдат під прапором національно-визвольної боротьби, зміцнювали їх віру в торжество ідей пролетарського інтернаціоналізму.

Особливо велика робота проводилась з колишніми «тапівцями». Ми їх не звинувачували за минуле, — писав В. Грош, — це мало велике значення і привело до переходу на наш бік багатьох офіцерів ТАП, які мали великий вплив на колишніх солдат цієї армії⁵¹.

В результаті проведення глибоко продуманої партійно-політичної роботи розпочалось успішне формування в Сумах полків і дивізій Польської Армії. Життя переконливо підтвердило історичну справедливість лєнінських слів про те, що «там, де найбільш дбайливо проводиться політробота у військах.., там кращий її стрій та її дух, там більше перемог»⁵².

Польське питання в міжнародному плані набрало в цей час гострого характеру. Стало ясно, що визволити Польщу від гніту фашизму буде Червона Армія при активній участі польського руху Опору. Щоб вбити клин в польсько-радянську єдність, правлячі кола імперіалістичних держав антигітлерівської коаліції ставили питання про кордони між СРСР і Польщею. Природно, польських солдат в цей період цікавили питання кордонів і післявоєнних відносин між Радянським Союзом і Польщею. Роз'яснюючи це питання, польські комуністи керувалися відомими рішеннями глав антигітлерівської коаліції, а також вказівкою В. І. Леніна про те, що «нехай буржуазія затіває ганебну жалюгідну гризню із-за кордонів, робітники ж усіх країн і всіх націй не розійдуться на цьому мерзенному ґрунті»⁵³.

І треба віддати належне політпрацівникам — вони домоглися позитивних наслідків у формуванні в солдат інтернаціональних поглядів. Польський воїн переконувався, що він виступає в ролі визволителя всіх споконвічних польських земель і що на сході буде проходити кордон дружби, а не розбрату.

⁴⁷ J. Blum. Op. cit. «Wojskowy Przegląd Historyczny», 1962, Nr. 22, s. 56—57. (ТАП — таємна польська армія — частина Армії Крайової в Західній Україні).

⁴⁸ В. А. Радзіванович. Под польским орлом, М., 1953, стор. 22.

⁴⁹ F. Zbiniewicz. Op. cit., s. 248.

⁵⁰ W. Grosz. Gdy rodzilo się Wojsko Polskie. W., 1954, s. 54.

⁵¹ W. Grosz. Op. cit., str. 56.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 398.

⁵³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 305.

На зміцнення морально-бойових і політичних якостей особового складу польської армії мали великий вплив заходи, проведені весною 1944 р. керівництвом СПП і політуправлінням армії. На прохання президії СПП Радянський уряд переселив з північних і східних районів у європейську частину СРСР 60 тис. польських сімей⁵⁴. В квітні армійська газета «Звиценжими» надрукувала кілька статей з питань польсько-українських відносин⁵⁵. Були проведені політзаняття з солдатами і офіцерами на теми: «Нові моменти в польському питанні», «Наперекір провокаціям за радянську і польсько-українську дружбу» та ін.⁵⁶ 15 травня 1944 р. політуправління армії організувало широке святкування першої річниці від дня організації Війська Польського. На мітингах з цього приводу виступали костюшківці і радянські воїни⁵⁷ 23 травня 1944 р. в Москву прибула делегація Польського Комітету Національного Визволення Крайової Ради Народової і зустрічалася з представниками Радянського уряду, з якими вела переговори про дальші польсько-радянські відносини⁵⁸. Потім делегація відвідала Вищу польську школу політскладу в Рязані і багато з'єднань та частин Польської Армії. Члени делегації виступили на мітингах і розповіли про наслідки переговорів⁵⁹.

14 червня 1944 р. представник КРН виступив з заявою, переданок ГАРС, в якій відзначалося, що «Польська армія йде пліч-о-пліч з героїчною Червоною Армією до остаточного розгрому гітлеризму... Ми бачимо в цьому запоруку великої дружби нашого польського народу з братнім російським і українським народами»⁶⁰.

Таким чином, до липня 1944 р. 123 тис. ідейно переконаних солдат польської армії, сформованих в СРСР, озброєних новою зброєю і бойовою технікою, навчених вести сучасні бойові операції, були готові вступити на рідну землю і боротись з ворогом за визволення своєї Вітчизни⁶¹. Виховані комуністами на ленінських ідеях, в душі пролетарського інтернаціоналізму польські воїни являли собою організовану силу революційної армії трудящих. В донесенні командуючого і начальника Політуправління Польської Армії на ім'я командуючого 1-м Білоруським фронтом в червні 1944 р. відзначалося: «Політико-моральний стан Польської Армії в СРСР знаходиться на високому рівні. Звільнення Червоною Армією районів Західної України, з яких походить значна частина солдат Польської Армії, викликає у них почуття радості. Основна маса солдат дає собі звіт у тому, що нова Польща, перебуваючи в тісному зв'язку з СРСР, буде сильнішою, ніж Польща до 1939 року»⁶².

Визволення Польщі від гітлерівського іґа розпочалось у другій половині липня 1944 р. наступом військ 1-го Білоруського фронту після форсування Західного Бугу⁶³. В складі фронту була і Перша Польська Армія, артилеристи якої за участь в прориві оборони противника удостоїлись подяки від Верховного Головнокомандуючого Червоної Армії⁶⁴. 22—23 липня 1944 р. Перша Польська Армія підійшла до берегів

⁵⁴ F. Z b i n i e w i c z. Op. cit., str. 292.

⁵⁵ «Zwycięzcy» 18 і 20 травня 1944 р.

⁵⁶ F. Z b i n i e w i c z. Op. cit., s. 301.

⁵⁷ Там же, s. 304.

⁵⁸ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны 1941—1945 гг. (Документы и материалы), т. 2, М., 1947, стор. 137.

⁵⁹ F. Z b i n i e w i c z. Op. cit., s. 308—310.

⁶⁰ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны 1941—1945 гг. (Документы и материалы), т. 2, стор. 148.

⁶¹ Z. K ł i s z k o. Z problemów historii PPR. W., 1958, s. 30.

⁶² Архів Міністерства оборони СРСР, ф. 233, оп. 716284, д. 1, арк. 2—3.

⁶³ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. (Краткая история) М., 1967, стор. 380.

⁶⁴ «Правда», 23 липня 1944 р.

Вісли, замінила на ділянці Демблін—Пулави 8-му гвардійську армію радянських військ і розпочала бойові дії⁶⁵. Вже в перших боях війни 1-ї і 2-ї польських дивізій проявили мужність і хоробрість. Бої носили жорстокий характер, ворог часто переходив у контратаки, багато польських солдат в цих боях одержали перше бойове хрещення. Політпрацівники йшли в рядах атакуючих, служили особистим прикладом для солдат «Поручник Якубовський — лектор 2-го піхотного полку повів солдат в атаку. Він загинув, пробитий кулями. В критичний момент бою радіотелеграфіст М. Окужаш викликав вогонь батареї на себе. Його останніми словами були: «Німці повністю нас оточили. Лишився один вихід. Стріляйте на мене. Хай живе Польща!»⁶⁶. Офіцери політскладу, перебуваючи в бойових порядках рот і батальйонів, допомагали командирам краще організувати бій, турбувались про забезпечення солдат харчуванням і боєприпасами, проводили короткі бесіди, читки газет в окопах, разом з бійцями йшли в атаку.

26 липня 1944 р. в Москві відбулись переговори між урядом Радянського Союзу і представниками Польського Комітету Національного Визволення (ПКНВ) про радянсько-польські відносини в зв'язку з вступом Червоної Армії на територію Польщі⁶⁷. В цей же день було опубліковано заяву Народного Комісаріату іноземних справ СРСР про те, що «Радянський уряд не має наміру встановлювати на території Польщі свої адміністративні органи, вважаючи це справою польського народу...»⁶⁸. В своїй політиці наша країна керувалась ленінською вказівкою, що «саме визнанням незалежності держав... ми повільно, але неухильно завойовуємо довір'я найвідсталіших, найбільш обманутих і забитих капіталістами, трудящих мас сусідніх маленьких держав»⁶⁹.

Політуправління армії організувало глибоке роз'яснення солдатам змісту перших декретів ПКНВ щодо націоналізації промисловості, передачі землі селянам і заяви Наркомуністерства закордонних справ СРСР. Велику роботу з солдатами проводили агітатори. Вони допомагали політпарату довести до свідомості воїнів всі революційні заходи Крайової Ради Народової у визволених районах Польщі⁷⁰. Про характер політроботи і її вплив на солдат можна судити з донесення політпрацівника 1-го полку Лесінського в політвідділ дивізії ім. Т. Костюшка: «...вчора ввечером, — писав він, — в полк прийшли газети і листи. Декрет про земельну реформу, опублікований в газеті «Жеч Пospоліта», справив на всіх солдат сильне враження. Солдати задоволені цим декретом»⁷¹.

Політуправління в бойових умовах розпочало видавати й розповсюджувати серед бійців «Бюлетень слави». Видавались масовим тиражем листівки і плакати про мужність і хоробрість польських солдат і офіцерів у боях. Особливо багато друкувалось матеріалів про польських комуністів, які відзначились в бою під Студзянкою⁷².

Крім виховання воїнів, політпрацівники Польської Армії проводили велику роботу серед населення. Вони допомагали населенню створювати

⁶⁵ Боевые действия Народного Войска Польского 1943—1945 гг. М., 1961, стор. 98.

⁶⁶ Tak rodziło się Wolność. (Wspomnienia uczestników Walk o wyzwolenie Ojczyzny). W., 1954, s. 147, 150.

⁶⁷ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы. М., 1947, т. 2, стор. 515.

⁶⁸ Там же, стор. 155.

⁶⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 265.

⁷⁰ F. Zbiniewicz. Rola PPR w kształtowaniu politycznego oblicza Wojska Polskiego. «Z Pola Walki», 1963, Nr. 4, str. 92.

⁷¹ Г. Губерт. Вказ. праця, стор. 107.

⁷² F. Zbiniewicz. Rola PPR w kształtowaniu politycznego oblicza Wojska Polskiego. «Z pola walki», 1963, Nr. 4, s. 93.

місцеві органи народної влади, виступали перед мешканцями міст і сіл на мітингах і зборах, розповсюджували листівки з декретами ПКНВ. Політуправління створило бригади в з'єднаннях і частинах з політскладу і солдат-агітаторів для роботи з місцевим населенням⁷³. Агітбригади були першими посланцями, від яких населення одержувало правдиву інформацію про діяльність Крайової Ради Народової і ПКНВ, про програму і практичну діяльність нової влади. Здійснювались історичні передбачення В. І. Леніна про те, що «польський пролетарський рух іде по тому самому шляху, що і наш, іде до диктатури пролетаріату»⁷⁴. Очисна буря перетворень на визволеній землі Польщі несла польському трудівникові звільнення від соціального і національного гніту своїх та іноземних експлуататорів. Політпрацівники роз'яснювали суть цих перетворень в країні, характер і їх цілі, завдання Першої Польської Армії, яка прийшла з-за Буга, викривали реакційну, антинаціональну політику емігрантського польського уряду. Вони на яскравих прикладах показували дружнє ставлення радянського народу і його уряду до народу Польщі⁷⁵.

Таким чином, польський воїн, що вступив на рідну землю разом з Червоною Армією, не тільки визволяв своїх співвітчизників від іг гітлерівських поневолювачів, він виступав як пристрасний агітатор і борець за революційні перетворення в своїй країні. Він пройшов дорогами війни від берегів Оки до Вісли. Його прихід на рідну землю став можливим завдяки бойовій співдружності народів Радянської країни з польським народом, завдяки пролетарському інтернаціоналізму. Життя повністю підтвердило ленінське положення про те, що «Інтернаціоналізм на ділі — один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»⁷⁶.

И. М. МИРОШНИЧЕНКО

**РОЛЬ ЛЕНИНСКИХ ИДЕЙ ПРОЛЕТАРСКОГО ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМА
В ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЕ КОММУНИСТОВ
ПО ВОСПИТАНИЮ ВОИНОВ ПЕРВОЙ ПОЛЬСКОЙ АРМИИ
(МАЙ 1943—АВГУСТ 1944 гг.)**

Резюме

В статье характеризуется история партийно-политической работы, которую проводили польские коммунисты среди военнослужащих Первой Армии Войска Польского, созданной на территории СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. В работе показано, как ленинские идеи пролетарского интернационализма нашли свое отражение в идеологической работе польских коммунистов-политработников по воспитанию военнослужащих. На историческом материале освещена организация, формы и методы партийно-политической работы, применяемые в Первой дивизии им. Т. КОСТЮШКО, а также других частях Первой Польской Армии. В статье показано, как идейная убежденность польских солдат в необходимости боевого содружества с советским народом и его Вооруженными Силами нашла свое практическое применение в совместных боевых действиях при освобождении некоторых районов СССР и Польской Народной Республики от немецко-фашистских захватчиков.

⁷³ F. Zbiniewicz. Rola PPR w kształtowaniu politycznego oblicza Wojska Polskiego. «Z Pola Walki», 1963, Nr. 4, s. 93, 94.

⁷⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 148.

⁷⁵ F. Zbiniewicz. Rola PPR w kształtowaniu politycznego oblicza Wojska Polskiego. «Z Pola Walki», 1963, Nr. 4, s. 94.

⁷⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 53.

БОРотьБА БОЛГАРСЬКОЇ КОМПАРТІЇ ЗА МИР І ДРУЖБУ З СРСР (1929—1941 рр.)

Героїчна боротьба трудящих Болгарії під керівництвом БКП за мир і дружбу з Радянським Союзом напередодні та в роки другої світової війни становить яскраву сторінку в історії революційного, антифашистського руху болгарського народу. Вона — найважливіша складова частина боротьби болгарського народу проти фашизму, за перемогу народно-демократичної революції.

Ця боротьба розгорталась у винятково складних і тяжких умовах встановленої в Болгарії жорстокої фашистської диктатури, в обстановці посиленої підготовки міжнародним імперіалізмом і його ударною силою — німецьким фашизмом — другої світової війни.

Виражаючи волю найбільш реакційної частини буржуазії, болгарські правителі кривавими методами намагалися утримати своє панування і увіковічити фашистський режим. Тисячі кращих синів і дочок болгарського народу знемагали у в'язницях і концтаборах. Особливо тяжкі удари завдавала реакція Болгарській комуністичній партії, що перебувала у глибокому підпіллі. В своїй зовнішній політиці болгарський уряд здійснював яскраво виражений антирадянський курс та орієнтацію на гітлерівську Німеччину.

Болгарські правителі свідомо і планомерно перетворювали країну в вассала і сировинний придаток гітлерівської Німеччини, довівши трудящих до повного політичного безправ'я та страшених злиднів.

В цих умовах трудовий народ під керівництвом БКП на чолі з Г. Димитровим і В. Коларовим наполегливо і мужньо відстоював свої життєві інтереси та політичні права, виступав проти втягнення Болгарії в антирадянську війну, за мир і дружбу з СРСР.

Невичерпним джерелом сил у боротьбі за досягнення цих благородних цілей для БКП і болгарського народу було вчення Маркса—Енгельса та їх геніального продовжувача — В. І. Леніна, ідеї якого «справляли і продовжують справляти найглибший вплив на весь хід світового розвитку»¹.

Багато ленінських творів болгарські комуністи переводили на рідну мову, друкували і розповсюджували серед трудящих. Велику допомогу в цій справі надавали їм Виконком Комінтерну, ЦК ВКП(б) та Закордонне бюро ЦК БКП на чолі з Г. Димитровим і В. Коларовим. За ініціативою і безпосередньою участю членів Закордонного бюро в 1933—1938 рр. в Москві було видано на болгарській мові 20 томів

¹ Постанова ЦК КПРС про підготовку до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. «Комуніст України», 1968, № 9, стор. 3.

творів В. І. Леніна², ленінські праці були в усіх містах та селах країни, в багатьох учбових закладах, читальнях; невідомими для влади шляхами вони потрапляли у в'язниці і казарми військових частин.

В 30-х роках БКП створила по всій країні широку мережу марксистсько-ленінських гуртків, де вивчались різноманітні питання революційної теорії і практики революційної боротьби в Болгарії, історії ВКП(б), світового комуністичного і робітничого руху. В умовах глибокої нелегальності комуністи і комсомольці виступали з доповідями проводили бесіди серед робітників, селян і трудової інтелігенції, серед жінок, молоді та військовослужбовців про В. І. Леніна, про важливі проблеми марксизму-ленінізму. Починаючи з 1925 р., болгарські комуністи щорічно 21 січня організовували вшанування пам'яті В. І. Леніна, К. Лібкнехта і Р. Люксембург. Ці заходи, що проводились болгарськими комуністами під кодовою назвою «три «Л», мали велике політичне значення. Характерно, що наполеглива боротьба болгарських комуністів проти опортунізму — лівосектантства — в 1929—1935 рр. здійснювалася під гаслом боротьби за новий, ленінський курс БКП.

В своїй самовідданій боротьбі БКП спиралась на ленінське вчення про стратегію і тактику світового комуністичного руху і на багатий революційний досвід більшовицької партії. Комуністи ніколи не забували вказівок В. І. Леніна про те, що «тактика повинна бути побудована на тверезому, строго об'єктивному врахуванні всіх класових сил даної держави (і оточуючих її держав, і всіх держав, у світовому масштабі), а також на врахуванні досвіду революційних рухів»³, що необхідно оволодіти всіма формами боротьби⁴.

Боротьба БКП за мир і дружбу з СРСР знаходила гаряче схвалення і всебічну підтримку болгарського народу, який відчував найглибші почуття любові і щирої поваги до російського та всього радянського народу. З цього приводу французька газета «Парі суар» 16 липня 1939 р. писала, що «для болгарина росіянин ніколи не переставав бути старшим братом.. За своїм глибоким стремлінням і своїм почуттям загальної рівності болгарин відчуває себе біля росіянина...»⁵ Румунська газета «Ендапанданс румэн» на початку 1936 р. відмічала, що народні маси Болгарії симпатизують Радянському Союзу і тому болгарський народ повинен покінчити з антирадянською політикою. Газета підкреслювала, що «єдиний вихід для Болгарії — це дружба з Радянським Союзом та її безпосередніми сусідами. Всі останні спекуляції — це самообман і злочинство проти болгарських інтересів, це може привести до третьої національної катастрофи»⁶. Про традиційні симпатії болгарського народу до радянського народу писали також багаті інших іноземних газет і журналів, як, наприклад, журнали «Керрент хисторн» (США), «Грейтс брітн енд іст» (Англія), «Бюллетен котідьєн» (Франція), газета «Нью-Йорк геральд трибюн» і навіть «Берменер берзен цейтунг»⁷.

В своїй діяльності комуністи, особливо після очищення рядів БКП від лівосектантів в 1935—1936 рр., спираючись на ленінські вказівки

² Див. А. Веков. В. И. Ленин и революционное движение в България. Изд. на НС на ОФ, София, 1960, стор. 27.

³ В. І. Ленин. Твори, т. 31, стор. 43.

⁴ Див. там же, стор. 79.

⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції (далі — ЦДАЖР), ф. 4459, оп. 2, од. зб. 358, арк. 45.

⁶ Там же, од. зб. 350, арк. 496; од. зб. 355, арк. 205.

⁷ Там же, од. зб. 350, арк. 6068; од. зб. 364, арк. 74; од. зб. 367, арк. 7, 20; оп. 25, од. зб. 6, арк. 251.

про необхідність різноманітних форм легальної і нелегальної роботи⁸, вміло проводили усну пропаганду, використовували для революційної роботи газети, журнали, листівки і відозви, парламентську трибуну, профспілки, молодіжні організації, антивоєнні і конституційні комітети. Товариство друзів СРСР, комітети боротьби за амністію політв'язнів, комітети Народного фронту, кооперативні, жіночі та інші масові організації. В своїй роботі БКП спиралась на комсомол, легальну Робітничу партію (БРП) і Робітничий молодіжний союз (РМС).

Боротьба БКП і болгарського народу за встановлення дружніх відносин з СРСР була тісно пов'язана з боротьбою за безпосередні економічні інтереси і політичні права трудящих. БКП висунула і наполегливо відстоювала гасло — «Мир і нейтралітет Болгарії, спираючись на великий Радянський Союз» — єдину країну (як говорилося у відозвах і листівках), яка є опорою миру на землі⁹.

Виходячи з лєнінського вчення про захист соціалістичної вітчизни як вищого інтернаціонального обов'язку трудящих всіх країн¹⁰, болгарські комуністи переконували трудящих своєї країни, що успіху в боротьбі можна досягти лише зберігши мир і дружбу з СРСР.

В доповіді на VII конгресі Комінтерну Г. Димитров підкреслював, що «тільки в найтіснішому союзі з переможним пролетаріатом великого Радянського Союзу робітничий клас капіталістичних країн може перемогти»¹¹. Але одного лише бажання миру і дружби з СРСР недостатньо. За це потрібно рішуче і наполегливо боротись. Тому Тр. Костов у 1935 р. вказував, що треба «боротись за мир надати всенародного характеру. Нашим прапором є боротьба за мир»¹².

За ініціативою і під керівництвом БКП в Болгарії була створена розгалужена мережа антивоєнних комітетів, роботу яких координувало Центральне бюро, сформоване в 1933 р.

В роботі антивоєнних комітетів брали участь робітники, селяни, трудова інтелігенція, революційно настроєні солдати, жінки, молодь. Комітети проводили антивоєнні мітинги, збори і маніфестації, збирали підписи під вимогою миру і нейтралітету Болгарії, дружби і співробітництва з СРСР. Такі мітинги і збори в 1933 р., наприклад, відбулися в Софії, Пловдиві, Русі, Ловечі, Ямболі, Шумені, Берковіце і в багатьох селах Болгарії¹³.

Трудящі зривали антирадянські мітинги і збори, які організовувала офіціальна влада, проганяли з трибуни ораторів, що ганьбили в своїх промовах СРСР, примушували замовчати попів, які в своїх проповідях зводили наклепи на Радянський Союз.

Незважаючи на переслідування і репресії, комуністи в доповідях, бесідах, листівках, відозвах, на сторінках своїх журналів і газет розповідали болгарським трудящим правду про успіхи СРСР в будівництві соціалізму, про життя, побут та мирну працю радянського народу, викривали антирадянську політику болгарських правителів, закликали народні маси до посилення боротьби за мир і дружбу з Радянським Союзом¹⁴.

⁸ Див. В. І. Лєнін. Твори, т. 31, стор. 71, 72.

⁹ Див. ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 2, од. зб. 367, арк. 280.

¹⁰ Див. В. І. Лєнін. Твори, т. 27, стор. 293.

¹¹ Г. Димитров. Съч., т. 10, Изд. на БКП, Софія, 1954, стор. 115.

¹² Тр. Костов. Избрани статии, доклади, речи. Изд. на БКП, Софія, 1964, стор. 180.

¹³ Див. Газ. «Работническо дело», 16, 17 януари; 1, 15, 22 февруари; 22 март, 31 юли, 16 август, 16 ноември 1933 г.

¹⁴ Див. «Работническа партия в България. Сборник документи и материали. (1927—1938)». Изд. на БКП, Софія, 1966, стор. 411, 412, 517—520, 553, 554.

Під натиском мас болгарський уряд був змушений у 1934 р. встановити дипломатичні відносини з Радянським Союзом. Але і після цього болгарські правлячі кола продовжували проводити антирадянську політику. Тому боротьба БКП і народу за мир і дружбу з СРСР не припинялась. Велику плідотворну роботу в цьому напрямку проводило Товариство друзів СРСР, створене комуністами. Перші легальні організації цього Товариства виникли восени 1934 р. в Софії, Ломі, Враці, Пловдиві¹⁵. Потім вони покрили густою мережею всю країну. Діяльність Товариства особливо активізувалась в кінці 30-х років, коли до керівництва ним прийшли видатні громадські діячі — комуністи Т. Павлов, Л. Стоянов та ін.¹⁶

Товариство болгаро-радянської дружби пропагувало успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, популяризувало миролюбну лєнінську зовнішню політику Радянської держави, займалось розповсюдженням радянських книг, журналів і газет, організувало концерти, демонстрації радянських кінофільмів, вивчення російської мови, проводило ранки і вечори в дні народження Л. М. Толстого, О. С. Пушкіна, М. Ю. Лєрмонтова, Т. Г. Шевченка та ін.

Товариство спільно з видавництвами «Българска книжнина», «Нов свят» займалось перекладами і виданням творів радянських письменників і поетів.

Радянська політична і художня література, а також кінофільми користувались великою популярністю серед трудових верств болгарського народу. Центром пропаганди творів радянського кіномистецтва був софійський кінотеатр «Глорія», роботою якого керували комуністи.

Восени 1939 р. Л. Стоянов у приватному листі кореспонденту ТАРС в Болгарії писав про винятковий інтерес болгарського народу до радянських фільмів і сповіщав, що, наприклад, кінофільм «Парад молодості» демонструється вже 2 місяці в кінотеатрі «Глорія» і за один лише серпень його переглянуло 80 тис. глядачів столиці та навколишніх сіл, при цьому під час сеансів часто виникали овації на честь Радянського Союзу і радянського народу¹⁷.

Недаремно місцева влада в 1940 р. збентежено відмічала, що Болгарія наводнена радянськими кінофільмами, а кінотеатр «Глорія» перетворився в «радянське пропагандистське кіно»¹⁸.

Центрами пропаганди радянської літератури були народні читальні, серед яких особливо активно працювали столичні читальні «Хр. Ботев», «Аура», «Пенчо Славейков», «П. К. Яворов», «Гоце Делчев», «Д-р Петр Берон» та ін.¹⁹

Предметом невтомної турботи болгарських комуністів була антивоєнна робота серед військ. При цьому болгарські комуністи спирались на вказівки В. І. Лєніна про необхідність політичної роботи комуністів в армії з метою залучення її на бік революційного народу²⁰. Комуністи вміло використовували досвід роботи більшовиків у військах під час підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і керувались рішеннями Виконкому Комінтерну, прийнятими в жовтні

¹⁵ Див. М. Манєв. 25 години от създаването на първите българо-съветски дружества. Изд. на НС на ОФ, София, 1959, стор. 15.

¹⁶ ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 11, од. зб. 1214, арк. 119.

¹⁷ Див. ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 2, од. зб. 350, арк. 247—248.

¹⁸ Див. там же, од. зб. 367, арк. 256.

¹⁹ Див. Колев С. Молодежта в борба за мир. 1935—1939. Изд. «Народна печатница», София, 1963, стор. 28.

²⁰ Див. В. І. Лєнін. Твори, т. 24, стор. 169, 177.

1930 р., в яких перед БКП ставилось завдання посилити роботу в армії і в трудових таборах²¹.

В лютому 1931 р. ЦК БКП прийняв спеціальну резолюцію про роботу комуністів по розкладу болгарської армії. Роботою у військах безпосередньо керувала Центральна воєнна комісія (ЦВК) при ЦК БКП.

ЦВК, окружками і райками партії створили у військових частинах, на флоті, у військових учбових закладах та на воєнних підприємствах антивоєнні (антимілітаристські) групи, так звані АМІ-осередки, ядро яких складалось з комуністів, членів БРП, комсомолу, РМС. Політичною роботою серед допризовників займались так звані наборні комітети. Комуністи знайомили військовослужбовців та молодь призовного віку з марксистсько-ленінським вченням про війну і армію, підвищували їх класову свідомість, політичну зрілість, розвивали у них почуття пролетарського інтернаціоналізму і дружби з СРСР, писали на стінах будинків і казарм антивоєнні гасла, заклики до захисту Радянської держави.

Особливо активно працювали АМІ-осередки в Дунайській флотилії. Ними керував полум'яний революціонер, член окружкому БКП в Русі Йордан Лютибродски, що загинув у фашистських катівнях у 1935 р. Велику роль в антивоєнній роботі комуністів у військах відіграли газети «Червен воин», «Софийски червоноармеец», «Антивоєнно знаме» та інші видання БКП.

Щоб стежити за настроями солдат та боротися проти діяльності комуністів у військах, уряд створив спеціальну розвідувальну службу — Продуч, — представники якої були в усіх частинах і з'єднаннях болгарської армії.

Після військово-фашистського перевороту 19 травня 1934 р. різко збільшилась кількість процесів у воєнно-польових судах, і реакції вдалося до деякої міри розладнати мережу АМІ-осередків, але БКП продовжувала антивоєнну роботу, в тому числі і в армії. Урядові так і не вдалося викоринити революційний дух болгарського народу та його гарячі симпатії до Радянського Союзу.

Щороку Болгарська компартія проводила масові кампанії в день 1 Травня, річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. 1 серпня широко відмічався антивоєнний день. Під керівництвом БКП в 1935—1938 рр. по всій країні відбувалися антивоєнні збори, які часто супроводжувалися сутичками з поліцією та членами фашистських організацій.

Найбільш могутньою і значною антивоєнною акцією останніх передвоєнних років була демонстрація, організована БКП в Софії 1 травня 1939 р., яка проходила під гаслами боротьби проти фашизму, мілітаризму і війни, за союз з сусідніми балканськими народами, за мир і дружбу з СРСР. Під час демонстрації відбулися збройні сутички трудящих з поліцією, і з обох боків було поранено понад 100 осіб. Поліція заарештувала майже 300 осіб²².

Найактивнішу участь в боротьбі за мир і дружбу з Радянським Союзом брала болгарська молодь, особливо комсомольці та члени РМС.

Під керівництвом БКП і БРП молодь в 1936 р. створила Національний комітет боротьби за мир, до складу якого входили представники

²¹ Див. М. Минков. Из дейността на БКП в царската армия през 1929—1935 г. У зб. «В борба с фашизма», Годишник Музея на революционното движение в България, София, 1966, стор. 239.

²² Див. История на Българската комунистическа партия. Изд. на БКП, София, 1967, стор. 179.

16 прогресивних молодіжних організацій. Молодь проводила велику антивоєнну, антифашистську роботу серед населення, згуртовуючи народ на боротьбу на захист миру і Радянського Союзу.

Болгарська молодь брала активну участь в роботі антивоєнних міжнародних конгресів молоді в Брюсселі і Женеві (1936 р.), в Парижі (1937 р.) та конференції молоді Центральної Європи (1937 р.).

Бойовою антифашистською, антивоєнною організацією була Болгарська загальна народна студентська спілка (БЗНСС), яка працювала під керівництвом БКП та комсомолу.

Про напрямок політичної діяльності БЗНСС говорить, наприклад зміст однієї з її численних листівок, яку розповсюджували в Болгарії восени 1934 р. в зв'язку з 17-ю річницею Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В цій листівці молоді антифашисти писали: «Товариші! 7 листопада сповнюється 17-та роковина Великої російської революції. 17 років російський пролетаріат будує соціалізм на 1/6 частині світу. 17 років російські селяни і робітники вільні... Наш обов'язок — відправити вітання єдиній вільній країні — СРСР. Нехай всі вигукнемо: Геть інтервенцію, що готується проти СРСР! Геть фашистську диктатуру! За торгіві та дипломатичні відносини з СРСР»²³.

Болгарський народ, вихований Болгарською компартією на марксистсько-ленінських принципах пролетарського інтернаціоналізму і міжнародної класової солідарності, активно боровся проти фашистських агресорів, за захист героїчного іспанського народу в 1936—1939 рр.

Ця боротьба є однією з славних сторінок в історії антифашистського руху болгарського народу, складовою частиною його боротьби за мир, демократію та соціальний прогрес.

Натхненником, організатором і керівником руху за надання допомоги відважним захисникам республіканської Іспанії виступила Болгарська комуністична партія. БКП проводила політико-масову роботу по роз'ясненню змісту подій, що відбувалися в Іспанії, організовувала збір грошей, продуктів, одягу та медикаментів на допомогу іспанському народові. Наприклад, лише в грудні 1936 р. комуністи зібрали близьк 20 тис. левів і велику кількість продуктів та речей²⁴, що таємно були відправлені в Іспанію. Понад 400 болгарських антифашистів, більша частина яких була комуністами, брали безпосередню участь в боях в Іспанії у складі інтернаціональних бригад. Серед них були видатні керівники БКП — Сибі Дмитров, Станке Дмитров (Марек), а також полковник Цвятко Радойнов, К. Луканов (Белов), П. Табаков, П. Коларов — син В. Коларова, П. Кожухаров, С. Славов та інші відважні сини болгарського народу²⁵. В складі інтернаціональних бригад були і декілька жінок-болгарок.

Відправкою добровольців в Іспанію займався антифашистський комітет, спеціально створений Центральним Комітетом БКП. Болгари — бійці батальйону ім. Г. Димитрова, артилерійської батареї ім. В. Коларова та інших підрозділів і частин інтернаціональних бригад — в боях в Іспанії покрили себе невмирущою славою.

Хоробрість болгарських та інших антифашистів на полях героїчних битв в Іспанії відзначала Д. Ібаррурі на конференції Всесвітньої феде-

²³ Див. Д. Милев. Из борбите на българското народно студентство (1930—1934). Изд. на БКП, София, 1958, стор. 21.

²⁴ Див. «Коммунистический Интернационал», 1937, № 2, стор. 64.

²⁵ Героично минало. Спомени за партийни дейци. Изд. на БКП, София, 1965 стор. 337—339. Див. також Гиргинов А., Меламед Р. Съе заветите на Левски в Испания. Изд. на НС на ОФ, 1966, стор. 42, 60, 64—67.

рації профспілок, яка відбулася восени 1945 р.²⁶. Великі ленінські ідеї, глибока відданість комуністичним ідеалам, палка віра в справедливість антифашистської боротьби надихали болгарських комуністів на бойові подвиги в ім'я торжества миру і демократії на землі. В привітанні, яке надіслали літом 1937 р. болгарські бійці-інтернаціоналісти в Іспанії В. Коларову з нагоди його 60-річчя, говорилось: «Ми запевняємо Вас, що зуміємо ще більше прославити ім'я нашої славної Болгарської комуністичної партії — партії Благоева, Димитрова, Коларова — партії, якій ви служите все життя, партії, яка з перших днів боротьби іспанського народу проти фашизму і інтервенції показала свою міжнародну солідарність»²⁷.

Боротьба болгарського народу за захист республіканської Іспанії свідчила про його високу політичну зрілість і глибоке розуміння свого інтернаціонального обов'язку, про його сувору рішучість приборкати фашистських агресорів і боротись проти небезпеки нової світової війни.

Цією ж глибокою і відвертою турботою болгарського народу про збереження миру і недопущення антирадянської війни проникнута боротьба трудящих Болгарії за захист чехословацького народу в 1938 р. і на початку 1939 р., коли над Чехословаччиною нависла смертельна загроза гітлерівської окупації.

Думки і почуття болгарського народу яскраво виразила болгарська молодь, яка літом 1938 р. від імені 120 тис. членів прогресивних молодіжних організацій виступила з заявою, що у випадку агресії Німеччини проти Чехословаччини вона із зброєю в руках стане на захист чехословацького народу²⁸. Болгарський народ гнівно засуджував англо-французьких імперіалістів, які при підтримці США здійснили підлу мюнхенську зраду і віддали Чехословаччину на розтерзання фашистської Німеччини.

В дні мюнхенської змови на адресу болгаро-чехословацького товариства і чехословацького посольства в Софії надходили тисячі листів і телеграм від болгар-антифашистів, які виражали палкі симпатії до чехословацького народу і закликали керівників товариства організувати збір коштів на допомогу Чехословаччині.

З антифашистськими, антивоєнними лозунгами був проведений 20 вересня 1938 р. 5-тисячний мітинг з нагоди роковин з дня створення Чехословацької республіки і проводи на Софійському вокзалі чехословацьких громадян, які від'їжджали на батьківщину в зв'язку з оголошеною в Чехословаччині мобілізацією²⁹. Хвилюю обурення і могутніми антифашистськими демонстраціями зустрів болгарський народ повідомлення про окупацію Чехословаччини німецько-фашистськими військами. Особливо бурхливо реагували на це студенти Софійського університету, проти яких 17 березня 1939 р. поліція застосувала зброю³⁰.

В своїй праці «В боротьбі за єдиний фронт проти фашизму і війни», яка була опублікована в 1938 р., Г. М. Димитров високо оцінив виявлену болгарським народом інтернаціональну солідарність і його боротьбу на захист Чехословаччини³¹.

В умовах наростання небезпеки другої світової війни болгарський народ був твердо впевнений, що тільки Радянський Союз є надійним другом і захисником болгарського народу, що лише СРСР може захис-

²⁶ Див. «Бюлетин на Съюза на доброволците българи в Интернационалните бригади в Испания», Год. II, София, януари 1946, кн. 1, стор. 8.

²⁷ Газ. «Съзнание», 20 август 1937 г.

²⁸ Див. газ. «Народна воля», 1 юли 1938 г.

²⁹ Див. газ. «Народна воля», 21 октомври 1938 г.

³⁰ Див. газ. «Правда», 24 березня 1939 г. Див. також газ. «Работническа про-света», 24 март 1939 г.; газ. «Народна воля», 2 юни 1939 г.

³¹ Див. Г. Димитров. Съч., т. 10, стор. 457.

тити незалежність Болгарії і попередити ту страшну катастрофу, яку підготовляли їй болгарські правлячі кола своєю прогітлерівською орієнтацією. Всі чесні болгари були твердо переконані, що у Болгарії є один єдиний рятівний шлях — покласти край антирадянській політиці болгарського уряду, налагодити дружні стосунки з Радянським Союзом. Ці думки і почуття болгарського народу до СРСР дуже чітко і образно виразив Г. М. Димитров, який підкреслив, що «немає і не може бути розсудливого болгарина, що любить свою батьківщину, який не був би переконаний в тому, що для національної незалежності і процвітання Болгарії щира дружба з Радянським Союзом не менш необхідна, ніж сонце і повітря живій істоті»³².

Болгарський народ з надією зустрів нову пропозицію Радянського уряду в квітні 1939 р. про нормалізацію відносин між Болгарією і СРСР³³. Проте, як і раніше, болгарські правителі відхилили цю пропозицію і продовжували свій антирадянський курс. І лише під натиском суспільної думки болгарський уряд восени 1939 р. пішов на деяке пом'якшення болгаро-радянських відносин. Він дозволив провести в Болгарії виставки радянської книги, фотовиставки про життя радянської держави, поставити п'єси радянських авторів на сценах болгарських театрів, демонструвати радянські кінофільми. На сторінках болгарських газет і журналів в цей час не було тих грубих і цинічних антирадянських наклепів, які наповнювали пресу і періодичні видання протягом 22 років. Більш правдиву інформацію про СРСР і життя радянського народу стали публікувати столичні газети «АБВ», «Свет», «Земледельска задруга», ряд газет Відіна, Тирново, Плевена та ін.

Щоб обдурити трудящих і забезпечити собі їх підтримку на майбутніх виборах до Народних зборів, болгарський уряд під приводом відвідання Всесоюзної сільськогосподарської виставки направив у Москву парламентську делегацію на чолі з заступником голови Народних зборів Марковим³⁴. Він (уряд) дозволив відкрити виставку робіт радянських художників-самоучок, радянський павільйон на VIII Міжнародній ярмарці, яка відбулася в квітні—травні 1940 р. в Пловдиві, і дав згоду на участь Радянського Союзу в X Міжнародній виставці в Варні в серпні—вересні 1940 р.

Радянські експонати викликали величезний інтерес і захоплення болгарського народу досягненнями СРСР в розвитку економіки, науки, культури, техніки, у підвищенні матеріального і культурного рівня радянських людей. Про це свідчить і нескінченний потік відвідувачів радянського павільйону і виставки, а також численні записи, залишені ними в книгах відвідувачів.

Ось деякі з них:

- Дійсно, лише в умовах вільного життя можна розгорнути всі молоді сили і енергію. — Юнак і дівчина.
- Переживаю захоплення, яке неможливо описати, від всебічного прогресу братньої Росії. — Ст. Н.
- Все таке ж величне, як і сама країна. — Ів. О.
- Відмінне, миле, рідне! — Р. К-ва.
- Великий народ — велике мистецтво! — Гр. і т. д.³⁵.

³² Г. Димитров. Речи, доклади, статии. Т. III (1924—1947). Изд. на БКП София, 1957, стор. 19.

³³ Див. Казаков Д. Бурни, години. 1918—1944. Изд. «Народна печатница» София, 1949, стор. 641.

³⁴ Див. ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 11, од. зб. 1214, арк. 122; оп. 2, од. зб. 367 арк. 45.

³⁵ Див. Газ. «Правда», 12 жовтня 1939 р.; 19 травня, 13 серпня, 3 жовтня 1940 р.; Див.: ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 2, од. зб. 367, арк. 92—95, 177—181; оп. 25 од. зб. 6. арк. 280—284, 286—287.

З величезним гнівом болгарський народ засуджував напад гітлерівської Німеччини на Польщу. Болгарські трудящі з радістю вітали визвольний похід Червоної Армії і возз'єднання західних областей України і Білорусії в єдину Радянську державу, бачачи в цьому торжество справедливої справи. Навіть буржуазна преса змушена була зважати на думку народних мас. На її сторінках появилися визнання, що західноукраїнське і західнобілоруське населення з захопленням зустрічало радянські війська, що весь радянський народ надає допомогу трудящим західних областей в організації нового життя³⁶.

Болгарські трудящі, рішуче засуджували провокаційні антирадянські дії фінської вояччини, раділи з успіхів Червоної Армії в боротьбі проти білофінів, пишались мужністю і відвагою радянських воїнів. Ці ж почуття виражались в приватних розмовах, на мітингах і зборах, про це писала нелегальна преса БКП і говорили з трибуни Народних зборів депутати від Робітничої партії. Так, робітничий депутат Л. Дюгмеджиев на II-му засіданні XXV Народних зборів у березні 1940 р. заявив, що Фінляндія стала жертвою підбурювання з боку міжнародного імперіалізму і мир з нею став можливим лише дякуючи СРСР, який є «єдиною країною, яка не має завойовницьких цілей»³⁷.

Після розгрому Червоною Армією білофінів болгарські трудящі надіслали радянському повпреду в Софії листа, в якому говорилося: «У Вашій особі поздоровляємо братній російський народ з славними подвигами його армії, яка своєю зброєю встановила мир у Фінляндії. Наші серця переповнені радістю за те, що внуки наших визволителів достойно виконали свій обов'язок перед Батьківщиною. Хай живе хоробра російська Армія!»³⁸

Як і у вересневі дні 1939 р., буржуазна преса під тиском громадськості тимчасово відступила і не посміла виступити проти справедливих дій радянського уряду. Так, орган фінансових кіл газета «Слово» 13 березня 1940 р. писала, що «Карельський перешийок знаходиться в явному протиріччі з інтересами російського народу і тому розумне виправлення кордону є необхідним, адже в цьому місці у випадку війни одна з великих держав закрила б ще з першого дня війни єдине вікно Росії — Фінську затоку»³⁹.

Могутній голос болгарського народу в підтримку миролюбної ленінської зовнішньої політики Радянського уряду примусив представників болгарського уряду зайняти нейтральну позицію щодо фінського питання на Женевській конференції Ліги націй, на обговорення якої західні країни висунули провокаційне питання про якусь нібито агресію СРСР.

Своєю невтомною боротьбою за мир і дружбу з СРСР болгарський народ примусив болгарський уряд встановити економічні зв'язки з СРСР. Це знайшло відображення в підписаному 5 січня 1940 р. болгаро-радянському договорі про торгівлю і мореплавство, в угоді про товарооборот і платежі, а також в угоді від 17 лютого 1940 р. про встановлення повітряного зв'язку між Софією і Москвою⁴⁰.

Болгарський народ радісно зустрів перші радянські пароплави «Туапсе» і «Сванетія», які доставили в Болгарію радянську бавовну і бензин, перший радянський літак, який приземлився на софійському

³⁶ Див. ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 2, од. зб. 350, арк. 210; од. зб. 356, арк. 123.

³⁷ Стенографіски днівници на XXV Обикновено Народно събрание, I редовна сесия, 1940, кн. 1, стор. 205.

³⁸ Газ. «Красная звезда», 15 березня 1940 р.

³⁹ ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 25, од. зб. 2, арк. 198, 210.

⁴⁰ Див. Внешняя политика СССР. Сборник документов, т. IV. Госполитиздат, М., 1946, стор. 482.

аеродромі 12 березня 1940 р.⁴¹ В яскраву демонстрацію дружби і братерства між болгарським і радянським народами перетворилось прибуття в Софію 25 червня 1940 р. радянської футбольної команди «Спартак» на матч з болгарськими футболістами. З букетами квітів, вигуками на честь СРСР, радянського народу футболістів зустрічали в Софії близько 80 тис. чоловік. Щоб перешкодити зустрічі, поліція пустила в хід клинки, карабіни і пожежні машини. На вулицях Софії пролилась кров болгарських патріотів-антифашистів, щирих і відданих друзів СРСР. Восени 1940 р. болгарський уряд визнав, що приїзд радянських футболістів змусив його поставити в Софії на ноги всю поліцію і навіть війська⁴².

Але поліпшення болгаро-радянських відносин виявилось дуже короткочасним. Незабаром болгарський уряд знову повернувся до попереднього відкрито антирадянського курсу. На болгарських трудящих та його бойовий авангард — компартію обрушилась нова, ще сильніша хвиля гонінь і переслідувань. По всій країні проводились масові облави, арешти і військово-польові суди.

Брудні потоки антирадянської брехні і наклепів заповнили всі канали офіційної болгарської пропаганди. В країні було заборонено продавати радянські газети, журнали і книги, з екранів кінотеатрів були зняті радянські кінофільми, під загрозою штрафу було заборонено виконання радянських пісень. Правлячі кола намагалися всілякими способами применшити роль Радянського Союзу в поверненні Болгарії Південної Добруджі⁴³, розпалювали націоналістичні пристрасті, плазували перед гітлерівською Німеччиною.

Щоб врятувати Болгарію від національної катастрофи, що насувалася, Радянський уряд в листопаді 1940 р. ще раз звернувся до болгарського уряду з пропозицією заключити пакт про дружбу і взаємодопомогу. Проте болгарські правителі знову відкинули радянську пропозицію і стали на шлях посиленої підготовки приєднання Болгарії до агресивного блоку фашистських держав.

Усвідомлюючи всю величезну небезпеку становища, яка загрожувала існуванню країни, Болгарська комуністична партія мобілізувала всі сили народу на боротьбу за прийняття радянської пропозиції, за збереження миру і дружби з СРСР. В резолюції VII пленуму БКП, який відбувся в січні 1941 р., записано, що боротьба болгарського народу за болгаро-радянський пакт про дружбу і взаємодопомогу є вищою точкою революційного піднесення⁴⁴.

Комуністи розповсюдили тисячі листівок, відозв, опублікували в нелегальній пресі численні статті, викриваючи фашистських правителів Болгарії і вимагаючи від уряду негайного прийняття миролюбної радянської пропозиції. Так, в одній з листівок, які розповсюджувалися в країні в січні 1941 р., БРП(к) заявляла: «Болгарські громадяни! Війна йде швидкими кроками. Болгарія втягується у війну, але в неї є єдиний вихід — прийняття радянської пропозиції. Громадяни! В цей фатальний для нашої країни момент РП, виконуючи свій обов'язок перед болгарським народом, піднімає свій голос рішучого протесту проти політики і заходів болгарського уряду. Вона рішуче виступає проти допуску до нас іноземних військових частин... Від імені всього болгар-

⁴¹ Див. Газ. «Народна воля», 8, 18 і 22 березня 1940 р; газ. «Красная звезда», 15 березня 1940 р.

⁴² Див. ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 2, од. зб. 367, арк. 157, 158, 256.

⁴³ Див. ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 2, од. зб. 363, арк. 396-а; од. зб. 367, арк. 194.

⁴⁴ Див. Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конференциите и пленумите на ЦК, т. 3 (1924—1944). Изд. на БКП, 1954, стор. 383, 384.

ського народу РП протестує проти керівників болгарської зовнішньої політики, які легковажно і супроти волі народу відкинули розумну, чесну і вигідну для Болгарії пропозицію СРСР. РП вказує єдиний і безпечний... вихід — *пакт про взаємодопомогу* між Болгарією і могутнім братнім Радянським Союзом. Ще не пізно повернути болгарську політику на цей єдиний рятівний шлях... РП закликає весь болгарський народ без різниці становища боротись за цю рятівну політику і поки не пробила ще дванадцята година!»

Такі заклики БРП(к) були і в інших листівках, відозвах і статтях⁴⁵, у виступах робітничих депутатів в парламенті, їх листах і запитах⁴⁶.

По всій країні БРП(к) організувала збір підписів під всенародною вимогою прийняття радянської пропозиції. За далеко не повними даними, на користь болгаро-радянського пакту було зібрано 350 тис. підписів⁴⁷.

Пропозиція Радянського уряду гаряче обговорювалась на фабриках і заводах, в майстернях, у навчальних закладах і читальнях, в казармах і військових таборах, на зборах, мітингах і т. д., приймались резолюції на користь пакту. Трудящі бойкотували і нерідко зривали виступи урядових доповідачів, в тому числі міністрів, реакційних депутатів парламенту, які виступали проти болгаро-радянського пакту, за союз Болгарії з гітлерівською Німеччиною.

З усіх районів країни в урядові інстанції йшов потік листів і телеграм з рішучими вимогами народу прийняти радянську пропозицію.

В своїй телеграмі шахтарі Перника, наприклад, писали: «Ми вимагаємо союзу з робітничо-селянським Радянським Союзом! Наполягаємо на підписанні договору з СРСР, який є нашим щастям і нашою надією»⁴⁸. Такого ж змісту телеграми і листи надходили від селян, трудової інтелігенції, молоді та жінок⁴⁹. В антивоєнну боротьбу все активніше втягувалась і болгарська армія.

Становище в країні свідчило про визрівання революційної ситуації.

Проте болгарські правлячі кола поспішили сховатись від гніву народу під захист штиків гітлерівської армії. 1 березня 1941 р. цар Борис III і прем'єр-міністр Б. Філов підписали у Відні протокол про приєднання Болгарії до фашистської осі і дали згоду на окупацію країни німецькими військами. На наступний день гітлерівська армія перейшла кордон і окупувала Болгарію.

3 березня 1941 р. ЦК БКП(к) прийняв декларацію в зв'язку з приєднанням Болгарії до блоку фашистських держав. У цьому документі говорилось, що «разом з більшістю болгарського народу Робітнича партія рішуче засуджує авантюристичну політику царя Бориса і професора Філова, яка принесе безчисленні біди і страждання народу і приведе його до нової національної катастрофи»⁵⁰.

В революційному, антифашистському русі болгарського народу почався новий етап — етап підготовки сил для всенародної збройної боротьби, яка розгорнулася під керівництвом БКП після віроломного

⁴⁵ Див. ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 2, од. зб. 367, арк. 30, 31, 113—115; оп. 25, од. зб. 6, арк. 231—248, 267, 268.

⁴⁶ Див. Стенографіски дневници на XXV О. Н. С., I р. с., кн. 1, стор. 205—207; кн. II, стор. 994, 1219—1220; II р. с., кн. II, София, 1941, стор. 971, 972, 1002.

⁴⁷ Див. Коджеяков Др. и др. Рабочее и профсоюзное движение в Болгарии. Профиздат, М., 1959, стор. 275.

⁴⁸ Див. Цакманов Н., Даков И. Борбите на перншките миньори против фашизма. Профиздат, София, 1965, стор. 39.

⁴⁹ Див.: ЦДАЖР, ф. 4459, оп. 2, од. зб. 367, арк. 290—293; оп. 25, од. зб. 6, арк. 264—266.

⁵⁰ «Нелегални позиви на БКП». Изд. на БКП, София, 1954, стор. 310.

нападу гітлерівської Німеччини на СРСР. І на цьому етапі антифашистського руху в Болгарії героїчний шлях боротьби БКП і болгарського народу, як і раніше, освяало велике всеперемагаюче марксистсько-ленінське вчення.

Е. Г. ТАМБОВЦЕВ

**БОРЬБА БОЛГАРСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
ЗА МИР И ДРУЖБУ С СССР (1929—1941 гг.)**

Резюме

В статье показано, как БКП, верная марксистско-ленинскому учению и принципам пролетарского интернационализма, в условиях жестокой монархо-фашистской диктатуры вела болгарский народ по пути самоотверженной борьбы против опасности второй мировой войны, за сохранение мира, в защиту СССР — первого в мире социалистического государства. Содержание темы раскрывается на примерах борьбы болгарского народа под руководством БКП за восстановление дипломатических отношений, развитие экономических и культурных связей с СССР, к народам которого болгарские трудящиеся всегда питали глубочайшую симпатию и горячую любовь.

СТВОРЕННЯ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ В БОЛГАРІЇ — ПРИКЛАД ТВОРЧОГО ЗАСТОСУВАННЯ БОЛГАРСЬКОЮ КОМУНІСТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ ЛЕНІНСЬКОЇ ІДЕЇ ПОЄДНАННЯ ЛЕГАЛЬНИХ І НЕЛЕГАЛЬНИХ ФОРМ БОРОТЬБИ

Однією з важливих складових частин ленінської ідейної спадщини є вчення про необхідність поєднання легальних та нелегальних форм революційної боротьби. Це вчення було розроблено В. І. Леніним у ході жорстоких класових битв російського пролетаріату проти царизму та капіталістичного гноблення. Партія більшовиків вміло застосовувала ленінську ідею, ведучи роботу в Державній думі, профспілках, страхових касах тощо. В. І. Ленін писав: «Тепер, коли дивишся назад на цілком закінчений історичний період, зв'язок якого з дальшими періодами цілком уже виявився, — стає особливо ясним, що більшовики *не могли б* удержати (не кажу вже: зміцнити, розвинути, посилити) міцного ядра революційної партії пролетаріату в 1908—1914 роках, якби вони не відстояли в найсуворішій боротьбі *обов'язковість* поєднання з нелегальними формами боротьби форм легальних...»¹

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін продовжував розробку вчення про поєднання легальних і нелегальних форм революційної боротьби. Він показав, що досвід партії більшовиків щодо цього має міжнародне значення і може бути застосований всіма комуністичними партіями. «Для всіх країн...», — писав В. І. Ленін у липні 1920 р., — цілком назрів період, коли є безумовно необхідним для всякої комуністичної партії систематичне поєднання легальної і нелегальної роботи, легальної і нелегальної організації»². В. І. Ленін підкреслював, що ця складова частина комуністичної стратегії та тактики має особливе значення для компартій, які ведуть боротьбу в складних умовах підпілля. «В усіх тих країнах, де комуністи, внаслідок стану облоги або виняткових законів, не мають можливості вести всю свою роботу легально, безумовно є необхідним поєднання легальної і нелегальної роботи»³.

Ленінське вчення про поєднання легальних і нелегальних форм революційної боротьби творчо використовують усі марксистсько-ленінські партії капіталістичних країн. Важливий історичний досвід у цьому має Болгарська комуністична партія (БКП), яка після фашистського перевороту 1923 р. аж до перемоги в країні соціалістичної революції (вересень 1944 р.) проводила свою революційну діяльність у глибокому підпіллі. Велику і плідотворну роботу по зміцненню підпільних партійних організацій і створенню широкої мережі легальних організацій

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 18.

² Там же, стор. 165.

³ Там же, стор. 176.

трудящих здійснила БКП у роки часткової стабілізації капіталізму. В цей період під керівництвом БКП виникли Незалежні робітничі професійні спілки, Робітнича партія, Робітнича молодіжна спілка. Вміс поєднуючи нелегальну діяльність з роботою цих легальних організацій БКП в умовах фашистської диктатури зберегла й розширила вплив на трудящі маси.

Серед усіх форм легальної політичної боротьби, використаних БКП в ці роки, особливе значення мало створення легальної партійної організації. Створення легальної партії пролетаріату під керівництвом підпільної Комуністичної партії було необхідним для того, щоб згуртувати тих членів БКП, які після переходу партії в підпілля залишилися поза нею, але зберегли вірність комунізму. Заснування такої партії дало змогу втягнути до активної боротьби нових представників робітників і селян, які ненавиділи фашистський режим. Не менш важливими були тісно пов'язані між собою проблеми згуртування всіх демократичних та антифашистських сил, зміцнення союзу між робітничим класом і трудящим селянством, використання парламенту для викриття фашизму й боротьби на захист інтересів трудящих. Все це також вимагало певних форм легальної політичної організації робітничого класу.

Перші спроби створити легальну політичну партію під керівництвом підпільної БКП було зроблено ще в 1924 р., коли було засновано Партію праці. «До боротьби за легальну партію були залучені широкі маси і вже це було успіхом»⁴. Але Партія праці проіснувала дуже недовго. На початку квітня 1924 р. фашистська влада заборонила її. Проте виступи трудящих, які намітились у 1926 р., дозволили БКП знову поставити питання про створення легальної партії.

Важливу роль відіграла легальна політична преса, створена під керівництвом БКП, зокрема газета «Новини», перший номер якої вийшов 29 січня 1926 р. Питання про створення легальної партії обговорювали ЦК БКП та його Виконавче бюро⁵. ЦК прийняв рішення «негайно приступити до вивчення умов і можливостей створення легальної партії та поставити це питання на вирішення перед ВККІ»⁶. Перший розширений пленум ЦК БКП (вересень 1926 р.) вказав, що «для повалення виняткового режиму, поруч з професійними спілками, необхідне існування масової (легальної) Робітничої партії»⁷. Рішення Пленуму підтримав ВККІ⁸.

Першим кроком у створенні Робітничої партії була нарада досвідчених партійних діячів 2 серпня 1926 р., яка вирішила організувати безпартійний загальногромадський комітет. Цей комітет повинен був створити «безпартійну» групу в столиці як ланку майбутньої політичної організації⁹.

Питання про створення Робітничої партії було поставлено на обговорення комуністів та широких верств пролетаріату. З цією метою газета «Новини» відкрила рубрику «Свободна трибуна». Першими у ній було вміщено три статті члена Виконбюро ЦК БКП Т. Павлова, який поставив питання про створення робітничої партії як керівної

⁴ БКП в резолюції і рішення на конференції і пленумі на ЦК. Т. 3. 1924—1944. Софія, 1954, стор. 47.

⁵ Архив на Комитета на държавната сигурност (далі — АКДС), с. д. 105, 523, арк. 29.

⁶ Централен партиен архив при ЦК на БКП (далі — ЦПА при ЦК на БКП), ф. 3, оп. 1, од. зб. 45, арк. 6.

⁷ Работническата партия в България. 1927—1938 г. Сборник от документи и материали. Софія, 1966, стор. 22.

⁸ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 3, оп. 4, од. зб. 151, арк. 55.

⁹ Музей на революционното движение в България, инв. № 871.

сили в боротьбі за безпосередні інтереси пролетаріату¹⁰. Дискусія тривала близько двох місяців. Вона сприяла чіткому визначенню характеру і завдань партії, форм її діяльності. В ході дискусії виявились помилкові точки зору, що були проявом як правоопортуністичного, так і лівосектантського ухилів¹¹. Але переважна більшість учасників показала себе теоретично і тактично зрілою та дала відсіч помилковим твердженням¹².

4 жовтня у газеті «Новини» було вміщено статтю «Створимо осередки легальної трудової партії»¹³, в якій пропонувалось створити в кожному місті та селі безпартійні виборчі комітети. Вони повинні були очолити агітаційну роботу в зв'язку з виборами до окружних рад і всю боротьбу трудящих. Після виборів комітети повинні були стати осередками майбутньої легальної партії, активізувати трудящих і підготувати організаційне оформлення партії. Стаття супроводжувалась примітками редакції, яка висловлювала згоду з нею та закликала розгорнути енергійну роботу по створенню безпартійних комітетів.

Шлях створення легальної партії робітничого класу, обраний БКП, був правильним. Він давав змогу роз'яснити трудящим характер партії, залучити до справи створення партії самих робітників і незможних селян. Партія повинна була створюватись у боротьбі за блок праці — за політичну єдність дій усіх організацій трудящих.

6 жовтня під заголовком «Що необхідно» газета «Новини» опублікувала програму дій, навколо якої повинні були згуртуватись трудящі¹⁴. Це була виборча програма, але характер її вимог значно виходив за межі звичайної муніципальної виборчої програми. Висувались як економічні, так і політичні вимоги, в задоволенні яких були зацікавлені найширші верстви трудящих.

Після опублікування програмних вимог розгорнулась робота по практичному створенню блоку праці. Через газету «Новини» БКП вказувала, що до участі в ньому необхідно залучити Болгарську землеробську народну спілку (БЗНС), Ремісничу партію, організації біженців, інвалідів, державних службовців. Разом з цими політичними партіями і організаціями пропонувалось залучити до блоку «безпартійних робітників», які вже в цей час розглядались як самостійна політична організація, незважаючи на те, що організаційне оформлення її ще тільки починалось. Тактика «безпартійних робітників» при створенні блоку праці визначалась так. Передбачалось звернутись з пропозицією про участь у блоці до Ремісничої партії. Якщо остання відмовиться, необхідно було залучати окремих ремісників. Звернення до центральних органів БЗНС не передбачалось зовсім. У тих місцях, де на чолі дружб¹⁵ стояли ліві та центристські діячі, було передбачено звернутись з пропозицією про участь у блоку праці до дружб. Там, де дружби перебували в руках правих, передбачалось вести роботу тільки з лівими¹⁶. Залучення соціал-демократів до блоку праці спочатку не передбачалось зовсім.

Софійський трудовий виборчий комітет розробив план дій, запропонувавши своїм членам почати переговори з організаціями БЗНС та Ремісничої партії¹⁷. Незабаром у Софії була досягнута угода про

¹⁰ Газ. «Новини», 24, 26, 28 серпня 1926 р.

¹¹ Газ. «Новини», 30 серпня, 1, 30 вересня, 2, 8 жовтня 1926 р.

¹² Газ. «Новини», 3, 30 вересня, 2, 4, 8 жовтня 1926 р.

¹³ Газ. «Новини», 4 жовтня 1926 р.

¹⁴ Газ. «Новини», 6 жовтня 1926 р.

¹⁵ Місцеві організації БЗНС.

¹⁶ Газ. «Новини», 18 жовтня 1926 р.

¹⁷ Там же.

створення блоку праці, висунуто спільних кандидатів¹⁸. Незважаючи на терор, трудові комітети почали створюватись по всій країні. Крім Софії, вони активно діяли в Пловдиву, Хасково, Кюстендилі¹⁹.

В наступні півтора—два місяці становище ускладнилось тим, що лозунгом блоку праці намагалась скористуватись соціалістична федерація — організація, що, відколовшись від соціал-демократичної партії, широко використовувала соціальну демагогію. Соціалістична федерація врахувала коливання деяких членів софійського трудового комітету, які стояли на опортуністичних позиціях. Останні погодились на закулісні переговори з правими соціал-демократами, пішли на ряд безпринципних поступок, наслідком чого була угода про створення Центрального трудового комітету. Представники газети «Новини» (тобто представники БКП) до переговорів допущені не були, щоб «не компрометувати» редакцію та трудовий комітет²⁰. До складу комітету ввійшли представники «безпартійних робітників і ремісників», соціалістичної федерації та групи членів БЗНС. Таким чином, у Центральному трудовому комітеті як організаційне ціле виступала лише соціалістична федерація. В той же час поняття «безпартійні робітники», яке визначало певну політичну одиницю, початок партії, було замінено поняттям «безпартійні робітники і ремісники», яке нічого не значило. На початку січня 1927 р. Софійський трудовий комітет опублікував свою платформу²¹, яка містила грубі капітулянтські помилки. Платформа була значним кроком назад порівняно з програмою, висунутою газетою «Новини» у жовтні 1926 р.

Як тільки ЦК БКП став відомий зміст платформи, він негайно виступив з аргументованою критикою її, Виконавчому бюро ЦК було надіслано листа з розгорнутими зауваженнями. ЦК БКП підкреслював, що угода з соціалістичною федерацією є помилковою. Пропонувалось піддати платформу відкритій критиці в пресі, почати кампанію серед мас за перегляд платформи, поставити питання про проведення конференції трудових комітетів з метою розробки нового документу блоку праці. Вказувалось, що ця конференція повинна бути добре підготовлена комфракціями²².

Ці вказівки були виконані. 10 січня газета «Новини» виступила з критикою платформи Софійського трудового комітету за її неконкретність, відсутність лозунгів боротьби з фашизмом тощо. Газета робила висновок, що в такому вигляді платформа є неприйнятною. Вона закликала трудящих взяти справу створення трудових комітетів у свої руки, надіслати до них своїх представників, відкликати недостойних, добитися зміцнення платформи, залучити до боротьби робітників, селян та ремісників, що стояли поза трудовим блоком, створити трудові комітети повсюдно²³.

Під впливом критики з боку БКП посилилась боротьба з опортуністичними тенденціями у софійській безпартійній групі, яка була створена в грудні 1926 р., але спочатку активно не виступала. На зборах блоку праці в Софії 16 січня члени безпартійної групи виступили з аналізом недоліків платформи трудового комітету. Відзначалось, що в прийнятті платформи були повинні люди, які «поводили себе на переговорах несерйозно». В зв'язку з цим ставилося питання про можливість заснування власної легальної робітничої партії, яка буде вір-

¹⁸ Газ. «Новини», 4 листопада 1926 р.

¹⁹ Журн. «Культурно-обществен преглед», 1926, кн. 4—5, стор. 251.

²⁰ Газ. «Новини», 13 лютого 1927 р.

²¹ Газ. «Новини», 5 січня 1927 р.

²² ЦПА при ЦК на БКП, ф. 3, оп. 4, од. зб. 151, арк. 1—2.

²³ Газ. «Новини», 10 січня 1927 р.

ним виразом їх (робітників, — Г. Ч.) колективного розуму, поведе їх не до помилок, а до боротьби й успіхів»²⁴. Внаслідок цієї критики частина осіб, що підписали платформу, яку було опубліковано 5 січня, заявила про визнання своїх помилок²⁵. Лише незначна група ліквідаторів на чолі з Т. Димитровим продовжувала відстоювати платформу 5 січня. Але ця група була ізольована і впливом не користувалась.

В складних умовах продовжувалось будівництво осередків майбутньої партії робітничого класу. В січні 1927 р. БКП почала створювати окремі безпартійні групи в районах Софії. Перша з цих груп виникла у кварталі «Розсадник» і налічувала 15 чоловік. Організатором її був Х. Калайджиев²⁶. Потім виникла група з 14 чоловік у районі цукрової фабрики. 26 січня свої безпартійні групи створили робітники-швейники та мешканці пролетарського кварталу Ючбунар²⁷. Усього за невеликий час в столиці було створено 8 безпартійних груп²⁸.

Безпартійні групи почали виникати також в інших містах. Перша провінціальна група була створена в Варні 19 січня²⁹. Спочатку до неї входило лише 5 чоловік (Г. Неделчев, Г. Стоянов, Й. Русчев, А. Гачев, А. Атанасов). Але група відразу ж почала політичну боротьбу в зв'язку з виборами до міської громадської ради. Підготовка до виборів була використана для згуртування трудящих. 30 січня група провела перші збори, на яких було понад 2 тис. чоловік. На виборах група зібрала близько 2 тис. голосів і вийшла на друге місце. Усі 5 її членів були обрані до громадської ради. Група створила свій клуб і почала збирати членські внески³⁰.

21 січня в кварталі «Кучюк Париж» у Пловдиві відбулись перші збори безпартійної групи робітників цього міста. Незабаром виникли групи також в інших кварталах³¹. До початку лютого безпартійні групи існували майже в усіх великих містах країни, в багатьох малих містах та в деяких селах. Діячі БКП, зокрема Г. Димитров, розглядали їх як осередки майбутньої легальної партії робітничого класу³². Тепер рух повинен був вступити до нової фази — до фази об'єднання окремих місцевих організацій та організаційного оформлення партії. На засіданні наприкінці січня 1927 р. Виконавче бюро ЦК БКП прийняло рішення скликати конференцію безпартійних груп і проголосити на ній створення Робітничої партії³³.

Рух очолила безпартійна група при Софійському трудовому комітеті. Наприкінці січня вона виступила з двома документами, опублікованими в газеті «Новини». В першому з них — відозві, опублікованій 26 січня, — було вміщено заклик всюди створити групи безпартійних робітників. Вказувалось також на необхідність збирання коштів для підтримки комітетів³⁴. У другому документі — листі до безпартійних робітників — говорилося, що групи безпартійних робітників при трудових комітетах повинні відокремитися як організаційна одиниця в ад-

²⁴ Газ. «Новини», 18 січня 1927 р.

²⁵ Газ. «Новини», 24 січня 1927 р.

²⁶ МРДБ, инв. № 871.

²⁷ Газ. «Новини», 28 січня 1927 р.

²⁸ Газ. «Новини», 7 лютого 1927 р.

²⁹ Газ. «Новини», 31 січня 1927 р.

³⁰ Варненската окръжна организация на Българската комунистическа партия. 1893—1944. София, 1965, стор. 246—248.

³¹ Хр. Вълков. Отново бе развято победното знаме на партията. «Отечествен глас», 31 септия 1960 р.

³² Георги Димитров. Писма. 1905—1949. София, 1962, стор. 168.

³³ Хр. Калайджиев. Създаването на Работническата партия. Спомени. Газ. «Работническо дело», 18 лютого 1957 р.

³⁴ Газ. «Новини», 26 січня 1927 р.

міністративному і фінансовому відношеннях. Вони не повинні бути зв'язаними з трудовими комітетами. Переговори з іншими партіями і організаціями безпартійні групи повинні були вести як самостійна сила ³⁵.

Група при софійському трудовому комітеті зробила перші кроки для організації планомірної роботи безпартійних груп. Для цього 4 лютого 1927 р. в Софії було скликано загальноміську конференцію безпартійних груп. Конференція дала рішучу відсіч правим елементам. Деяких з них було усунуто з робітничих організацій. Прийнята декларація накреслювала єдину лінію безпартійних груп щодо блоку праці, зокрема в питанні про участь в ньому представників соціалістичної федерації. Конференція заявила, що це можливо лише при недвозначному засудженні соціалістичною федерацією фашистської диктатури і при внесенні ряду змін до платформи блоку праці. У декларації було сформульовано зміни, які пропонувались ³⁶. На виконання рішення конференції 9 лютого було скликано засідання Софійського трудового комітету, на якому були присутніми також секретарі безпартійних груп. Перед представниками соціалістичної федерації було висунуто вимогу — визначити своє ставлення до уряду, який правив Болгарією. Відмовившись від цього, реформісти залишили засідання. Трудовий комітет виключив діячів соціалістичної федерації з свого складу ³⁷.

Таким чином, все більш визначався революційно-марксистський характер партії, що створювалась. З перших років своєї діяльності вона повела рішучу боротьбу з угодництвом та реформізмом. Це серйозно схвилювало групу ліквідаторів (С. Тодоров, С. Манов та ін.), виключених у свій час з БКП, які намагались добитися від болгарського пролетаріату відмови від революційних методів боротьби, повести його реформістським шляхом та «об'єднати» його в соціал-демократичній партії. Виступи ліквідаторів мали місце ще на початку 1926 р. Соціал-демократична партія і соціалістична федерація надали їм свою трибуну. В газеті «Наперед» з'явився лист С. Тодорова, спрямований проти революційної лінії БКП. Автор пропонував колишнім комуністам створити «незалежну» партію, яка б відмовилась від збройного повстання як засобу боротьби ³⁸. Такий же характер мали виступи С. Манова ³⁹. Дещо на інших позиціях стояв Н. Сакаров, який через газету «Зоря» заявив, що Болгарії досить однієї соціал-демократичної партії, і висловлював сумніви у можливості створення нової реформістської партії ⁴⁰.

Ліквідатори розраховували поступово влити колишні кадри БКП до реформістської партії. Успішна робота по створенню класової партії болгарського пролетаріату порушила їх плани. Щоб попередити хід подій, вони 13 лютого 1927 р. почали випускати свою газету «Нов път», заявивши в ній про створення своєї «Незалежної робітничої партії». Мова йшла про присвоєння такої назви незначній групі осіб, яка склалася задовго до цього. Ніяких місцевих організацій ця група не мала і тому партією вона не була. Група «Нов път» відкрито заперечувала необхідність Комуністичної партії, заявила про визнання тільки легальної діяльності, виступила проти союзу робітничого класу з трудящим селянством, відмовилась від пролетарського інтернаціоналіз-

³⁵ Газ. «Новини», 28 січня 1927 р.

³⁶ Газ. «Новини», 4, 5 лютого 1927 р.

³⁷ Газ. «Новини», 11 лютого 1927 р.; див. також газ. «Наперед», 13 лютого 1927 р.

³⁸ Газ. «Наперед», 30 січня 1926 р.

³⁹ Газ. «Народ», 4 лютого 1926 р.

⁴⁰ Централен държавен исторически архив (далі — ЦДИА), ф. II, оп. I, од. зб. 232, арк. I; Газ. «Работническо дело», 13 березня 1927 р.

му⁴¹. По суті, виправдовуючи терористичний фашистський закон про захист держави, газета «Нов път» доходила до твердження, що «труднощі, яких зазнає нині робітничий клас Болгарії», не зв'язані з винятковим законодавством⁴².

Було ясно, що ліквідаторська група спробує залучити до себе безпартійні робітничі групи, які розгортали активну діяльність. Не випадково проголошення «незалежної робітничої партії» було схвально зустрінuto реформістськими політичними центрами, незважаючи на те, що у них з'явився конкурент⁴³.

Все це свідчило про необхідність значно прискорити роботу по організації дійсно класової партії болгарського пролетаріату. БКП виявила в цьому питанні необхідну оперативність. 14 лютого в газеті «Новини» було опубліковано передову статтю «Про робітничу партію», в якій відзначалась ідейна і політична єдність робітничих груп та було висунуто завдання безпосередньо почати встановлення організаційних зв'язків між ними⁴⁴.

В цей же день представники безпартійних груп Софії зібрались на нову конференцію для обговорення шляхів створення легальної робітничої партії. Вона прийняла рішення про необхідність створення робітничої партії в найближчий час⁴⁵.

Робста по підготовці установчої конференції Робітничої партії була проведена у винятково стислий строк. Під керівництвом Виконавчого бюро ЦК БКП було розроблено документи конференції, зокрема декларацію⁴⁶. Конференція проходила напівлегально. Про це свідчить повідомлення газети «Новини» 19 лютого: «Сьогодні... скликаються секретарі безпартійних груп в Софії на конференцію, на якій будуть присутні також представники деяких провінціальних груп»⁴⁷.

На установчій конференції Робітничої партії, яка відбулася 20 лютого, були присутні делегати софійських безпартійних груп та делегати від деяких провінціальних міст. У зв'язку з обмеженим часом підготовки конференції деякі безпартійні групи (зокрема варненська та бургаська) не направили своїх делегатів, але надіслали на адресу конференції телеграми з схваленням ідеї створення партії⁴⁸. Конференція обрала своїм головою старого комуніста Н. Ілієва. З доповіддю виступив Х. Калайджиев. Абсолютною більшістю голосів (проти висловився лише один делегат — ліквідатор Т. Димитров⁴⁹) конференція прийняла рішення: «Оголосити існуючі безпартійні робітничі групи об'єднаними до єдиної політичної організації робітників під назвою: «Робітнича партія Болгарії» з керівництвом на чолі і з партійним органом г. «Работническо дело», яка буде виходити щотижнево»⁵⁰. До складу Центрального керівництва⁵¹ було обрано комуністів Н. Ілієва, А. Гогова, Х. Калайджиева та ін. До керівництва партії вдалося пробратися також провокатору Н. Милеву, який поставляв урядові інформацію про Робітничу партію, намагався документально підтвердити її

⁴¹ Див. Любомир Панайотов. Борбата на БКП срещу ликвидаторството и десноопортюнистическите отклонения. 1923—1934. София, 1962, стор. 129—131.

⁴² Див. газ. «Работническо дело», 13 березня 1927 р.

⁴³ Див. газ. «Напред», 27 лютого 1927 р.

⁴⁴ Газ. «Новини», 14 лютого 1927 р.

⁴⁵ Газ. «Новини», 15 лютого 1927 р.

⁴⁶ МРДБ, инв. № 871.

⁴⁷ Газ. «Новини», 19 лютого 1927 р.

⁴⁸ Газ. «Работническо дело», 5 березня 1927 р.

⁴⁹ МРДБ, инв. № 871.

⁵⁰ Газ. «Работническо дело», 5 березня 1927 р.

⁵¹ Офіційною назвою керівництва в перший період існування РП було «Централно ръководно тяло», яку ми перекладаємо «Центральне керівництво».

зв'язок з БКП і в той же час докладав зусиль, щоб повернути РП на геформістський шлях. Зрадницька діяльність Н. Милева була, однак, перервана влітку 1928 р., коли його усунули з керівництва РП як ліквідатора⁵².

З самого початку Робітнича партія стала на позиції класової боротьби, послідовного захисту життєвих інтересів робітничого класу та всіх трудящих, на позиції створення і зміцнення єдиного антифашистського фронту різних партій і організацій, що охоплювали трудящих. Яскравим свідцтвом цього були документи, прийняті установчою конференцією.

Конференція не змогла прийняти програму і устав партії, бо в умовах термінового її скликання ці документи неможливо було розробити. Їх було вирішено підготувати до нової, розширеної конференції. Але найважливіші положення щодо характеру програмних вимог і завдань партії було сформульовано у прийнятій «Декларації установчої конференції Робітничої партії». У декларації був даний аналіз економічного становища країни і становища робітничого класу, політичного режиму і розстановки політичних сил. Партія згідно з декларацією мала класовий робітничий характер і ставила своїм завданням захищати класові інтереси пролетаріату та боротись за повне визволення праці від найманого рабства. Партія відкидала індивідуальний терор і ставала на позиції масових організованих дій. Декларація заявляла, що партія не вступає до блоків або коаліції з буржуазними партіями, а вважає необхідним згуртування всіх трудових груп до блоку праці для спільних дій в ім'я загальних інтересів трудящих. Робітнича партія заявляла про свої класові симпатії і солідарність з робітничим рухом в інших країнах, але вона не підтримувала організаційних зв'язків з інтернаціональними та іншими організаціями за кордоном. Засобами боротьби було оголошено друковану і усну агітацію і пропаганду, збори, мітинги, демонстрації, участь у виборчій боротьбі, надіслання представників до парламенту тощо.

Нарешті, у декларації формулювались безпосередні економічні та політичні вимоги, які повністю відповідали життєвим потребам трудящих. В економічній галузі висувались вимоги законодавчого захисту праці, поліпшення становища службовців, прийняття заходів до обмеження безробіття, забезпечення безробітних державною допомогою, звільнення трудящих від трудової повинності, спеціальних заходів щодо захисту жіночої та дитячої праці, поновлення закону про трудову поземельну власність та передачу землі незаможним селянам, заохочення кооперації, боротьби з дорожнечею, спекуляцією та лихварством, скасування непрямих податків, введення прогресивно-прибуткового податку, зменшення непродуктивних бюджетних витрат. Висувалась також вимога припинити переслідування профспілкових організацій.

Політична платформа РП включала такі вимоги: відновлення громадських і політичних свобод, скасування законів про захист держави, про поліцію і пресу, надання виборчих прав жінкам нарівні з чоловіками, припинення сваволі та насильств над рухом організованих робітників, усіх трудящих та їх пресою; повна та безумовна амністія політичним ув'язненим і емігрантам, державна підтримка родин «безслідно зниклих» і свобода допомоги потерпілим; розпуск фашистських організацій; захист конституції від реакційних змін; мир і дружба з усіма народами, відмовлення від союзу з імперіалістичними державами, зближення з усіма балканськими народами для спільного захисту від завойовницької політики імперіалістичних держав і для створення

⁵² Газ. «Работническо дело», 5 березня 1927 р.

Балканської федерації; відновлення дружніх відносин з СРСР; зміна уряду, проведення нових виборів при повній свободі агітації за пропорціональною системою; створення трудової демократичної влади.

Переважну більшість наведених вимог було розроблено на підставі рішень та лозунгів БКП, зокрема її Віденського пленуму (1926 р.). Що ж стосується лозунгу трудової демократичної влади, то висунення цього розпливчастого лозунгу мало певні причини. Знявши в 1925 р. лозунг збройного повстання, БКП одночасно зняла лозунг робітничо-селянського уряду, що було помилкою. Лозунг трудової демократичної влади було піддано критиці II конференцією БКП (грудень 1927—січень 1928 р.), яка назвала його висунення грубою політичною і тактичною помилкою. Конференція відзначила, що розпливчастість цього лозунга дозволила правим і ліквідаторським елементам вкласти в нього опортуністичний зміст⁵³. На підставі вказівок БКП цей лозунг було замінено лозунгом робітничо-селянської республіки.

Але важливо підкреслити, що в декларації РП містилися положення, які яскраво свідчили про кінцеву мету партії. У ній говорилось: «Остаточне визволення робітничого класу і всіх трудящих можливе лише із скасуванням найманого рабства і здійсненням соціалістичного ідеалу». Таким чином, декларація Робітничої партії була програмним документом, заснованим у цілому на принципах марксизму-ленінізму, але в силу об'єктивних умов, в яких створювалась партія, концентрувала увагу на найближчих вимогах та легальних засобах боротьби. У доповіді про підготовку нової програми партії перед V з'їздом БКП (грудень 1948 р.) Т. Костов, аналізуючи декларацію РП, говорив: «Як бачимо, установча декларація Робітничої партії була пристосована до умов військово-фашистської диктатури. Але, одночасно з Робітничою партією як легальною політичною організацією робітників і всіх трудящих, продовжувала існувати нелегальна Комуністична партія з своєю неурізаною програмою і тактикою»⁵⁴.

Робітнича партія створювалась у боротьбі з ліквідаторською групою «Нов пѣт», яка претендувала на роль пролетарської партії. Установча конференція РП прийняла спеціальну резолюцію, в якій засудила ліквідаторську витівку. Дії ліквідаторів характеризувались як зрада інтересів робітничого класу і спроба розколу пролетарських сил⁵⁵. Позицію БКП підтримали широкі пролетарські маси. Місцеві безпартійні групи, робітничі збори, окремі робітники направляли до демократичної преси свої резолюції й листи, в яких ганьбили ліквідаторів⁵⁶. Бойкот ліквідаторської газети здійснювався повсюдно. Вже на початку квітня 1927 р., не маючи коштів та зрозумівши своє повне банкрутство, ліквідатори припинили її видання⁵⁷. Мертворождена «Незалежна робітнича партія» припинила існування в зв'язку з тим, що робітничі маси, як відзначалось в огляді Народного комісаріату зовнішніх справ СРСР, «одразу побачили, що партія має ліквідаторський характер, і не виявили до неї найменшого довір'я»⁵⁸. Кампанія по викриттю ліквідаторської групи була, таким чином, успішною і сприяла ідейному зміцненню Робітничої партії.

Ми вважаємо необхідним зупинитись на тих причинах, які змусили фашистський уряд Болгарії допустити створення Робітничої партії і в

⁵³ БКП в резолюції..., т. 3, стор. 188.

⁵⁴ Трайчо Костов. Избрани статии, доклади, речи. София, 1964, стор. 941.

⁵⁵ Газ. «Работническо дело», 13 березня 1927 р.

⁵⁶ Газ. «Работническо дело», 5 березня 1927 р.

⁵⁷ Див.: Любомир Панайотов. Вказ. праця, стор. 142, 143.

⁵⁸ Архив внешней политики СССР, ф. 56, оп. 5, од. зб. 8, п. 65, арк. 74.

У листі Н. Сакарову від 13 травня 1928 р. С. Манов визнав повний крах намагання створення «Незалежної робітничої партії» (ЦДИА, ф. II, оп. 1, од. зб. 233, арк. 1, 2).

перші місяці її діяльності обмежувались лише частковими репресіями проти неї.

Другий уряд Демократичного зговору — уряд Ляпчева, — зберігаючи фашистський характер влади і продовжуючи терористичну політику щодо БКП, в той же час змушений був визнати крах спроб розправитись з рухом народних мас лише за допомогою терору. З другого боку, інтереси крупної буржуазії вимагали нормалізації політичної обстановки в країні, яка сприяла б одержанню великих прибутків, підвищила б довір'я до Болгарії з боку імперіалістичних держав і сприяла б одержанню закордонних позик, у яких відчувалася потреба буржуазія для стабілізації свого економічного і політичного панування. Одним з засобів цього болгарська буржуазія вважала допущення легального існування робітничої партії, яку влада могла б тримати в своїх руках, скеровувати її діяльність по вигідному для себе руслу та використовувати її для того, щоб покінчити з підпільним комуністичним рухом. Інший засіб зміцнення свого панування крупна фашизована буржуазія бачила в поширенні ідеології великоболгарського шовінізму, в створенні масових фашистських організацій. Не відкидалась, зрозуміло, й відкрита розправа з демократичним рухом.

Підтвердженням цього може бути поліцейський документ 1925 р. В цьому йшлося про функції і діяльність підпільної БКП та засоби боротьби з комуністичними ідеями. Документ дає змогу з'ясувати деякі аспекти внутрішньої політики фашистського уряду в наступні роки. Тому ми вважаємо необхідним докладно розглянути його зміст. Перш за все в цьому документі містилось визнання героїчної поведінки комуністів у боротьбі з владою, незважаючи на велику кількість жертв з їхнього боку. Автори вважали, що однією терористичною політикою з комуністичним рухом справитись неможливо. «Зовсім невірно вважати, що після удару внаслідок піймання або вбивства більшої частини керівників діяльність комуністичної партії припиниться...» — констатувала поліція.

З цього робився висновок, що своїми «суворими заходами влада зміцнює переконання, що комуністи мають рацію». Як засоби боротьби з комуністичним впливом автори документу намічали цілу програму, яка за своїм характером була з початку і до кінця фашистською. У програмі висувались такі головні пропозиції. По-перше, намічалось зміцнення «національного духу» за допомогою школи, молодіжних організацій, спілки запасних офіцерів та унтер-офіцерів. Автори висували вимогу звернути увагу на спортивні клуби, які повинні були виховувати молодь «у дусі націоналізму». «Молодіжні організації пропонувалось перебудувати на засадах мілітаризму з введенням у них форми, нагород тощо. Спортивні, туристичні, скаутські організації повинні були одержувати матеріальну підтримку від держави. Вносились пропозиції, скеровані на дальшу фашизацію внутрішнього ладу, зокрема пропозиція про створення конспіративного Верховного національного комітету захисту держави, який взяв би до своїх рук армію, поліцію, пресу, справу виховання тощо. Пресу передбачалось об'єднати в єдиний картель, який діяв би за певною програмою.

Особливу увагу автори звертали на так звану «легалізацію політичної боротьби». Поліцейські чини допускали можливість створення робітничої партії, «навіть спочатку з кадрів колишньої комуністичної партії». До робітничої партії вони гадали направити своїх агентів, через яких влада одержувала б відомості про кадри партії, плани її діяльності. У своїх провокаторських задумах фашисти доходили до того, що сподівалися «через своїх агентів... фактично керувати... усім організаційним і політичним життям партії». З цією метою намічалось

почати в тюрмах добір агентів, які після виходу на волю подали б «велику допомогу владі»⁵⁹.

Очевидно, саме ці міркування були причиною того, що фашистська влада не спробувала розгромити Робітничу партію на початку її діяльності. Характерно, що наступного дня після установчої конференції РП її керівників було викликано до дирекції поліції, де від них вимагали відмови від будь-якої роботи на селі, від зв'язків з селянством⁶⁰. 26 березня членів керівництва партії прийняв Ляпчев, який заявив, що бачить у Робітничій партії фактор умиротворення країни і дасть вказівки не перешкоджати її діяльності⁶¹. По суті це було визнанням легального існування РП. Та ж лінія спочатку проводилась також урядовими депутатами парламенту, які лицемірно висловлювали надію, що Робітнича партія подасть допомогу в заспокоєнні країни⁶².

Але розрахунки фашистської влади зазнали краху. БКП скористувалась дозволом легального існування Робітничої партії для зміцнення своїх рядів та розгорнення масової роботи. У зв'язку з заявою Ляпчева газета «Работническо дело» писала: «Ця офіційна санкція мусить зробити нас ще більш наполегливими у протидії сваволі місцевої влади і в боротьбі за відстоювання прав та інтересів робітничого класу»⁶³. В той же час та незначна група жалюгідних відступників, яку владі вдалося заслати до Робітничої партії, не тільки не могла визначити характер діяльності партії, але, як правило, була зовсім безпорадною у своїх донесеннях поліції.

З перших днів свого існування РП розгорнула активну організаційну і масово-політичну роботу. 5 березня вийшов перший номер газети «Работническо дело». З'явилась нова легальна трибуна Комуністичної партії, газета, яка пройшла довгий та славний шлях боротьби і пізніше стала центральним органом Болгарської комуністичної партії. В першому номері газети було опубліковано програмну передову статтю «Робітнича партія і її завдання», автором якої був секретар Виконавчого бюро ЦК БКП П. Георгієв⁶⁴. Редактором газети став Х. Калайджієв. Газета «Работническо дело» була трибуною боротьби робітничого класу проти капіталістичної експлуатації і фашистської диктатури, захисником прав і свобод народу. Вона енергійно відстоювала право робітничого класу на створення і діяльність легальної класової партії, роз'яснювала характер, програмні та тактичні принципи Робітничої партії, розповідала про діяльність її організацій, сприяла їх зміцненню, правильній політичній орієнтації. Газета відіграла важливу роль в усій діяльності Робітничої партії. Організації РП подавали своїй газеті активну допомогу. В ряді циркулярів та інших матеріалів партії підкреслювалось, що всі її члени повинні брати участь у виданні та розповсюдженні газети⁶⁵.

Через кілька днів після установчої конференції Центральне керівництво РП виступило з «Відозвою до робітничого класу». Повідомивши про заснування Робітничої партії, відозва виклала головні положення декларації установчої конференції та роз'яснила їх, показала розкольницький характер дій ліквідаторів. До робітничого класу було звернуто заклик згуртуватись навколо місцевих організацій Робітничої

⁵⁹ ЦПА при ЦК на БКП, ф. I, оп. 3, од. зб. 28, арк. 23—27.

⁶⁰ МРДБ, инв. № 871.

⁶¹ Газ. «Работническо дело», 30 березня 1927 р.

⁶² Стенографски дневници на XXII обикновено Народно събрание. I редовна сесия, кн. I, Софія, 1927, стор. 35.

⁶³ Газ. «Работническо дело», 30 березня 1927 р.

⁶⁴ Див.: газ. «Работническо дело». Избрани статии и материали. 1927—1944. Софія, 1954, стор. 13—14.

⁶⁵ Газ. «Работническо дело», 25 серпня 1927 р. та ін.

партії і повести боротьбу під її прапором, не допускати буржуазного впливу і розколу пролетарських рядів, розповсюджувати та читати газету «Работническо дело»⁶⁶. 5 березня Центральне керівництво РП звернулось з циркуляром № 1 до місцевих організацій, в якому роз'яснило шляхи пропаганди установчої декларації, заходи організаційного зміцнення та розгортання роботи по створенню комітетів блоку праці⁶⁷.

Надаючи особливого значення проблемі єдиного антифашистського фронту, яка набувала особливої важливості в зв'язку з виборами до парламенту, що наближались, Центральне керівництво РП у березні 1927 р. виступило з відозвою «До трудового народу та його організацій» і спеціальним циркуляром організаціям РП⁶⁸. Відповідно до вказівок БКП було роз'яснено необхідність згуртування трудящих до блоку праці.

Робітнича партія розглядала блок праці не як передвиборну угоду між партіями для одержання певного числа мандатів, а як постійну форму боротьби трудящих за визволення. Партія пропонувала своїм місцевим організаціям встановити єдність дій в першу чергу з масовою організацією, що охоплювала селянство, — БЗНС, не відмовляючись від залучення до блоку також організацій ремісничої та соціал-демократичної партії. Після цього Центральне керівництво РП звернулось з листом до Постійного присутствія (керівного органу) БЗНС, ЦК ремісничої і ЦК соціал-демократичної партій. Цим партіям пропонувалось висловити своє ставлення до ідеї блоку праці та домовитись про зустріч для обміну думками і початку практичної роботи по створенню блоку праці⁶⁹.

Одночасно продовжувалось створення організацій Робітничої партії на місцях. 21 лютого варненська безпартійна група на своїх зборах схвалила декларацію установчої конференції і оголосила себе складовою частиною РП. Було обрано керівництво організації⁷⁰. 27 лютого відбулись збори безпартійних груп Софії, на яких були присутні близько 130 чоловік. Оратори гостро засудили розкольників і схвалили створення партії. Безпартійні групи були приєднані до столичної партійної організації. Учасники зборів внесли 100 левів до фонду газети «Работническо дело». Секретарем Софійської організації було обрано А. Гогова⁷¹.

В цей же день було проголошено створення місцевих організацій Робітничої партії у Пловдиві і Русе. Слідом за цим організації РП виникли в Старій Загорі, Дупниці, Сливені, Хасково, Бургасі та інших містах⁷². 1 квітня була створена організація в Плевені, а протягом наступних двох місяців у Плевенському окрузі виникло понад 100 партійних груп⁷³. 17 квітня відбулась конференція безпартійних груп Врачанського округу, на якій, крім представників окружного центру, були делегати з Фердинандовської і Білослатинської околиць, Мездри, Рома

⁶⁶ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 6, оп. 1, од. зб. 2, арк. 1.

⁶⁷ Газ. «Работническо дело», 5 березня 1927 р.

⁶⁸ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 6, оп. 1, од. зб. 3, арк. 1; газ. «Работническо дело» 13 березня 1927 р.

⁶⁹ Газ. «Работническо дело», 27 березня 1927 р.

⁷⁰ Варненската окръжна организация на Българската комунистическа партия 1893—1944, стор. 251.

⁷¹ Газ. «Работническо дело», 5 березня 1927; див. також Протокол за учредяването на Софийската организация на Работническата партия от 27 февруари 1927 г. Известия на Института по история на БКП при ЦК на БКП, т. 1—2. София, 1957 стор. 476—477. До середини березня організація мала вже 13 груп (ЦПА при ЦК на БКП, ф. 32, оп. 1, од. зб. 87, арк. 3).

⁷² Газ. «Работническо дело», 13, 16, 24, 27 березня, 3 квітня 1927 р.

⁷³ За матеріалами Плевенського окружного державного музею.

на та деяких сіл. Конференція обговорила і схвалила декларацію установчої конференції РП. В цей же день врачанська безпартійна група оголосила себе організацією Робітничої партії⁷⁴.

Почалось створення сільських партійних груп. Ще в лютому організації РП було створено в селах Добрі Дол Кюстендилської околії, Драгоево Преславської околії, Ветрен Казанликської околії, Костел Еленської околії⁷⁵, Монастир і Добриня поблизу Варни⁷⁶. У березні—квітні та в наступні місяці створення сільських організацій тривало⁷⁷.

В огляді болгарської преси і подій у Болгарії за квітень 1927 р., який було складено Народним комісаріатом закордонних справ СРСР, ми знаходимо таку оцінку організаційного будівництва РП і зростання її впливу в перші місяці існування партії: те, «що нова партія дійсно зуміла знайти шлях до мас, видно з масового відвідання зборів партії. Дуже показовим є також те, що з міст і сіл надходять порівняно великі пожертвування на користь фонду органу партії»⁷⁸. Вже в кінці 1927 р. партія налічувала 4212 членів, об'єднаних в 44 міських організаціях і 144 сільських групах. 88,3% членів партії становили особи найманої праці⁷⁹. Кістяком Робітничої партії був промисловий пролетаріат.

Таким чином, за невеликий строк Болгарська комуністична партія, незважаючи на дуже складні умови часткової стабілізації капіталізму, фашистської диктатури та свого перебування в підпіллі, зуміла розгорнути широкий рух за створення легальної політичної організації пролетаріату. Організована під керівництвом БКП Робітнича партія стала на позиції класової боротьби, почала зміцнення своїх рядів. Це був великий успіх робітничого руху Болгарії.

Створення легальної Робітничої партії, яка діяла під керівництвом підпільної БКП, було яскравим свідченням творчого застосування болгарськими комуністами ленінської стратегії і тактики. Це була нова, невідома ще європейському комуністичному рухові форма поєднання легальних і нелегальних засобів революційної боротьби. Тому досвід класової боротьби в Болгарії у другій половині 20-х рр. мав певне міжнародне значення.

Г. И. ЧЕРНЯВСКИЙ

СОЗДАНИЕ РАБОЧЕЙ ПАРТИИ В БОЛГАРИИ КАК ПРИМЕР ТВОРЧЕСКОГО ПРИМЕНЕНИЯ ЛЕНИНСКОЙ ИДЕИ СОЧЕТАНИЯ ЛЕГАЛЬНЫХ И НЕЛЕГАЛЬНЫХ ФОРМ БОРЬБЫ БОЛГАРСКОЙ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИЕЙ

Резюме

На основе трудов деятелей БКП, документов болгарских архивов и музеев, рабочей печати Болгарии, воспоминаний и некоторых других источников в статье анализируется деятельность болгарских коммунистов по созданию Рабочей партии как легальной формы деятельности БКП в условиях фашистской диктатуры. Создание легальной Рабочей партии под руководством подпольной БКП рассматривается как яркий пример творческого применения болгарскими коммунистами ленинской стратегии и тактики. Опыт классовой борьбы в Болгарии во второй половине 20-х годов имел определенное международное значение.

⁷⁴ Ангел Грамчев. Принос към историята на БКП във Врачанско. София, 1955, стор. 218.

⁷⁵ Газ. «Работническо дело», 5, 13, 16 березня 1947 г.

⁷⁶ Варненската окръжна организация..., стор. 251.

⁷⁷ Газ. «Работническо дело», 30 березня, 10 квітня 1927 р. Ангел Грамчев. Вказ. праця, стор. 218.

⁷⁸ Архив внешней политики СССР, ф. 56, оп. 5, од. зб. 8, п. 65, арк. 77.

⁷⁹ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 6, оп. 1, од. зб. 6, арк. 3.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕДУМОВИ ВІДРОДЖЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО РУХУ У КОРОЛІВСТВІ ПОЛЬСЬКОМУ ПІСЛЯ РОЗГРОМУ ПАРТІЇ «ПРОЛЕТАРІАТ»

В польській і особливо радянській історичній літературі ця тема ще не знайшла достатнього висвітлення, хоч актуальність її, на наш погляд, не підлягає сумніву. Не роблячи в нашій статті історіографічних екскурсів, ми будемо принагідно торкатись окремих праць та джерел, присвячених цій темі.

Перша польська робітнича партія «Пролетаріат» (1882—1885 рр.), незважаючи на значні теоретичні і тактичні помилки, обумовлені незрілістю робітничого класу і впливом дрібнобуржуазних ідей на соціалістичний рух, була єдиною політичною партією Королівства Польського, що прагнула поєднати робітничий рух з марксизмом і в союзі з російським пролетаріатом знищити усі прояви соціального та національного гніту.

Під жорстокими ударами царизму наприкінці вересня 1885 р. «Пролетаріат» як партія перестав існувати, що значно послабило революційний рух у Королівстві Польському. Окремі гуртки і групи, що збереглися, не мали сталого зв'язку, були позбавлені загального керівництва; тюрма та заслання поглинули більшу частину найсвідоміших представників робітничого класу. Тяжкі репресії, викликані, головним чином, помилковою тактикою партії, сприяли появленню у окремих нестійких елементів песимізму та відходу їх від соціалістичного руху. Страх, загальна теоретична слабкість і невір'я у силу пролетаріату зробили попутників соціалізму легко сприйнятливими до націоналізму та опортунізму. В основному вони приєдналися до буржуазно-національного табору.

Удари по «Пролетаріату» до певної міри розчистили шлях дрібнобуржуазним теоріям і одночасно поставили у винятково тяжкі умови уцілілі кадри соціалістів. Однак царські жандарми та їх помічники, створюючи перепони на шляху проникнення у маси марксизму, були неспроможні викоринити вже утверджені в польському суспільстві соціалістичні ідеї. Закономірний процес економічного та соціального розвитку Королівства Польського привів до утворення стійкої класової бази, що потенціально тяжіла до наукового соціалізму як єдино прийнятної для неї ідеології.

Революційна практика показала, що в другій половині 80-х років марксизм робив вирішальний вплив на робітничий рух вже у міжнародному масштабі¹. Росія і Королівство Польське, пройшовши через

¹ Див. История Коммунистической партии Советского Союза, т. I. Политиздат, М., 1964, стр. 122.

аналогічні з Західною Європою (хоч і в різний час) умови капіталістичного розвитку, не становили щодо цього винятку. У той час в Росії виникали соціал-демократичні групи і гуртки², посилювався інтерес передових робітників до марксистської літератури, а страйкова боротьба ставала більш організованою, масовою. Страйковий рух охопив Московський та Петербурзький промислові райони, Королівство Польське, Україну, Прибалтику³. Таким чином, друга половина 80-х років для Росії характеризувалась дальшим поглибленням робітничого та соціал-демократичного руху, які тоді розвивалися роздільно.

Викликані капіталістичним способом виробництва приблизно однакові соціально-економічні процеси, притаманні усім промисловим районам царської імперії, обумовили в цей час загострення класових протиріч і у Королівстві Польському. Польський робітничий рух в силу відсутності в країні масової марксистської партії і слабкого впливу на нього соціалістичної пропаганди в цілому ще не вийшов з стану стихійності. Однак рівень класової свідомості пролетаріату невпинно підвищувався, поступово все більше проявляючи такі якості, як організованість та згуртування. На власному досвіді робітники переконувались, що організовані страйки відіграють важливу роль у боротьбі за поліпшення умов їх життя.

Незважаючи на сувору заборону владою влаштовувати страйки і відсутність у 1886—1887 рр. помітної соціалістичної пропаганди, виступи робітників не припинялись. 4 травня 1886 р. у Варшаві, протестуючи проти зниження заробітної плати, застрайкували робітники (100 чол.) фабрики стрічок «Кінкляндт і Капп». Втрутилась поліція; 12 чоловік було звільнено, четверо заарештовано і вислано за місцем проживання; решта змушена була стати до роботи, не добившись задоволення своїх вимог⁴. 8 травня з тієї ж причини застрайкувало кілька сотень робітників ткацької фабрики Круше і Ендера в м. Пабяніце⁵. 10 червня на знак протесту проти непосильних штрафів застрайкували робітники-підлітки суконної фабрики Майстра в м. Томашові⁶. У тому ж році відбувся п'ятиденний страйк 90 робітників фабрики голук у Прушкові; вимоги страйкарів були задоволені⁷. 5 березня 1887 р. відбувся одноденний страйк 49 робітників білильного цеху на фабриці в Жирардові⁸, а 15 вересня на тому ж підприємстві з вимогою підвищення заробітної плати застрайкували 20 робітниць⁹. В зв'язку з важкими умовами праці 18 травня припинили роботу трамвайні кондуктори Варшави¹⁰. З 18 по 21 листопада проходив страйк 150 робітників на Мілевіцькому залізопрокатному заводі. Вони вимагали припинити відрахування із заробітків за вихід неякісного заліза¹¹. У тому ж році у зв'язку з неповною виплатою зарплати ряд страйків відбувся на підприємствах Лодзі¹².

Як бачимо, не завжди робітникам вдавалось за допомогою страйків нав'язати фабрикантам свою волю, траплялися й часткові невдачі

² История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1. Политиздат, М., 1964, стор. 142—150.

³ Див. там же, стор. 96—100.

⁴ Див. «Walka Klas». Rok II (1886), № 8—9—10, str. 34.

⁵ Рабочее движение в России в XIX веке. Сб. документов и материалов под ред. А. М. Панкратовой, т. III, ч. I. Госполитиздат, 1952, стор. 780.

⁶ Там же, стор. 781.

⁷ Див. Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich, Pod redakcją N. Gasińrowskiej-Grabowskiej, t. I, Warszawa, 1962, str. 178—179.

⁸ Див. там же, стор. 179—180.

⁹ Там же, стор. 190.

¹⁰ Там же.

¹¹ Див. Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. I, стор. 791.

¹² ЦГАОР (Центральный Государственный архив Октябрьской революции. Москва), ф. 102, 3 делопроизводство, 1887, ед. хр. 89, ч. 20, л. 3 об.

або повні провали; проте це не підірвало їх віри у необхідність організованої боротьби, і страйковий рух в країні тривав.

На жаль, в архівних матеріалах та інших джерелах часто не зовсім правильно і докладно висвітлюються ті чи інші виступи польського пролетаріату. Негативно відбивається на дослідженнях також відсутність по Королівству Польському впорядкованої статистики робітничих страйків. Начальники місцевих жандармських управлінь, бажаючи, очевидно, створити в Департаменті поліції враження спокою в контрольованих ними адміністративних районах, нерідко у своїх звітах замовчували факти відвертої боротьби робітників з підприємцями, або ж кваліфікували її як випадкові непорозуміння. Це наочно підтверджується зіставленням окремих жандармських «Политических обзоров» з даними соціалістичної преси та інших джерел за той же період. Так, наприклад, в «Обзоре» за 1886 р. по Петрковській губернії жоден з зазначених вище страйків не згадується¹³.

На сьогодні ми ще не маємо повного зведеного переліку і збірника документів відомих страйків та заворушень робітників, які відбувались у Королівстві Польському. Видані в Радянському Союзі збірники документальних матеріалів¹⁴ про робітничий рух у Росії в XIX ст. є винятково цінним посібником для вивчення історії багатьох народів колишньої царської імперії. Але цю роботу, на наш погляд, не можна вважати завершеною, бо багато класових конфліктів (в даному випадку йдеться про Королівство Польське) в цих публікаціях не відбито зовсім. Не розв'язано це завдання і публікаціями польських товаришів¹⁵. Тому виявлення вміщених у різних джерелах відповідних відомостей, їх наукова обробка і зібране видання є необхідним.

Повернемось, однак, безпосередньо до страйкового руху на підприємствах Королівства. Можна констатувати, що 1888 р. (порівняно до двох попередніх) відзначався більшою кількістю страйків. 18 квітня 400 робітників кам'яновугільної шахти «Мартімер» (в Бендзінському повіті Петрковської губернії) припинили роботу, вимагаючи підвищення заробітної плати. Робітники тримались організовано, стійко і відновили роботу тільки через тиждень, після задоволення їх вимоги¹⁶. У тій же місцевості в червні в результаті неправильної виплати заробітної плати і високих цін на продукти харчування у фабричній крамниці почалося заворушення серед 1250 робітників залізостального та рейкопрокатного заводу «Гута Банкова»¹⁷.

У жовтні успішно виступав варшавський пролетаріат. 6 жовтня спалахнув страйк на шкіряному заводі Вайгля. Робітники вимагали підвищення зарплати. Фабрикант викликав козаків та поліцію, але робітники твердо тримались і перемогли. 22 жовтня виступили робітники шкіряних заводів Блюмга і Леві, які також після 4-денної боротьби здобули перемогу. 27 жовтня робітники фабрики Шперлінга домоглися звільнення ненависного майстра. 29 жовтня з вимогою підвищення заробітків застрайкували робітники ткацької фабрики Ейсігмана. Фабрикант вирішив ще більше погіршити умови праці, але це йому не вдалося. Страйкуючі встановили зв'язок з робітниками інших ткацьких підприємств і на спільних зборах постановили продовжувати боротьбу. У зв'язку з загрозою поширення страйку фабрикант змушений бу

¹³ ЦГАОР, ф. 102, 3 д-во, 1887, ед. хр. 9, ч. 25.

¹⁴ Рабочее движение в России в XIX веке. Сб. документов и материалов, т. 1— (т. 1—3 под ред. А. М. Панкратовой, т. 4 — под ред. Л. М. Иванова). М., 1950—1963; див. також: Стачки 1881—1895 гг. Сб. документов под ред. Матасовой. М., 1930

¹⁵ Див. Zródła do dziejów klasy robotniczej..., тт. 1—2, Warszawa, 1962.

¹⁶ ЦГАОР, ф. 102, 3 д-во, 1888, ед. хр. 34, ч. 4, л. 1—3; Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. I, стр. 793.

¹⁷ Рабочее движение в России в XIX веке. т. III. ч. I, стор. 794.

задовольнити вимоги робітників і заплатив їм за час простою фабрики.

Тоді ж робітники ткацької фабрики Маліняка застрайкували вдруге і добились звільнення з посади помічника майстра¹⁸. 30 грудня 1888 р. відбулися два страйки і одне заворушення в Лодзі. 60 ткачів фабрики Вікке застрайкували через непомірні штрафи. Одночасно у зв'язку із зниженням заробітної плати припинили роботу 25 ткачів фабрики Гліксмана¹⁹. В той же день у відповідь на стягнення з робітників високих штрафів і брутальність фабричної адміністрації почалося заворушення на великій бавовнопаперовій фабриці Познаньського²⁰.

Підсумовуючи сказане про страйкову боротьбу робітничого класу у Королівстві Польському за 1886—1888 рр., слід підкреслити, що в 1888 р. не тільки зросло кількість страйків і число їх учасників, а й позначилися якісні зміни в робітничому русі. Стихійні спалахи страйків та бунтарські заворушення все частіше поступаються місцем погодженим рішучим діям робітників. Із 12 виступів робітників у 1888 р. було лише два заворушення, а з 10 страйків у 8 робітники здобули перемогу. Показово й те, що 9 страйків припадає на другу половину року, причому 7 з них, що увінчались повним успіхом, відбулись у Варшаві. І це не випадково, тому що саме з середини 1888 р. у Варшаві намітилось суттєве поживлення соціалістичної пропаганди²¹.

Відзначаючи більшу організованість польського робітничого руху, все ж необхідно нагадати, що на кінець 1888 р. він ще не подолав елементу стихійності. На це вказує, по-перше, те, що у тому ж році страйки виникли здебільшого на середніх та дрібних підприємствах, а заворушення — на великих (фабрики Познаньського, завод «Гута Банкова»), де організуватись робітникам складніше; по-друге, процент охоплення робітників страйками залишався ще не високим. Слід додати, що страйки цього періоду у Королівстві Польському (навіть там, де вони проходили за участю соціалістів) мали економічний характер.

Визнавши суспільну значимість робітничого класу Королівства Польського, ми прийдемо до висновку, що цей клас в кінці 80-х років XIX ст. об'єктивно став реальною політичною силою, здатною при певних умовах і після ретельної підготовки змінити існуючий лад. Польський пролетаріат вже розумів своє місце в суспільстві, відчував необхідність класової боротьби і (хоч йому ще не вистачало соціалістичної свідомості) об'єктивно, сам того не підозрюючи, ставав носієм ідей соціалізму.

Спробуємо на цій підставі прослідкувати за відродженням соціалістичного руху в Королівстві Польському після розгрому партії «Пролетаріат». Характерно, що після вересневих (1885 р.) арештів, коли майже всі активні інтелігенти-соціалісти опинились в руках жандармів, а ті, що уникли такої участі, втекли за кордон, не наважувались діяти або взагалі відійшли від соціалізму, серед робітників-соціалістів зберігалась віра у свої сили і готовність продовжувати боротьбу. Можна з упевненістю сказати, що саме робітничі гуртки, а не гуртки інтелігентів були тією основою, на якій через деякий час відродився соціалістичний рух у Королівстві Польському. Проте робітничі гуртки відчували гостру потребу в досвідчених керівниках і популяризаторах марк-

¹⁸ «Przedświt», 1888, № 22, 23 і 24, str. 8.

¹⁹ Див. ЦГИАЛ (Центральный Государственный Исторический архив в Ленинграде), ф. 1284, оп. 223, 1889, ед. хр. 161, л. 71 об., 72; Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. I, стор. 796.

²⁰ Рабочее движение в России в XIX веке, т. III, ч. I, стр. 796.

²¹ За повідомленням у «Пшедсьвіті» про перелічені жовтневі страйки можна зробити висновок, що головними з них керував «Другий Пролетаріат». Див. «Przedświt», 1888, № 22, 23 і 24, str. 8.

сизму. Тому відсутність у промислових центрах революційної інтелігенції негативно впливала на діяльність цих гуртків.

Реагуючи на ситуацію, що склалась, польська соціалістична еміграція в листопаді 1885 р. направила до Варшави свого представника Стефана Ульріха з завданням (як він зізнався на слідстві) «створити нову організацію». Про Ульріха і можливості революційної діяльності у період затишшя в польському соціалістичному русі йдеться в одній з офіційних записок від 1887 р. В ній говориться про положення агентурної справи у Варшавському жандармському окрузі²². З документу видно, що Ульріх встановив зв'язок з варшавськими робітниками-революціонерами і з їх допомогою створив організацію, що складалась з 5—6 гуртків та виконавчого комітету. Інтелігентів в організації майже не було і скільки-небудь помітної роботи вона не розгорнула. 26 березня 1886 р. Ульріх, який мав псевдонім Іносинський²³, був вистежений і схоплений жандармами, а 19 червня після невдалого замаху на життя зрадника і провокатора Пиньського було заарештовано більшість членів організації²⁴.

«З тої пори до цього часу (середина вересня 1887 р. — Л. В.), відмічав автор записки, — партія в розумінні чогось організованого в гуртки чи іншого роду товариства не існує»²⁵.

Однак досить цікаво, що, прийшовши до такого висновку, автор записки вважав за потрібне також допустити «певну ймовірність» наявності контактів між невиявленими розрізненими революціонерами (з інтелігенції та робітників). «Без сумніву, — продовжував він, — поява якого-небудь енергійного і здібного діяча може швидко змінити існуюче становище; окремі особи, що тепер бездіяльні, можуть знову злитися і створити соціально-революційне товариство, а *тутешній робітничий стан становить дуже благодатний ґрунт для розповсюдження шкідливих учень*» (виділення наше. — Л. В.)²⁶.

Таким чином, доповідаючи Департаменту поліції про розгром соціалістичних організацій, Варшавське жандармське управління не безпідставно побоювалось реальної можливості їх відродження.

У цьому ж документі відзначалось, що незважаючи на «відсутність енергійних керівників і друкованих революційних видань», у 1887 р. спостерігалось створення гуртків і поживавлення пропаганди серед робітників Лодзі та деяких інших міст. Так, у передмісті Лодзі — Балутах — активно діяв робітничий гурток столяра Новаківського. Пропагандистські збори, що влаштовувались Новаківським, відвідувало багато робітників. У Згежі виник революційний гурток робітника Соболевського. Жандармам стало відомо також про підтримку зв'язків між робітничими гуртками міст Бжезіну та Блоні²⁷. Є уривчасті відомості про існування в 1886—1887 рр. робітничих гуртків у Любліні і Білостоку²⁸. Що ж стосується Варшави, то тут гуртки ремісників і робітників

²² Див. ЦГАОР, ф. 102, 3 д-во, 1887, ед. хр. 503, л. 22 об. — 33 об.; див. також F. Perl (Res) Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim Książka i Wiedza 1958, str. 239, 240.

²³ В літературі значиться, що Ульріх був відомий у Варшаві за прізвиськом Козловського (Див. Perl. Вказ. праця, str. 239; A. Próchnik. Piąta szubienica. «Kronika ruchu rewolucyjnego w Polsce», 1935, № 2, str. 68).

²⁴ Владислава Ковальського, що здійснював замах на Пиньського, було страчено Про нього і про розгром організації див: A. Próchnik. Вказ. праця, Zródła do dziejów klasy robotniczej., t. 1, str. 172—178; ЦГАОР, ф. 102, 3 д-во, ед. хр. 574 т. 2, л. 55 об.; «Przedświt», 1888, № 11—12.

²⁵ Див. ЦГАОР, ф. 102, 3 д-во, 1887, ед. хр. 503, л. 22 об.—23 об.

²⁶ Там же, л. 24.

²⁷ Див. там же, л. 30 об.—32 об.

²⁸ Jerzy W. Borejsza. Powstanie II Proletariatu i początki jego działalności «Z Pola Walki», Warszawa, 1958, № 2, str. 32.

діяли принаймні вже з весни 1887 р.²⁹ Про один з них, керований робітниками-соціалістами Адамом Домбровським та Владиславом Аневським, було відомо тоді польським соціалістам у Женеві³⁰.

Фелікс Перль і частково інші пепеесівські історики, висвітлюючи розвиток революційних сил польського суспільства переважно в суб'єктивному плані — поза соціально-економічними факторами, які зумовлювали безперервне загострення класових протиріч, — твердили, що з падінням «Народної Волі» і «Пролетаріату» в Королівстві Польському настав дворічний (а в Росії більш тривалий) період «повного омертвіння» соціалістичного та робітничого руху³¹. Щодо Росії, то немає потреби полемізувати з цією думкою. Її неспроможність, що впливає з недостатньої ознайомленості і нерозуміння російської революційної дійсності, цілком очевидна. Відомо, що криза народництва в Росії супроводжувалася не ідейним застоєм, а становленням соціал-демократичного руху і посиленням боротьби пролетаріату.

Не виправдується песимізм авторів і щодо Королівства Польського. Безумовно, було б неправильно заперечувати стан затишся в соціалістичному та робітничому русі Королівства у 1886—1887 рр. Однак неправомірно також не бачити, що репресії і тимчасова відсутність соціалістичних організацій не знизили досягнутий рівень зрілості мас і революційної думки в польському суспільстві. Так, програма та боротьба відродженої у Варшаві в 1888 р. соціалістичної організації свідчили не про повторення пройденого етапу, а про його продовження, розвиток. Факти показують, що у Варшаві, де жандарми особливо «успішно» попрацювали, відсутність соціалістичної діяльності спостерігалась не більше одного року (червень 1886 р.—середина 1887 р.). Та і в цей час «спокій» був відносним. У зв'язку з революційною діяльністю тільки у Варшаві і Варшавській губернії жандармським управлінням у 1886 р. заведено 29 справ, за якими притягнуто до відповідальності 73 особи. В 1887 р. було заведено 26 справ, але за відсутністю переконливих доказів до відповідальності було притягнуто тільки 15 чоловік³². Зрозуміло, немає гарантії щодо вичерпності цих відомостей.

Недостатність матеріалу виключає можливість хоч би приблизно визначити кількість робітничих гуртків, що існували в 1886—1887 рр. у Королівстві Польському, і конкретизувати їх ідейний напрям. Однак це не звільняє нас від обов'язку зробити загальний висновок по цьому питанню, тим більше що для цього є незаперечні підстави. Важливим показником, який характеризує ступінь зрілості робітничого руху в цей період, є перш за все сам факт існування робітничих гуртків і продовження страйкової боротьби у промислових районах країни. Подруге, слід підкреслити, що внаслідок обмеженої діяльності і роз'єднаності робітничих гуртків, в ідеології деяких з них під впливом буржуазно-національної пропаганди помітне місце займали національно-патріотичні мотиви. Однак, зважаючи на винятково гостру матеріальну нужду робітничого класу, можна безпомилково стверджувати, що в центрі їх уваги стояли соціальні питання. Мазовецький писав, що у той час цілі соціалістів вже глибоко запали в свідомість робітничого класу³³.

²⁹ M. Mazowiecki. Historia ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim. Kraków, 1903, str. 127.

³⁰ ЦГИАЛ, ф. 1405, оп. 89, 1888, ед. хр. 11100, л. 262.

³¹ Див., наприклад, F. Perl. Вказ. праця, str. 240—241.

³² ЦПА ИМЛ (Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма), ф. 70, оп. 2, ед. хр. 554, л. 16.

³³ Див. M. Mazowiecki. Вказ. праця, str. 106.

Не викликає також сумніву те, що згаданий вище варшавський робітничий гурток мав соціалістичну спрямованість: його керівники (Домбровський і Анєлевський) вже раніше брали участь у польському соціалістичному русі. Цікаво, що восени 1887 р. на зборах цього гуртка з промовою виступив друг Домбровського, один з майбутніх засновників і керівників марксистської партії Соціал-демократія Королівства Польського — Юліан Мархлевський, який закликав робітників до солідарності і єдності дій проти капіталістів³⁴. Додамо, що у Варшаві в 1887 р. майже при повному вилученні владою нелегальної марксистської літератури серед вузького кола осіб все ж читались твори Маркса і Енгельса, у тому числі «Маніфест Комуністичної партії»³⁵.

Таким чином, затишшя в революційному русі Королівства Польського було відносним і його слід розглядати не як період ідейного занепаду, а як вимушений рядом причин тимчасовий відступ.

В 1886—1887 рр. у Королівстві Польському збереглися і такі активні осередки антиурядових настроїв, як гуртки самоосвіти, що створювалися молоддю середніх та вищих учбових закладів. Діяльність цих гуртків була відгомонам усього нелегального і напівлегального просвітительського руху в країні, відбивавшого природний опір польської громадськості русифікаторській політиці царизму³⁶. У Варшаві в 1887 р. було близько 30 гуртків самоосвіти, слухачі яких вивчали природничі та гуманітарні науки. Іноді до них залучались окремі робітники і ремісники, з яких пізніше складались самостійні гуртки³⁷. В таких гуртках культурно-освітня робота поєднувалась з революційною пропагандою.

В 1887 р. варшавські гуртки самоосвіти, що складались переважно з інтелігентів, об'єднували осіб неоднакових переконань, але майже всі вони (гуртки) мали національно-патріотичне забарвлення і в основному орієнтувались на націоналістичну програму «Союзу польської молоді», що виник у той час. Члени деяких гуртків звертались до соціалістичних ідей, але вище «соціалізму» соціал-патріота Б. Лімановського вони не піднімались³⁸. Антоні Гумніцький³⁹ у своїх спогадах писав, що членів гуртків навчальної молоді умовно можна було розподілити на кар'єристів та ідейних, причому у другій підгрупі справжні соціалісти становили виняток⁴⁰.

Wł R-a (Витольд Пекарський — «пролетаріатчик»), виступаючи в соціалістичному журналі «Валька Кляс» з ідеєю необхідності соціалістичної партії, заперечував замкнену систему відірваної самоосвіти; він наполягав на тому, щоб молодь в освітніх гуртках відмовилась від студіювання наук, не зв'язаних з пекучими завданнями робітничого класу. Пекарський закликав прогресивну молодь пізнавати на основі марксизму соціально-економічні умови сучасного суспільства, створювати робітничі гуртки і вести в них соціалістичну пропаганду⁴¹.

Реакція знизу на звернення Пекарського була двоїстою: одна частина молоді не побажала віддавати себе повністю справі організації,

³⁴ ЦГАОР, ф. 102, 7 д-во, 1888, ед. хр. 190, л. 271.

³⁵ Див. М. Мазовієскі. Вказ. праця, str. 128; J. Bolejsza. Вказ. праця str. 32—33.

³⁶ Гуртки самоосвіти і виїзд забезпеченої молоді на навчання за кордон свідчили також про незадоволення системою освіти, особливо постановкою викладання при родничих наук.

³⁷ Див. М. Мазовієскі. Вказ. праця, str. 125; F. Perl. Вказ. праця, str. 308 Z pola walki. Londyn, 1904, str. 21.

³⁸ Див. J. Bolejsza. Вказ. праця, str. 33; Z pola walki, Londyn, 1904, str. 21

³⁹ Діяч «Союзу польських робітників», що виник у 1889 р.

⁴⁰ Humnicki A. Wspomnienia z lat 1888—1892. Warszawa, 1907, str. 5.

⁴¹ Див. «Walka klas», Rok II (1885), № 1, str. 13—14.

інша — справедливо дорікала Пекарському за те, що він не поставив конкретних завдань безпосередньої революційної боротьби⁴².

Особливе місце серед гуртків самоосвіти у Варшаві займав гурток учнів торгової школи Кроненберга. За свідченням учасника цього гуртка Л. Кульчицького (М. Мазовецького), з 20 його членів найбільш активними були: Людвік Кульчицький, Станіслав Касіуш, Владислав Гізберт-Студніцький, Казімеж Шепанський, Чеслав Гуляніцький, Мечислав Керш, Вацлав Назембло, Людвік, Теплиць, Станіслав Бельський, Людвік Красуський, Ян Вілежінський. Четверо перших були його головними організаторами. Гурток заснував бібліотеку, влаштував заняття і збори, де відбувався обмін думками⁴³.

Гурток школи Кроненберга вступив у «федеративний зв'язок» з іншими гуртками самоосвіти і шляхом читання лекцій та розповсюдження брошур⁴⁴ намагався відвернути їх від патріотичного руху. До активу «кроненбержців» слід віднести встановлення ними з весни 1887 р. контактів з гуртками ремісників та робітників, де вони читали історію Польщі, політичну економію, а також тематичні лекції про Маркса, Лассаля, революцію 1848 р. та з інших питань⁴⁵.

Свіжість вражень про героїчну боротьбу «Пролетаріату», деяке знайомство керівників гуртка з марксистською літературою, велика увага до вивчення суспільних наук і обговорення висунутих життям соціальних проблем наблизили активних членів гуртка школи Кроненберга до соціалістичного світогляду. Ми говоримо лише про наближення, бо не розділяємо твердження Кульчицького (і в цьому ми згодні з Борейшею), що визначні «кроненбержці» вже на початку 1887 р. були переконаними соціалістами, які лише покищо не виробили єдиної поточної тактики⁴⁶.

Насправді це не так. Якби керівники гуртка були теоретично зрілими соціалістами, то і гурток був би таким. А між тим «кроненбержці» не мали своєї програми, і, хоч у поглядах деяких з них соціальний елемент переважав національний, соціалістична спрямованість гуртка була ще далеко не визначена. Вінценті Сікорський, що належав до гуртка самоосвіти VI гімназії Варшави, а потім сам організував подібний гурток, згадував пізніше, що коли на початку 1887 р. він познайомився з Л. К. і К. Ш. (Людвіком Кульчицьким і Казімежем Шепанським. — Л. В.) «вони вже були соціалістами, однак цілком окреслених поглядів ще не мали»⁴⁷. Правда, Кульчицький рішуче заперечував цю думку Сікорського, але скільки-небудь переконливих доказів на захист власного твердження навести не зміг⁴⁸.

Позиція Кульчицького впливала з його тенденційності, продиктованої у свою чергу бажанням представити керований ним гурток і себе особисто як головних засновників соціалістичної організації, що відроджувалась у Королівстві Польському. Дійсно, «кроненбержці», особливо Кульчицький, виявили у той час корисну для революційного руху ініціативу, проте, як побачимо, їх вклад у створення нової соціалістичної організації і керівництво нею був скромнішим.

Восени 1887 р. з метою-вивчення суспільних наук і встановлення контактів з соціалістичною еміграцією Кульчицький виїхав до Швейцарії. У Женеві він вивчав філософію, читав революційну літературу,

⁴² Див. «Walka klas», Rok II (1886), № 11—12, str. 5—7.

⁴³ M. M a z o w i e c k i. Вказ. праця, str. 126.

⁴⁴ Z pola walki. Londyn, 1904, str. 21.

⁴⁵ M. M a z o w i e c k i. Вказ. праця, str. 126—127.

⁴⁶ Див. J. Borejsza. Вказ. праця, str. 33. Порівняй: M. Mazowiecki. Вказ. праця, str. 126.

⁴⁷ «Z pola walki». Londyn, 1904, str. 21.

⁴⁸ Див. M. M a z o w i e c k i. Вказ. праця, стор. 128.

познайомився з групою Плеханова. Деякий час перебував у контакт з «патріотами», але відійшов від них і зблизився з групою соціалістів що видавала журнали «Валька Кляс» та «Пшедсвіт». Під впливом останньої погляди Кульчицького зазнали змін і він прийняв соціалістичну програму «Пролетаріату». Сам Кульчицький запевняв, що зміни ці торкалися лише питань тактики, бажаючи тим самим знову підкреслити, що нібито ще в гуртку «кроненбержців» він був зрілим соціалістом. Після 3-місячного перебування в Швейцарії Кульчицький, вирішивши перервати навчання і віддатись практичній революційній діяльності у Королівстві, наприкінці січня 1888 р. прибув до Варшави з великим транспортом літератури⁴⁹.

В цей час гурток «кроненбержців» продовжував роботу в попередньому дусі. Кульчицький поінформував своїх колег про бесіди з керівниками польської соціалістичної еміграції і про рішення створити організацію до програмі «Пролетаріату». Виникли розходження, але потім члени гуртка прийшли до згоди⁵⁰.

Матеріали показують, що головна заслуга у створенні нової соціалістичної робітничої організації належить не Кульчицькому, як це впливає з робіт Мазовецького і Перля, а видатному польському революціонеру Марціну Каспшаку. Роль же Кульчицького і його гуртка у цій справі явно перебільшена. Цікаво з цього приводу розглянути таку обставину. У Мазовецького сказано, що «тоді, коли Кульчицький поїхав до Женеві, три емігранти на короткий час прибули в країну Один з них привіз у Варшаву Каспшака... Інші емігранти відвідали Вільно, Ригу, Київ і Петербург».

Каспшак залишився у Варшаві і розпочав енергійну роботу серед робітників та ремісників⁵¹. Цими емігрантами були: Мендельсон, Янковська, Дембський, причому Варшаву відвідав останній⁵². Показово що Дембський у Варшаву прибув у жовтні, тобто ще до від'їзду звідти Кульчицького, а довідався Кульчицький про цей візит лише у Женеві від того ж Дембського (після його повернення)⁵³. Від Дембського Кульчицький довідався і про існування у Варшаві гуртка робітників, в якому читалась соціально-революційна література⁵⁴.

Таким чином, є підстава стверджувати, що активна праця по створенню соціалістичних робітничих гуртків з наміром у майбутньому відродити на їх базі пролетарську партію була розпочата у Варшаві під керівництвом Марціна Каспшака уже в жовтні 1887 р. Можливо, Каспшак брав участь у заснуванні вищезгаданого гуртка Домбровського і Анелевського, з якими він міг легко встановити контакт з огляду їх попередньої участі в соціалістичному русі. В усякому разі, до лютого 1888 р. Каспшак та його товариші вели роботу по створенню робітничої соціалістичної організації без участі «кроненбержців», які такого завдання перед собою ще не ставили.

Наприкінці січня 1888 р. у розпорядженні Каспшака було вже близько 30 помічників з числа робітників та ремісників, яких він на-

⁴⁹ Див. М. Mazowiecki. Вказ. праця, стор. 127. Порівняй: J. Borejsza. Вказ. праця, str. 35; ЦГИАЛ, ф. 1405, оп. 89, 1888, ед. хр. 11100, лл. 262—265; «Z pola Walki». Londyn, 1904, str. 21; F. Perl. Вказ. праця, стор. 309—310.

⁵⁰ Див. Z pola Walki. Londyn, 1904, str. 21. Порівняй: М. Mazowiecki. Вказ. праця, стор. 129.

⁵¹ М. Mazowiecki. Вказ. праця, стор. 129.

⁵² Див. ЦГАОР, ф. 102, 7 д-во, 1892, ед. хр. 1125, л. 22; ЦГИАЛ, ф. 1405 1888, ед. хр. 11100, л. 262 об.

⁵³ Див. ЦГАОР, ф. 102, оп. 201, 1892, ед. хр. 37, л. 61; ЦГИАЛ, ф. 1405 оп. 89, 1888, ед. хр. 11100, л. 262 об.

⁵⁴ ЦГИАЛ, ф. 1405, оп. 89, 1888, ед. хр. 11100, л. 262 об.

вчав самостійній революційній діяльності в масах⁵⁵. Група Кульчицького, як видно з багатьох обставин, могла включитися у роботу по створенню організації не раніше лютого 1888 р. Практично це здійснити допоміг Ю. Мархлевський, який знав Кульчицького і Шепаньського. Десь наприкінці січня—початку лютого 1888 р. Мархлевський⁵⁶ познайомив їх з А. Домбровським⁵⁷, і, таким чином, було встановлено місток для об'єднання соціалістів-робітників і соціалістів-інтелігентів в одну соціалістичну організацію, що пізніше увійшла в історичну літературу під назвою «Другий Пролетаріат». В лютому (мабуть, вже після розмов Кульчицького і Шепаньського з керівниками робітничого гуртка) питання про відродження «Пролетаріату» обговорювалось і було в основному схвалене на зборах інтелігентів⁵⁸. Тому утворення «Другого Пролетаріату» орієнтовно слід датувати лютим 1888 р.

Оцінюючи міру участі різних соціалістичних груп в утворенні «Другого Пролетаріату», не можна не зупинитись на тому, яку роль в цьому відіграла закордонна група, «пролетаріатчиків». Будучи ще в той час соціалістами-інтернаціоналістами, Мендельсон та його колеги палко пропагували ідеї і традиції партії «Пролетаріату», які в сукупності своїх позитивних сторін і недоліків були сприйняті, з частковими змінами, соціалістами у Королівстві Польському і лягли в основу діяльності «Другого Пролетаріату». Деякі «пролетаріатчики» у різний час перебували у закордонній групі «Пролетаріату» і, звичайно, зазнавали її впливу. Не можна також відкидати великої послуги, яку зробили емігранти соціалістам Королівства Польського, постачаючи їх революційною літературою. Нарешті, короткочасний візит у країну трьох емігрантів, переговори Кульчицького у Женеві і кореспонденція Каспшака на адресу Мендельсона⁵⁹, в якій останній інформувався про хід революційної роботи в країні, свідчать про те, що емігранти групи «Валькі Кляс» та «Пшедсвіту» мали пряме відношення до утворення «Другого Пролетаріату».

Однак було б помилково вважати їх засновниками цієї організації або, скажімо, розглядати їх як керівний центр. Впливаючи на формування ідеології «Другого Пролетаріату», емігранти не брали безпосередньої участі в його утворенні і стояли осторонь від його практичної діяльності. Це переконливо підтверджується визнанням самого Мендельсона в одній з його статей. «Наша соціалістична еміграція, — писав він, — не мала і не могла мати керівної ролі в боротьбі, яку вона не веде і до якої не подає ініціативи. Ми не емігрували і не емігруємо як прапороносці, прапор боротьби безперервно майорить і біля нього згуртовується купка тих, що борються там в країні... Ми тут можемо бути тільки помічниками»⁶⁰. Мабуть, ясніше не скажеш.

Однак, це, звичайно, не свідчить про те, що лідери польської соціалістичної еміграції (Мендельсон, Янковська, Дембський) не намагались підпорядкувати своєму впливові соціалістичний рух у Королівстві та інших польських землях. Навпаки, саме на здійснення цього були спрямовані їх старання; але відірваність від пролетарського середовища і погана освідженість в подіях, що відбувались у країні, не дозволили

⁵⁵ ЦГАОР, ф. 102, 3 д-во, 1890, ед. хр. 574, т. II, л. 53. Сучасник «Другого Пролетаріату» Я. Кемпінський утворення цієї організації ставить у пряму залежність від приїзду до Варшави М. Каспшака. (Див. ЦПА ИМЛІ, ф. 70, оп. 2, ед. хр. 606, л. 2).

⁵⁶ Мархлевський розходився з «пролетаріатчиками» у питаннях тактики, але ідейно був з ними і сприяв їм.

⁵⁷ Див. ЦГАОР, ф. 102, 7 д-во, 1888, ед. хр. 190, л. 233, 269, 271.

⁵⁸ J. Wogęjsza. Вказана праця, стор. 39.

⁵⁹ Див. ЦГАОР, ф. 102, 3 д-во, 1890, ед. хр. 574, т. II.

⁶⁰ «Przedświt», 1892, № 28, str. 2.

емігрантам тримати в своїх руках управління польським соціалістичним рухом, а відвели їм скромну роль його помічників.

«Другий Пролетаріат» з перших днів існування був соціалістичною робітничою організацією, що стояла, незважаючи на незрілість і допущені помилки, на позиціях інтернаціоналізму і класової боротьби, боротьби за усупільнення приватної власності і знищення усіх форм експлуатації та гніту. Саме з появи цієї організації можна говорити про відродження соціалістичного руху у Королівстві Польському після розгрому «Пролетаріату». Що ж до її програми і практичної діяльності, то це тема окремого дослідження.

Л. Ю. ВОЛЬКОВИЧ

К ВОПРОСУ О ПРЕДПОСЫЛКАХ ВОЗРОЖДЕНИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ В КОРОЛЕВСТВЕ ПОЛЬСКОМ ПОСЛЕ РАЗГРОМА ПАРТИИ «ПРОЛЕТАРИАТ»

Резюме

В статье отмечается, что разгром партии «Пролетариат» привел лишь к кратковременному относительному затишью в революционном движении Королевства Польского, что усиление активности рабочего класса, рост его самосознания создавали социальную базу для возрождения в стране социалистической организации. На основании описания и анализа стачечного движения за 1886—1888 гг. и учета уже достигнутых результатов революционной пропаганды автор определяет общественную значимость польского рабочего класса в конце 80-х годов XIX в. как реальной политической силы, способной при определенных условиях и обстоятельствах изменить существующий строй. Рассматриваются также первые шаги и характер возрождающегося тогда в Королевстве Польском социалистического движения: роль в нем рабочих кружков, кружков учащейся молодежи, отдельных польских революционеров и социалистической эмиграции. В конце статьи дана обобщающая оценка рабочей социалистической организации, созданной в Варшаве и именуемой в исторической литературе «Второй Пролетариат».

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТРУДЯЩИХ МАС БОЛГАРІЇ В 50—70 рр. ХІХ ст.

Після Кримської війни в соціально-економічному житті Болгарії відбулися значні зміни, які були викликані посиленням розкладу Турецької феодально-деспотичної імперії та перетворенням її в напівколонію великих капіталістичних держав, а також дальшим розвитком капіталістичних відносин. Проголошені хатті-хумаюном (18 лютого 1856 р.) деякі реформи не поліпшили життя народних мас Болгарії. Навпаки, як свідчать джерела, становище трудящих у 50—70 рр. ХІХ ст. різко погіршилось¹.

Причиною важким був дальший розклад і загнивання турецького феодально-деспотичного ладу, посилення національного і соціального гніту, проникнення іноземного капіталу та іноземних товарів на внутрішні ринки Туреччини. Поставлені під удар іноземної конкуренції місцева промисловість, торгівля і сільське господарство дуже скоро прийшли до занепаду. Задихаючись під тягарем іноземних позик, турецький уряд безперервно підвищував податки, які в першу чергу лягали на плечі трудящих мас міста і села.

Особливо важким було становище селянства, яке становило основну масу болгарського населення. Переважна більшість селян була особисто вільною, вела власне господарство і мала досить широкі права володіння мірйськими землями². Але, оскільки юридичним і фактичним верховним власником цієї землі була феодальна держава, то поземельні відносини в Болгарії, незважаючи на деякі зрушення в сторону буржуазних відносин, продовжували залишатися по своїй суті феодальними. Про феодальну залежність так званого «вільного» селянства від держави свідчить наявність феодальної земельної ренти, яка частково збереглася у неприкритому вигляді, а деяка частина її трансформувалася у різні державні повинності, що поєднували в собі як елементи феодальної земельної ренти, так і буржуазних податків³.

Найбільшим тягарем для селян були державні податки, які ділились на кілька категорій: 1) вергі, або податок з двора, який складався з податку на вартість нерухомого майна, податку на прибуток з нерухомого майна і податку з заробітку кожної дорослої людини; 2) бедель—податок за звільнення від військової повинності, який платило тільки немусульманське населення (мужчини віком від 16 до 60 років); 3) де-

¹ Див. Документи за българската история (далі — ДБИ), т. I, София, 1931, док. № 251, стор. 293.

² «Міріє» — одна з категорій феодального землеволодіння в Турецькій імперії.

³ Див. В. Д. Конобеев. Социально-экономическое положение «свободного» крестьянства в Болгарии в 60—70 гг. ХІХ в. Журн. «Советское славяноведение», 1969, № 2, стр. 19, 35.

сятина (ултізам), яка ділилась на иошур — податок зерном і надіе — податок фруктами, городиною, сіном, трояндами, тютюном, бавовником та інші податки — беглік — податок на овець і кіз, серчім — податок на свиней, а також податки на корів, коней тощо. Далі йшли непрямі податки: гербовий збір за право володіння нерухомим майном, паспортний збір та ряд інших податків і повинностей, «яким навіть немає назви у фінансовій системі»⁴. Крім податків, населення повинно було давати державі «добровільну» допомогу, так звані іанеї аскеріе⁵ на покупку зброї та на інші потреби.

Більшість податків, зокрема десятина, податок на овець і кіз, податок на свиней та ін., за винятком податків вергі і бедель, турецька казна давала на відкуп⁶. Відкупниками податків були турецькі беї, болгарські чорбаджії, а також іноземні купці та банкіри⁷. Перебуваючи в спілці з турецькими чиновниками або підкуплюючи їх, відкупники при збиранні податків не дотримувалися ніяких норм, а брали «стільки, скільки можуть здерти»⁸.

Податки вергі і бедель збирали самі общини. Але населенню від цього ані трохи не було легше. Сільські кмети (старости) разом з чорбаджіями розподіляли ці податки між окремими сім'ями так, що бідні селяни змушені були платити більше, ніж багаті⁹. Допомагаючи відкупникам і сільським старшинам збирати податки, турецькі власті посилали в села цілі загони збирачів податків, які харчувались за рахунок селян, знущались з них і чинили насильства¹⁰.

Найбільш важким податком для болгарського селянства була десятина. Відкупники збирали її натурою, і вона ніколи не дорівнювала $\frac{1}{10}$ частині врожаю, а $\frac{1}{5}$ і навіть більше¹¹. Селяни терпіли також від того, що збирання десятини затягалось до пізньої осені. Селянин не мав права звозити хліб до того часу, поки відкупник не відчислить своєї «десятини». Тому хліб залишався на полі інколи до весни майбутнього року і гнив у копах. Яких збитків завдавало селянству затягування збирання десятини, свідчить, наприклад, той факт, що в 1870 р. лише в Дунайському вілаєті згнило на 20 млн. франків хліба¹². Затягуючи збирання десятини, відкупник робив селян більш поступливими і мав змогу забрати у них більшу частину врожаю. В результаті всього цього в селянина залишалось так мало хліба, що він ледве міг прохарчуватися і зберегти дещо на посів¹³.

В 1861 р. турецький уряд видав розпорядження, щоб десятина збиралась грішми. Внаслідок цього, як свідчить Н. Геров, протягом двох років значна частина землевласників змушена була продати робочу худобу і землю для сплати десятини і піти в поденники¹⁴. Сплата

⁴ Матеріали для изучения Болгарии (далі — Матеріали...), ч. I, вып. I, Букурешт, 1877, стор. 53, 88—89, 69, 91, ч. II, вып. III, стор. 45; ДБИ, т. I, док. № 36 стор. 33—37.

⁵ П. Цончев. Из общественото и культурно минало на Габрово. София, 1934 стор. 562; Б. Цветкова. Извънредни данъци и държавни повинности в Българските земи под турска власт. София, 1958, стор. 63.

⁶ ДБИ, т. I, док. № 181, стор. 199.

⁷ Матеріали..., ч. I, вып. I, стор. 83; Хр. Ботев. Съчинения, т. I, София, 1950 стор. 341.

⁸ ДБИ, т. I, док. № 181, стор. 199, 200.

⁹ История на България, т. I, София, 1954, стор. 398.

¹⁰ ДБИ, т. I, док. № 156, стор. 150; Б. Цветкова. Извънредни данъци.. стор. 135, 145.

¹¹ Из архивата на Найдено Геров, кн. I, София, 1911, док. № 7, стор. 15. Матеріали..., ч. I, вып. I, стор. 79.

¹² Матеріали..., ч. II, вып. III, стор. 53.

¹³ Матеріали..., ч. I, вып. I, стор. 79—80; Положението на българския народ под турско робство. София, 1953, стор. 265; ДБИ, т. I, док. № 67, стор. 66—67

¹⁴ Из архивата на Найдено Геров, кн. I, док. № 7, стор. 5.

десятини грішми була такою розорливою, що турецький уряд видав розпорядження повернутись до збирання десятини натурою. Така система існувала аж до визволення¹⁵. І лише десятина з сіна, фруктів, меду та інших продуктів збиралась або натурою, або грішми за взаємною згодою відкупника і селянина¹⁶.

Десятина з овець і кіз — беглік, — яку збирали спеціальні відкупники, так звані «беглекчії», теж була значно більшою, ніж десята частина¹⁷. В 1869 р. уряд ліквідував беглік, замінивши його спеціальним податком. Але через деякий час беглік був знову відновлений, і беглекчії продовжували обдирати населення.

Податок з двора — вергі — і бедель селяни повинні були сплачувати частинами протягом усього року, починаючи з квітня. Але дуже часто уряд вимагав, щоб ці податки були зібрані протягом одного місяця. У донесенні від 7 січня 1861 р. Н. Геров повідомляв, що через це «тюрми набиті бідними людьми, які не в змозі заплатити податку разом»¹⁸.

Крім офіціальних податків і повинностей, сільське населення повинно було безплатно годувати турецьких чиновників, службовців, поліцію та рекрутів, які цілими зграями роз'їжджали по селах, чинили насильства і злочини, а також постачати безплатно в міста вищим турецьким чиновникам та іншим офіціальним особам продукти харчування, вугілля, дрова. Всі ці видатки в кілька разів перевищували податок вергі¹⁹.

Надзвичайно важким тягарем для болгарського селянства була державна відробітна повинність — ангарія, яку відбували також інші верстви населення (звільнялись від неї тільки священики, вчителі і зовсім немічні люди). Замість чотирьох вільних від польових робіт днів на рік, як це було встановлено законом, селян змушували працювати на будівництві шосейних доріг, мостів та інших споруд цілими місяцями в найбільш гарячу пору сільськогосподарських робіт²⁰.

Особливо велике шляхове будівництво велося в Дунайському вілаєті за ініціативою відомого турецького реформатора Мітхад-паші, який намагався створити більш сприятливі умови для розвитку промисловості і торгівлі і тим самим пристосувати прогнілу турецьку феодальну систему до зростаючих капіталістичних відносин. З 1864 по 1873 рік в Дунайському вілаєті безплатною працею населення, насамперед селян, було збудовано 1603 км доріг, 1319 мостів, відремонтовано значну кількість старих доріг і мостів, проведено 400 км телеграфних ліній, споруджено 384 державних і громадських будівель²¹. В Південній Болгарії теж велося значне шляхове будівництво, хоч і не в таких великих масштабах. Селяни повинні були також безплатно будувати укріплення, постачати підводи, коней і провідників для потреб адміністрації та армії²². Всі ці примусові роботи в багатьох районах Болгарії доводили селян до розорення²³.

¹⁵ Матеріали., ч. I, вып. I, стор. 75.

¹⁶ Там же, стор. 74—75.

¹⁷ Хр. Ботев. Съчинения, т. I, стор. 341—342; Б. Пенев. История на новата българска литература, т. III, София, 1933, стор. 45, 52.

¹⁸ ДБИ, т. I, док. № 181, стор. 201.

¹⁹ ДБИ, т. I, док. № 19, стор. 20; док. № 181, стор. 192, 194, 202; док. № 168, стор. 174—175; док. № 474, стор. 536.

²⁰ ДБИ, т. II, док. № 117, стор. 112; А. А. Попова. Политика Турции и национально-освободительная борьба болгарского народа в 60-х годах XIX века. «Вопросы истории», 1953, № 10, стор. 56.

²¹ История на България, т. I, стор. 399.

²² Положеніето на българския народ., стор. 240; ДБИ, т. I, док. № 93, стор. 90; Ф. Каниц. Дунайская Болгария и Балканский полуостров. СПб., 1876, стор. 216, 217.

²³ Б. Цветкова. Извънредни данъци., стор. 160.

Крім того, селяни, особливо бідніші, продовжували нести різні феодальні і напівфеодальні повинності на користь поміщиків. Турецькі беї захоплювали землю болгарських селян, змушували їх безплатно або за мізерну плату працювати на чифликах, чинили над ними різні насильства і зловживання, вимагали платити повинності²⁴. Свавільля півної верхівки не знало меж. Бували випадки, що феодали виганяли з насиджених місць населення цілих сіл, як це, наприклад, мало місце в с. Теке-Махала біля Нової Загори²⁵.

Проникнення іноземного капіталу в Туреччину і зокрема у залізничне будівництво значно посилює експлуатацію трудящих Болгарії. «Будування залізниць, — вказував В. І. Ленін, — здається простим природним, демократичним, культурним, цивілізаторським заходом... На ділі капіталістичні нитки, які тисячами сітей зв'язують ці підприємства з приватною власністю на засоби виробництва взагалі, перетворили це будування в знаряддя гноблення мільярда людей (колонії плюс напівколонії)...»²⁶

В Болгарії це знайшло свій вираз не тільки у підвищенні податків, але і в збільшенні відробітної повинності — ангарії. Згідно з концесією, укладеною між турецьким урядом та австрійським підприємцем бароном Гіршем, турецький уряд зобов'язався до 1 травня 1875 р. провести шосейні дороги від залізничних станцій в усі більш-менш великі міста, містечка і навіть у деякі села. Будівництво цих доріг здійснювалось руками селян за рахунок ангарії. У зв'язку з тим, що в 1874 і 1875 рр. внаслідок неврожаю і холодної зими велика кількість робочої худоби загинула, селяни змушені були на плечах доставляти всі будівельні матеріали. В одному з донесень Н. Геров писав, що зловживання при будівництві доріг мали місце і раніше, але найбільших розмірів вони досягли тепер, коли ці дороги прокладаються в інтересах залізничних компаній²⁷. Крім того, турецький уряд на основі відповідних угод дозволяв залізничним компаніям збирати податки з населення, яке жило біля залізниць²⁸. Тогочасна болгарська преса неодноразово повідомляла, що іноземні капіталісти, які будують і експлуатують залізниці, ведуть себе по відношенню до болгарського народу як справжні сатрапи²⁹.

Болгарське селянство експлуатували не тільки турецька держава, феодали та іноземні капіталісти, а й «свої», болгарські експлуататори — чорбаджії. Займаючись торгівлею, лихварством і землеробством і перебуваючи на службі у турецького державного апарату, чорбаджії різними шляхами експлуатували трудове селянство. Опутавши селян лихварськими позиками, чорбаджії перетворювали їх у залежних від себе людей, як це, наприклад, мало місце в селах і хуторах навколо містечка Єлени³⁰. При допомозі турецьких чиновників і поліції чорбаджії змушували селян безплатно або за дуже низьку плату працювати у їх господарствах, споруджувати будинки, виконувати інші роботи³¹. Вони насильно захоплювали у селян землю, міняли кращу землю на

²⁴ Положението на българския народ..., стор. 278, 280, 283; ДБИ, т. I, док. № 181. стор. 202.

²⁵ С. Димитров. Чифличиското стопанство през 50—70 години на миналия век. Журн. «Исторически преглед». 1955, № 2, стор. 11, 12.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 174.

²⁷ ДБИ, т. II, док. № 117, стор. III.

²⁸ А. Ф. Миллер. Краткая история Турции. М., 1948, стор. 83.

²⁹ Див.: Д. Косев. Новая история Болгарии. М., 1952, стор. 239.

³⁰ Ю. Грънчаров. Произход и епоха на еленските чорбаджии. Елена, 1925. стор. 26.

³¹ Там же, стор. 26, 27, 29; ДБИ, т. I, док. № 43, стор. 47; док. № 80, стор. 83, 84.

гіршу, вимагали, щоб селяни продавали їм свою землю по значно нижчій ціні. Чорбаджії захоплювали також общинні землі, ліси і пасовища³².

Селянин не мав права продавати свої продукти кому-небудь іншому, крім чорбаджія, який скуповував їх у селян по значно нижчій ціні і перепродував на базарах по вищій³³. Чорбаджії змушували селян під виглядом обов'язкових податків платити натуральну данину сільськогосподарськими продуктами³⁴. Для утримання чорбаджіїв, які виконували державно-поліцейську службу, збирали спеціальний податок — по 5 піастрів з особи на рік³⁵.

Одним із засобів грабунку населення чорбаджіями були общинні каси, які поповнювалися за рахунок податків з населення на місцеві потреби. Чорбаджії, які були безконтрольними хазяїнами общинних кас, за словами турецького офіційного документа, збільшували ці податки до того, що вони часто дорівнювали податкам державним³⁶. Всі гроші з громадських кас переходили в кишені ненаситних чорбаджіїв.

Найбільше терпіли від них бідніші селяни³⁷, яких чорбаджії легко опутували лихварськими сітями, розоряли і забирали майно, перетворюючи їх в найманих робітників — ратаїв. Наприклад, тирновський чорбаджій С. Карагьзов привласнив собі таким чином городи і виноградники у восьми селах Тирновської і Горна Оряховицької околиць, а пловдивські чорбаджії С. Чомаков і М. Гюмюшгердан заволоділи великою кількістю земель між Т. Пазарджиком і Ямболом³⁸.

Не менше, ніж від чорбаджіїв, болгарське населення і наперед селянство терпіли від духовенства. Вище духовенство, яке до початку 70-х років XIX ст. було переважно грецького походження, дивилось на свою болгарську паству як на джерело прибутків. Усі верстви болгарського населення, в тому числі й нижче духовенство, платили ряд прямих і непрямих церковних податків. Кожна подружна пара платила на користь церкви 5—8 піастрів на рік³⁹. Окремі податки платили на користь митрополита та єпископа⁴⁰. Крім прямих, існувало ще ряд непрямих церковних податків⁴¹. Іноді збирати церковні податки відправлялись самі архієреї в супроводі цілої зграї духовних прислужників і навіть турецької поліції. Тоді церковні податки для населення ставали особливо важкими, тому що треба було платити «впятеро і навіть вдсятеро більше, ніж завжди». Архієреї «збирають повинності з християн, священників і монастирів з такими ж несправедливостями і насильствами, з якими відкупщики збирають казенні податки»⁴², писав в одному з своїх донесень Н. Геров.

Створення на початку 70-х років XIX ст. болгарської національної церкви і заміна вищого грецького духовенства болгарським не полегшило становища трудящих мас, тому що болгарське духовенство почало

³² Ю. Гр'янчаров. Вказ. праця, стор. 20—24.

³³ С. Бобчев. Канун-наме от 1857 за чорбаджилька в Тирновския санджак. «Списание на Българската академия на науките» (далі — Сп. БАН), кн. XXIX клон историко-филологичен и философско-обществен, 16, София, 1923, стор. 87.

³⁴ Ю. Гр'янчаров. Вказ. праця, стор. 27.

³⁵ Матеріали., ч. I, вып. I, стор. 92, 93.

³⁶ Положението на българския народ., стор. 265.

³⁷ П. Тодоров. Нашето земледелие преди освобождението. «Списание на Българското икономическо дружество» (далі — Сп. БИД), год. XXII, кн. 1—3, София, 1923, стор. 104, 105.

³⁸ Хр. Гандев. Априлското въстание, София, 1956, стор. 10, 11.

³⁹ Матеріали., ч. I, вып. I, стор. 117; ч. I, вып. II, стор. 122.

⁴⁰ Хр. Ботев. Съчинения, т. I, стор. 516.

⁴¹ Там же; П. Цончев. Из общественото и културно минало на Габрово, стор. 352; ДБИ, т. I, док. № 191, стор. 226.

⁴² ДБИ, т. I, док. № 191, стор. 225—226.

накладати на населення такі ж важкі податки, які раніше наклали грецькі ієрархи⁴³. Вище болгарське духовенство, яке дбало лише про свої особисті інтереси і прагнуло до наживи, дивилось на болгарське населення як на райю, підкорену турками «для спільної з властями експлуатації». Внаслідок цього між болгарськими общинами і вищим духовенством починають виникати непорозуміння і сутички⁴⁴.

Величезні натуральні і грошові податки та інші повинності, які селяни змушені були платити турецькій державі і феодалам, болгарським чорбаджіям і духовенству, слабкий збут сільськогосподарських продуктів, часті неврожаї, відсутність дешевого кредиту — все це змушувало селян, особливо бідних та середніх, постійно звертатись за позикою до лихваря, з яким селянин дуже часто був зв'язаний продажем сільськогосподарських продуктів⁴⁵. Розмір зиску дорівнював переважно 50—60%, в окремих випадках доходив навіть до 400%⁴⁶.

Одною з форм лихварства був продаж селянами хліба на корені. Це практикувалось тоді, коли треба було заплатити недоїмки⁴⁷. Крім особистих боргів, в багатьох місцевостях на селянах лежав громадський борг, який виник внаслідок позик на громадські потреби⁴⁸. В одному з своїх донесень за 1862 р. Н. Геров пише, що «деякі села запозичалися до того, що все майно жителів, рухоме і нерухоме, недостатнє для сплати їхніх боргів»⁴⁹. Не дивно, що тогочасні болгарські газети постійно повідомляли про масове розорення селян.

Розоренню селянства в значній мірі сприяли створені в інтересах буржуазії торгові суди, які конфіскували майно боржників⁵⁰. Селяни не раз звертались до турецьких властей з скаргами на лихварів і вимагали припинити їхні зловживання. Турецький уряд видав кілька указів, які мали на меті дещо обмежити зловживання лихварів. Але це не дало ніяких наслідків. Лихварство продовжувало розвиватися.

Щоб не допустити до повного розорення селянства і зберегти його платіжну спроможність перед державою, турецький уряд з ініціативи Мітхат-паші розпорядився в середині 60-х років заснувати в Болгарії землеробські каси, які повинні були забезпечувати селян більш дешевим дванадцятипроцентним кредитом. Насправді ж каси не тільки нічого не дали болгарським селянам, а, навпаки, стали додатковим знаряддям їх пограбування. Справа в тому, що для створення кас і підтримки їх селяни змушені були періодично вносити певну кількість зерна⁵¹. Ці каси служили насамперед джерелом для збагачення турецьких поміщиків і болгарських чорбаджіїв, які дуже часто не платили процентів і не повертали позики⁵². Не менше наживались за рахунок землеробських кас і чиновники, які служили там⁵³. Як справедливо зауважив один з іноземних консулів, землеробські

⁴³ Хр. Ботев. Съчинения, т. I, стор. 516.

⁴⁴ Архив внешней политики России (далі — Архив ВПР). Ф. «Пос-во в Константинополе», спр. 2191, 1875 р., арк. 96.

⁴⁵ Г. Белковски. Кредитът и банковското дело в България. «Сборник за народни умотворения» (далі — СНУ), кн. 16—17, 1900, стор. 139.

⁴⁶ История на България, т. I, стор. 400; П. Тодоров. Нашето земледение преди Освобождението. Сп. БИД, год. XXII, кн. 1—3, София, 1923, стор. 109.

⁴⁷ ДБИ. т. I, док. № 251, стор. 291.

⁴⁸ Там же, док. № 205, стор. 246.

⁴⁹ Там же, док. № 251, стор. 291.

⁵⁰ Г. Белковски. Кредитът и банковското дело в България. СНУ, кн. 16—17, 1900, стор. 139.

⁵¹ А. А. Попова. Политика Турции и национально-освободительная борьба болгарского народа в 60-х годах XIX века. «Вопросы истории», 1953, № 10, стор. 58.

⁵² Материалы., ч. II, вып. IV, стор. 40, 49.

⁵³ Там же, стор. 50.

касі були пристосовані для того, «щоб збагатити кількох впливових осіб»⁵⁴.

Бідніше і середнє селянство фактично було позбавлене можливості користуватись цим досить дешевим кредитом. Каси видавали позику тільки заможним селянам, які володіли землею і мали худобу. Крім того, беручи позику, селянин повинен був представити 1—2 поручителів, які зобов'язувались заплатити борг на випадок неплатоспроможності боржника⁵⁵. Якщо ж біднішому селянинові і вдавалося одержати яким-небудь чином позику в землеробській касі, то він, як правило, не міг повернути її у зазначений строк; його «проста лихва скоро переростала в складну і він поступово розорювався»⁵⁶. Не маючи можливості одержати позики в касах, більша частина селян продовжувала звертатись за позикою до лихваря. Таким чином, землеробські каси не рятували селян від розорення.

Не легшим було становище дрібної буржуазії міста (дрібних торговців, ремісників і т. д.). Так само як і селянство, міське населення платило податок з двора (вергі), викуп від військової повинності (бе-дель). Міщани, які займалися землеробством та скотарством, платили десятину й інші сільськогосподарські податки. Нарівні з селянами міщани відбували відробітні повинності на користь держави, терпіли від поборів духовенства. Крім того, турецькі власті обкладали дрібних ремісників і торговців важкими податками. Ремісник повинен був платити 2,5% вартості товару за право ставити на ньому клеймо⁵⁷. Торговець платив близько 4 грошів в місяць за право держати торговельну лавку, 7,5 грошів платилось з постійного двора⁵⁸. Власники кафе платили спеціальний відкуп за каву⁵⁹. Крім внутрішніх мит, які дорівнювали 12,5% вартості товару, необхідно було платити ряд інших поборів, наприклад, бач за перевіз товарів через заставу, кантар — за право важити товар, шинік — за право міряти сипучі товари⁶⁰ та ін.

Міське населення терпіло також і від турецьких беїв, які жили, головним чином, в містах. За допомогою місцевих властей вони зобов'язували ремісничі цехи і общини купувати у беїв продукти за встановленими ними цінами⁶¹. Крім того, міське населення, як писав Хр. Ботев, «при всіх інших податках, крадіжках і грабунках змушено платити ще один вид контрибуції, яка не входить ні в категорію податків, ні в категорію крадіжок». Ця контрибуція полягала в тому, що всі турецькі чиновники і беї брали в «борг» необхідні їм товари, ніколи не повертаючи своїх боргів⁶².

Міське населення також терпіло від чорбаджіїв, які опутували реґіональні і дрібних торговців лихварськими сітями, ставили їм різні перешкоди в торговій діяльності і т. д. Наприклад, в м. Елена були заведені такі порядки, що ніхто не міг відкрити крамниці і спокійно торгувати, не позичивши грошей у чорбаджія⁶³. Болгарська газета «Дунавска зора» писала в 1869 р., що «вищий торговельний стан разом з урядовими чиновниками всіляко гальмує просування вперед нижчого стану. Дрібний торговець повинен платити данину не тільки розбійникам, але й урядовим чиновникам і великим торговцям»⁶⁴.

⁵⁴ Положението на българския народ под турското робство, стор. 273.

⁵⁵ Материалы., ч. II, вып. IV, стор. 49.

⁵⁶ Положението на българския народ под турското робство, стор. 273.

⁵⁷ ДБИ, т. I, док. № 36, стор. 35.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же, стор. 36.

⁶⁰ Там же, стор. 35.

⁶¹ ДБИ, т. I, док. 181, стор. 202—203.

⁶² Хр. Ботев. Съчинения, т. I, стор. 496.

⁶³ Ю. Грънчаров. Вказ. праця, стор. 32, 33.

⁶⁴ Див. Д. Косев. Новая история Болгарии, стор. 237.

Одною з причин катастрофічного погіршення становища дрібно-буржуазних верств міста була іноземна конкуренція.

Все це призводило до того, що велика кількість ремісників і торговців розорялась і втрачала засоби до існування. Копривштицький вчитель Хр. В. Пулеков у своєму щоденнику записує в кінці 1871 р., що «в Копривштиці промисловість — у стані застою, населення розоряється і появилось багато неплатників податку»⁶⁵. Деяка ж частина дрібних ремісників і торговців, ведучи боротьбу з конкуренцією, намагалась врятувати себе від розорення за допомогою позик, але, попавши в борг до лихварів, вона теж поступово розорялась.

Надзвичайно важким було становище підмайстрів та учнів. Працюючи 1—2 роки учнем безплатно і 1—2 роки підмайстром за мізерну плату (150—200 грошів на рік), молодий ремісник ставав нарешті головним підмайстром, мав право відкривати власну майстерню⁶⁶. Однак в умовах іноземної конкуренції і занепаду ремесла відкрити майстерню було дуже важко, і тому більшість молодих ремісників-майстрів ставали найманими кваліфікованими робітниками в майстернях більш заможних ремісників з зарплатою 5—10 грошів на день⁶⁷.

Нелегким було становище і дрібнобуржуазної інтелігенції, яка в цей час складалась, головним чином, з вчителів. Зарплата вчителів, яку вони одержували від болгарських общинних управлінь, була дуже низькою. Наприклад, в Копривштиці головний вчитель одержував 6000 грошів на рік, інші вчителі — 1500—4000 грошів, а вчителі-помічники лише 850 грошів на рік⁶⁸. В Перуштиці вчителі одержували від 500 до 3000 грошів на рік⁶⁹.

Турецькі власті переслідували вчителів і накладали на них різні штрафи⁷⁰. Тому вчителям нерідко доводилося голодувати і з цієї причини змінювати професію.

Найважчим було становище найманих робітників, які працювали в ремісничих майстернях, на мануфактурах і фабриках, а також на сезонних роботах. У зв'язку з тим, що внаслідок розорення ремісників і селян після Кримської війни на ринку появилась велика кількість вільних робочих рук, робоча сила була надзвичайно дешева. Це давало можливість капіталістам нещадно експлуатувати робітників. Робочий день на промислових підприємствах тривав по 14—16 годин⁷¹. Умови праці були надзвичайно важкими, а заробітна плата низька. Робітники переважно одержували 2—3 гроші за день, а праця жінок оплачувалась значно нижче — 1—2 гроші за день⁷². Заробітна плата 2 гроші в день була нижче голодного прожиткового мінімуму. Вона не могла задовольнити навіть найбільш елементарних потреб робітника⁷³. Редагована Г. С. Раковським газета «Дунайски Лебедь» писала в 1861 році, що «в Калофері, Карлово, Сопоті, Копривштиці та деяких інших се-

⁶⁵ Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, стор. 670.

⁶⁶ Див. Д. Косев. Новая история Болгарии, стор. 241, 242.

⁶⁷ П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово, София, 1926, стор. 93, 212.

⁶⁸ Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, стор. 95.

⁶⁹ К. Гълъбов. История на възстановителното в Перушица. Април 1876. «Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет», кн. XXXVI, 2. София 1940, стор. 36, 39.

⁷⁰ Хр. Ботев. Съчинения, т. I, стор. 518.

⁷¹ П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово, стор. 309.

⁷² Хр. Гандев. Към историята на промишления капитализм у нас преди Възраждане. «Исторически преглед», год. X, кн. 4, 1954, стор. 114; Н. Константинов. Ступански форми и техника на индустрията до освобождението, Сп. ВИД, кн. 7 стор. 455.

⁷³ Хр. Гандев, Н. Тодоров. Из истории развития промышленного капитализма в Болгарии. «Вопросы истории», 1957, № 5, стор. 147.

лах ... тисячі жінок прядуть пряжу для гайтану і панчіх і не можуть заробити собі на насущний хліб»⁷⁴.

Під впливом Кримської війни Болгарію охопила інфляція. Ціни на товари першої необхідності почали швидко підвищуватися. За підрахунками болгарських дослідників, життя подорожчало в середньому на 150%⁷⁵. Під тиском робітників у 70-х роках деякі підприємці змушені були підвищити заробітну плату. Так, на фабриці І. Грозева в Карлово робітники одержували 4—5 грошей на день⁷⁶. Однак підвищення зарплати відбулося не скрізь. На фабриці Гюмюшгерданів більшість робітників і далі заробляла в середньому 2 гроші на день⁷⁷. Справа в тому, що Гюмюшгердани завдяки зв'язкам з представниками влади застосовували на своїх підприємствах не лише економічний, а й позаконотворчий примус. Один з сучасників писав, що Гюмюшгердан «перетворив мало не в рабів все населення Родоп — турків і болгар, які повинні були працювати на нього день і ніч за мізерну винагороду»⁷⁸. Таке ж становище було і на фабриках Карагьозова в Тирново⁷⁹.

Незважаючи на те, що найманих робітників жорстоко експлуатували власники мануфактур, фабриканти і більш заможні ремісники, вони ще змушені були платити державі податок з заробітків⁸⁰.

Безправне становище болгарського населення, заборона християнам носити зброю, а також існуючий у Туреччині закон, згідно з яким той християнин, який, обороняючись від нападу, вбив турка, вважався злочинцем, — все це призводило до того, що в Болгарії часто траплялись вбивства, грабежі та інші насильства. Характеризуючи взаємовідносини між мусульманським і немусульманським населенням в Туреччині, К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що турецька чернь «... ревниво захищає свою уявну перевагу і реальне право безкарно безчинствувати»⁸¹.

Тільки за першу половину 1860 р. в чотирьох округах Пловдивського санджака за неповними даними відбулося 70 випадків вбивств, грабежів та інших злочинів⁸². Лише за три місяці 1872 р. в одному Хасковському окрузі Пловдивського санджака було вбито 37 християн⁸³. Але, як відмічає в одному з своїх донесень Н. Геров, ці зафіксовані злочини і насильства становлять лише соту частину того, що терпить болгарське населення⁸⁴. Турецька адміністрація, суди і поліція не тільки не переслідували злочинців, але й допомагали їм покривати злочини⁸⁵. Турецька поліція і чиновники або самі займались грабунками і вбивствами, або перебували в тісному зв'язку з розбійниками⁸⁶.

Не менше терпіло болгарське населення від татар і черкесів, пере-

⁷⁴ Цит. за роб.: Б. Минцес. Държавно-политични и социално-стопански идеи в българската доосвободителната литература. СНУ, кн. 16—17, дел. II. София, 1900, стор. 17.

⁷⁵ Хр. Гандев і Н. Тодоров. Из истории развития промышленного капитализма в Болгарии в период турецкого ига. Журн. «Вопросы истории», 1957, № 5, стор. 147.

⁷⁶ Г. Т. Д. (анаилов). Първата българска текстилна фабрика. Сп. БИД, год VI, кн. 9, 1902, стор. 569.

⁷⁷ Хр. Гандев, Н. Тодоров. Из истории развития промышленного капитализма в Болгарии. «Вопросы истории», 1957, № 5, стор. 147, 148.

⁷⁸ З. Стоянов. Записки о болгарских восстаниях. М., 1953, стор. 192.

⁷⁹ Вступ М. Димитрова до кн.: «Хр. Ботев, Съчинения», т. I, стор. 112.

⁸⁰ П. Цончев. Из стопанското минало на Габрово, стор. 560.

⁸¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 6.

⁸² ДБИ, т. I, док. № 166, стор. 164—177.

⁸³ Там же, т. II, док. № 76, стор. 71.

⁸⁴ ДБИ, т. I, док. № 166, стор. 164—174.

⁸⁵ Там же, т. I, док. № 181, стор. 195; т. II, док. № 105, стор. 99, 100.

⁸⁶ Там же, док. № 63, стор. 62; док. № 67, стор. 67; док. № 181, стор. 196; т. II, док. № 103, стор. 97; док. № 104, стор. 99.

селених в Болгарію в 60-і роки XIX ст. з Криму і Кавказу. Їх налічувалось понад 100 тис. чоловік. Турецькі власті забирали в болгарські селян землю, щоб наділити переселенців, змушували селян будувати для них хати та господарські будівлі, давати продукти, фураж, паливо і т. д. Крім того, будучи опорою турецького панування в Болгарії черкеси і татари безкарно грабували болгарське населення, тероризували його ⁸⁷.

Із сказаного видно, що трудящі Болгарії в 60—70-х роках XIX ст. перебували у надзвичайно важкому становищі, яке невпинно продовжувало погіршуватись. Про це свідчить зокрема безперервне збільшення податків. В 1859 р. уряд наклав надзвичайний податок в розмірі половини податку з двора — вергі ⁸⁸. В 1862 р. податок вергі був збільшений приблизно на одну третину ⁸⁹. В 1866 р. до цього податку було додано надвишку на 38% у вигляді допомоги державі для сплати боргів ⁹⁰. В 1858 р. податок на свиней — серчім — був збільшений в три рази ⁹¹. В 1861 р. турецький уряд випустив примусову позику. Щоб виплатити її, бідніше населення продавало свої мізерні пожитки. Спочатку уряд обіцяв, що облігації позики будуть прийматись для сплати податків, але пізніше це було відмінено ⁹².

Особливо зросли податки в середині 70-х років XIX століття у зв'язку з фінансовими труднощами Османської імперії. Шляхом підвищення податків Порта намагалась поліпшити своє становище. У середині 1874 р. було видано розпорядження, щоб податок бедель платило все немусульманське населення чоловічої статі від новонароджених хлопчиків до старих ⁹³. Раніше цей податок платили лише чоловіки віком від 16 до 60 років. В кінці 1874 р. десятина була підвищена з 10% до 12,5% ⁹⁴. Були підвищені також інші податки, зокрема податок на торговельні підприємства, якциз на тютюн, збір з документів на землеволодіння ⁹⁵.

Крім офіційного підвищення податків, турецький уряд і місцеві власті підвищували податки і неофіційно, тобто збирали з населення значно вищі податки, ніж було передбачено законом, не видаючи на це спеціальних указів. Наприклад, в Дунайському вілаєті, за офіціальними даними, без спеціального підвищення десятина зросла з 53,5 млн. грошів у 1866 р., до 108 млн. грошів у 1868 р. Тобто за два роки зросла на 58,4% ⁹⁶.

Про те, з якою швидкістю зростали податки в Турецькій імперії, свідчать такі дані ⁹⁷:

Роки	Назва і величина податку (в млн. фр.)		
	десятина	вергі	бедель
1856	50	46	—
1859	—	—	12
1866	100,	68	—
1869	—	—	14,5
1876	156,5	75	18

⁸⁷ Більш докладно про це див. Сідельников. Система турецької політичної сваволі в Болгарії в 50—60 роках XIX ст. Наукові записки Харківського педінституту ім. Г. С. Сковороди, т. XVII. Серія історична. Київ, 1955, стор. 65—67.

⁸⁸ ДБИ, т. I, док. № 93, стор. 91.

⁸⁹ Там же, док. № 251, стор. 291; Матеріали., ч. I, вып. I, стор. 87.

⁹⁰ Там же, док. № 355, стор. 412.

⁹¹ Там же, док. № 60, стор. 60.

⁹² ДБИ, т. I, док. № 251, стор. 291.

⁹³ Там же, т. II, док. № 142, стор. 143; Матеріали., ч. I, вып. I, стор. 92, 93.

⁹⁴ А. Бурмов. Нараставане на революционния подем в сред българския народ през 1875—1876 г. «Исторически преглед», год. VII, кн. I. София, 1950, стор. 75.

⁹⁵ Д. Косев. Новая история Болгарии, стор. 352.

⁹⁶ История на България, т. I, стор. 398.

⁹⁷ Матеріали., ч. I, вып. I, стор. 82, 87, 91.

Отже, десятина за 20 років зросла більше ніж в три рази, вергі став більшим у 1,6 раза, а бедель за 17 років збільшився в півтора раза.

Однак необхідно відмітити, що вищенаведені факти говорять тільки про те, яку суму Порта одержувала від цих податків. Населення платило значно більше, тому що відкупники і збирачі податків дерли з населення вдвічі, або і втричі більше встановленого. Внаслідок цього, за приблизними підрахунками кореспондента газети «Напредък», в середині 70-х років XIX ст. селянину залишалось менше десятої частини прибутку з його господарства, а $\frac{9}{10}$ йшло на податки, грабежі та різні побори ⁹⁸.

Найшвидше зростали податки, як видно з вищенаведених даних, в середині 70-х років XIX ст., тобто у той час, коли в Болгарії розорення ремесла досягало найвищого рівня, торгівля перебувала в застої, а сільське господарство в стані занепаду. В таких умовах підвищення податків до небувалих розмірів катастрофічно погіршило становище трудящих Болгарії. В значній мірі це було зумовлено тим, що 1872, 1873 і 1874 роки були маловрожайними ⁹⁹. Тогочасна болгарська преса повідомляла, що в деяких місцевостях населення вмирало з голоду ¹⁰⁰. В 1872—1873 рр. у багатьох місцевостях поширились епідемічні хвороби, зокрема в районі Габрово, Т.-Пазарджика, Чірпана, Іхтиманя, Капровштиці, понад Дунаєм та ін. Через відсутність необхідної медичної допомоги ¹⁰¹ смертність серед населення і особливо серед дітей була надзвичайно високою ¹⁰².

Особливо погіршилось в цей час становище селянства. Незважаючи на неврожайні роки, уряд підвищував податки і вимагав прискорити збирання їх. Щоб сплатити податки, селяни змушені були продавати весь мізерний врожай ¹⁰³. Якщо ж його не вистачало для сплати податків, то, як повідомляла в 1875 р. газета «Напредък», селянин змушений був продавати робочу худобу і поле ¹⁰⁴.

Після найбільш неврожайного 1874 р. наступила надзвичайно холодна зима. У зв'язку з нестачею фуражу, захворюваннями і холодом почався масовий падіж худоби. Тогочасні болгарські газети писали, що худоба гине сотнями ¹⁰⁵. Весну селяни зустріли без хліба і без насіння, з ослабленою худобою або зовсім без неї. Хліб, проданий літом скупникам, тепер доводилось брати в борг у тих же скупників по ціні у три—чотири рази вищій ¹⁰⁶. Внаслідок цього селяни, особливо бідніші, ставали жертвами лихварів. В одній кореспонденції із Старо-Загорського округу, надрукованої в газеті «Напредък», говорилося, що велика кількість селян мала величезні борги і немає надії позбутись їх, якщо буде так продовжуватись і далі. Деякі села мають значно більші борги, ніж коштують самі ¹⁰⁷.

⁹⁸ А. Бурмов. Нараставане на революционния подем., стор. 77.

⁹⁹ Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, стор. 671, 674, 675.

¹⁰⁰ Д. Косев. Положението на българския народ преди Априлското въстание, «Исторически преглед», год. IV, кн. 2, София, 1947, стор. 149, 150.

¹⁰¹ У цей час в усій Болгарії налічувалось 3—4 лікарні і кілька дипломованих лікарів. (Див.: В. Давидова. История на здравеопазването в България. София, 1956, стор. 30—31).

¹⁰² ДБИ, т. II, док. № 94, стор. 95; П. Цончев. Из общественото и културно минало на Габрово, стор. 273; Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, стор. 668, 671, 672, 674.

¹⁰³ ДБИ, т. II, док. № 114, стор. 107.

¹⁰⁴ А. Бурмов. Нараставане на революционния подем., стор. 77.

¹⁰⁵ Там же, стор. 80.

¹⁰⁶ Там же, стор. 78.

¹⁰⁷ Там же.

Селянство перебувало в такому важкому становищі, що навіть дещо кращий врожай 1875 р. не зміг поліпшити його. Із цього врожаю селяни змушені були повертати у дво- і трикратному розмірі борги, які вони брали в держави чи в лихварів. Так, наприклад, турецькі власті видали в 1874 р. населенню Старо-Загорського, Чірпанського і Казанликеського округів деяку кількість зерна на посів при умові, що воно буде повернене з нового врожаю натурою в такому ж розмірі. Але після жнив 1875 р. пловдивський губернатор розпорядився, щоб населення повернуло борг не натурою, а грішми. При чому ціни на зерно були встановлені в 2—3 рази вищі, ніж на ринку¹⁰⁸. У зв'язку з тим, що населення відмовлялось повертати борг грішми та ще й по такій ціні, турецькі власті розпочали арешти серед населення¹⁰⁹. Подібні випадки, як повідомляла газета «Източно време», мали місце в Берковському, Врачанському, Раховському округах. Тільки тут «благодійником» селян виступав великий турецький феодал¹¹⁰,

В середині 70-х років XIX ст. значно погіршилось становище міського населення. Підвищення податків в умовах занепаду ремесла і застою в торгівлі зачіпало інтереси майже всіх верств міського населення і насамперед бідноти. М. Дрінов, який відвідав в 1875 р. Болгарію, писав, що населення Панагюриште та інших міст перебуває в жалюгідному стані¹¹¹. Вся тодішня болгарська преса повідомляла про загальне зубожіння болгарського населення¹¹².

Різко погіршилось в цей час становище і турецького населення¹¹³, внаслідок чого в країні посилились грабунки, якими тепер займалися не тільки професіональні розбійники, але і голодне турецьке населення та чиновники, що не одержували зарплати. Н. Геров в одному з своїх донесень в кінці 1874 р. писав, що «вбивства, грабежі та інші насильства збільшились у Філіппопольському санджаку в останній час до небувалих розмірів»¹¹⁴. Від грабежів терпіли селяни, ремісники, торговці і навіть робітники. Так, наприклад, в кінці 1874 р. в Тирновському окрузі турецькі розбійники пограбували 40 болгар-городників, які повертались з заробітків¹¹⁵. Справа дійшла до того, що подорожування стало дуже небезпечним, тому що життя і майно завжди були в небезпеці¹¹⁶.

Отже, надзвичайно високі податки і повинності, які населення платило державі, феодалам, чорбаджіям і духовенству, хабарництво і зловживання турецької адміністрації, грабунки на дорогах і т. п. — все це забирало у дрібного виробника — селянина і ремісника — весь додатковий продукт його праці, а часто навіть і більше. Вилучення у дрібного виробника всього додаткового продукту не дозволяло дрібнотоварному господарству здійснювати не тільки розширене, але дуже часто і просте відтворення. А без наявності розширеного відтворення неможливі економічний прогрес країни і матеріальний добробут населення.

Важкий економічний гніт доповнювався політичним безправ'ям і національно-релігійною дискримінацією болгарського населення. Людська гідність, життя, честь і майно болгарина постійно знаходились

¹⁰⁸ ДБИ, т. III, док. № 127, стор. 121.

¹⁰⁹ Архив ВПР, ф. «Пос-во в Константинополе», спр. № 1021, 1875 р., арк. 78.

¹¹⁰ Положението на българския народ под турското рабство, стор. 275.

¹¹¹ М. Дринов. Болгария накануне ее погрома. «Славянский сборник», т. II, СПб., 1877, стор. 40—42.

¹¹² Див. А. Бурмов. Нарастване на революционния подем., стор. 79.

¹¹³ ДБИ, т. II, док. № 107, стор. 114.

¹¹⁴ ДБИ, т. II, док. № 105, стор. 99—100.

¹¹⁵ Хр. Ботев. Съчинения, т. II, стор. 147.

¹¹⁶ А. Бурмов. Нарастване на революционния подем., стор. 80—81.

під загрозою; насильне отуречення, переслідування національної культури, обмеження релігійної свободи — все це гальмувало матеріальний і культурний розвиток болгарського народу, вбивало його прогресивні і життєздатні сили.

Становище народних мас Болгарії, яке протягом 50—70-х років продовжувало невпинно погіршуватись, в середині 70-х років XIX ст. стало катастрофічним. Доведені до відчаю болгарські трудящі починають шукати виходу з важкого становища в революційній боротьбі проти турецького феодально-деспотичного режиму.

В. П. ЧОРНИЙ

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ТРУДЯЩИХСЯ МАС БОЛГАРИИ В 50—70-х годах XIX ст.

Резюме

В статье на основании многочисленных материалов анализируется положение трудящихся Болгарии (крестьян, ремесленников, мелких торговцев) после Крымской войны. Автор приходит к выводу, что положение широких народных масс к середине 70-х годов XIX ст. стало критическим. Это, а также жестокое национально-религиозное угнетение явилось причиной резкого усиления революционной борьбы болгарского народа против турецкого феодально-деспотического режима.

О. С. БЕЙЛІС

РОЛЬ ГЕОРГІЯ ДИМИТРОВА І ВАСИЛЯ КОЛА- РОВА У СТАНОВЛЕННІ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕ- НІНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В БОЛГАРІЇ ТА У ВИВЧЕННІ ПРОБЛЕМ НАЦІОНАЛЬНО- РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ В ЕПОХУ ВІДРО- ДЖЕННЯ

Видатні болгарські марксистсько-ленінці Г. Димитров і В. Коларов завжди надавали величезного значення історичній науці, в якій вони бачили не лише один із засобів формування широкого наукового світогляду, а й важливий фактор виховання трудящих у революційному дусі, озброєння їх правдивими знаннями свого минулого, з якого сьогодні можна брати уроки революційної боротьби.

У доповіді на VII конгресі Комінтерну Г. Димитров висунув перед усіма комуністичними партіями завдання розгорнути широку ідеологічну боротьбу проти фальсифікації історії фашистами на основі «ясної, популярної аргументації і правильного, добре осмисленого підходу до своєрідності національної психології народних мас»¹. Як приклад Димитров вказав на фальсифікацію історії болгарськими фашистами, які використовували в своїх цілях національно-визвольний рух 70-х років і народних героїв Василя Левського, Стефана Караджу та ін. Г. Димитров підкреслив, що комуністів цікавлять не лише важливі питання сучасного і майбутнього, але й минулого власного народу².

Незабаром після перемоги збройного повстання 9 вересня 1944 р. керівник болгарських комуністів в листі до ЦК БРП(к) знову звернув увагу на здатність і вміння марксистсько-ленінської партії постійно здобувати «цінну науку з далекого і близького минулого»³. Одним з найважливіших завдань партії після приходу до влади уряду Вітчизняного фронту Г. Димитров вважав нещадну боротьбу проти великодержавного шовінізму, який він назвав болячкою на живому тілі Болгарії. «Необхідно залізною мітлою, — писав він, — очистити авгієві конюшні тяжкої, підлої і ганебної фашистської спадщини, щоб оздоровити громадську і політичну атмосферу під небом Болгарії»⁴.

Але завдання по знешкодженню цієї смертоносної зарази Димитров безпосередньо зв'язував з завданням перевиховання болгарського народу. Він вказував, що «це відноситься у значній мірі і до робітників, і до селян, і до ремісників, і до інтелігенції»⁵.

У зв'язку з цим комуністична партія і уряд Вітчизняного фронту

¹ Г. Димитров. Наступлението на фашизма и задачите на комунистическия Интернационал в борбата за единството на работническата класа против фашизма. Съч., т. 10, Изд. на БКП, София, 1954, стор. 111.

² Там же, стор. 112.

³ Г. Димитров. Все для фронта. Централному Комитету БРП(к). Избр. произв., т. 2, М., 1957, стор. 40.

⁴ Там же.

⁵ Г. Димитров. За укрепление экономики и независимости Болгарии Отечественного фронта. Избр. произв., т. 2, стор. 43.

з самого початку докладали значних зусиль у справі марксистсько-ленінського виховання трудящих і у підготовці нових кадрів інтелігенції, глибоко відданих своєму народові. Г. Димитров, вказуючи на любов народу до своєї інтелігенції, одночасно підкреслював, що народ «має право вимагати від усіх діячів науки, культури і мистецтва, щоб вони не піддавалися спокусам, якими зваблює їх реакція, а виконали до кінця свій патріотичний обов'язок по відношенню до народу і країни»⁶.

Г. Димитров вимагав від усіх партійних і державних кадрів, працівників науки і культури засвоєння основ марксистсько-ленінської науки. Він висміював тих людей, які завчили дещо з Маркса, але завчили як папуги, замість творчого оволодіння марксизмом-ленінізмом, який повинен служити керівництвом до дії, а не рецептом для всіх країн, часів і умов. «Такого рецепту, — констатував Димитров, — нема і бути не може»⁷.

Завдання, поставлені Георгієм Димитровим перед робітниками ідеологічного фронту, мали безпосереднє відношення й до історичної науки, яку він, будучи учнем і соратником Д. Благоєва і вірним марксистом-ленінцем, розумів широко, тісно пов'язував її не лише з минулим, а й з майбутнім болгарського народу. В цьому зв'язку особливо важлива вказівка Г. Димитрова, що була зроблена ним в бесіді з головним редактором журналу «Философска мисъл» 15 вересня 1946 р., про необхідність можливо швидше виробити і популяризувати науковий, марксистський критерій для правильного пояснення найважливіших періодів і визначних подій в історії Болгарії, виклавши події на основі наукового аналізу історичних фактів⁸.

Як відомо, вироблення такого критерію розпочалося задовго до соціалістичної революції в Болгарії, але воно, природно, не могло бути тоді закінчене. Крім того, незважаючи на великі успіхи, яких добився марксистський напрямок в історіографії, він мав обмежені можливості для популяризації своїх ідей і результатів наукових досліджень.

Після 9 вересня 1944 р. йшлося вже про якісно нові завдання, які повинна була виконувати історична наука в умовах побудови нового, соціалістичного суспільства. Історія повинна була стати засобом виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму і любові до своєї батьківщини. Г. Димитров націлював історичну науку на викриття фашистської фальсифікації історії взагалі і болгарської історії зокрема. Він вказував, що історична література і учбові посібники в Болгарії містять багато шкідливих перекохань і грубих фальсифікацій, а без їх виправлення неможливо було і думати про повне викорінення всіх залишків фашистської ідеології, проти яких все ще велася недостатня ідеологічна боротьба в болгарських університетах, в літературі та культурному житті⁹.

Георгій Димитров вважав, що болгарська історична наука, суспільно-ідейні функції якої значно змінилися і розширилися після встановлення влади Вітчизняного фронту, лише тоді зможе до кінця виконати завдання повного розгрому ворожих марксизму буржуазних напрямків в історіографії, коли в Болгарії буде створена «власна марксистська філософія нашої історії»¹⁰.

⁶ Г. Димитров. Дело 9 сентября — историческое дело. Избр. произв., т. 2, стор. 127.

⁷ Г. Димитров. РМС должен быть школой социализма. Избр. произв., т. 2, стор. 174.

⁸ Г. Димитров. О роли и задачах журнала «Философска мисъл». Избр. произв., т. 2, стор. 257.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

Конкретизуючи цю думку, Г. Димитров вказав на необхідність журналу «Філософська мисль» зайнятися розробкою основних питань методології кожної окремої галузі науки¹¹, маючи, звичайно, на увазі, що методології історії як науці, тісно пов'язаній з вирішенням завдань ідеологічної боротьби, буде приділено необхідну увагу.

Г. Димитров розумів, що вирішення нових складних завдань в галузі історичних досліджень неможливе без методологічного переозброєння історичної науки, швидкий розквіт якої, як і інших суспільних наук, він передбачав. Саме в передбаченні цього розквіту, а не внаслідок наукового занепаду, як про це прийнято було колись говорити, він висунув на перший план проблеми методології¹².

Виходячи з висунутої Г. Димитровим вимоги створення власної марксистської філософії болгарської історії і розробки питань методології науки, можна припустити, що він на відміну від багатьох марксистських філософів та істориків не ототожнював методологію суспільствознавства і зокрема методологію історичної науки з історичним матеріалізмом¹³. Мабуть, як історичний, так і діалектичний матеріалізм служили для Димитрова загальною методологією, яку можливо застосувати як у природничих, так і в суспільних науках. Тому він вважав надзвичайно важливим допомогти народній інтелігенції «виробити здоровий», науковий світогляд, засвоїти суть марксистської філософії у її новітній формі, в формі лєнінізму, марксистський діалектичний метод, не лише як самий надійний засіб для правильного пояснення минулого і сучасного, але і як керівництво до дії при вирішенні великих і складних завдань сучасного моменту і для того, щоб прискорити прогрес нашої країни»¹⁴.

Таким чином, Г. Димитров розкрив перед болгарськими філософами та істориками широкі перспективи і шляхи розвитку марксистсько-лєнінської науки в галузі філософії та історії¹⁵.

Проте заслуга Г. Димитрова полягає не лише в тому, що він націлив історичну науку на вирішення важливих завдань, але і в тому, що він спільно з своїм соратником В. Коларовим зробив вагомий внесок у вивчення ряду проблем нової і новітньої історії Болгарії, зокрема періоду національно-революційної боротьби болгарського народу.

Деякі питання, які розглядалися в працях Г. Димитрова і В. Коларова, написаних після 9 вересня 1944 р., вже були предметом вивчення у довоєнних працях цих авторів, а інші були поставлені вперше і привернули до себе увагу марксистських дослідників. Особливо це стосується таких проблем, як революційний рух у Болгарії в міжвоєнний період, національно-визвольна боротьба болгарського народу в роки другої світової війни, характер і етапи народно-демократичної

¹¹ Г. Димитров. Избр. произв., т. 2, стор. 258.

¹² Болгарський філософ Н. Стефанов нещодавно згадав про один майже забутий афоризм, згідно з яким питання методу обговорюються, головним чином, в часи наукового занепаду. Але, як влучно зауважив Стефанов, «в наш час цей афоризм звучить справжнім анахронізмом». Див. Теория и метод в общественных науках, М., 1967, стор. 12.

¹³ Радянський філософ А. В. Гулига визнає, що протягом багатьох років «ми догматично ототожнювали методологію суспільствознавства з історичним матеріалізмом. Тепер вже очевидна неправомірність такого ототожнення» (див. післямову до книги Н. Стефанова, там же, стор. 259).

¹⁴ Г. Димитров. О роли и задачах журнала «Філософська мисль». Избр. произв., т. 2, стор. 258.

¹⁵ Болгарським філософам належить значна заслуга в розробці питань методології історії. Зокрема чималий інтерес викликали роботи Н. Стефанова. Розглядаючи методологію суспільствознавства як самостійну наукову галузь, Стефанов спробував дати визначення самому поняттю «методологія». За його визначенням, «методологія — це система певних теорій, які виконують роль керівного принципу, знаряддя наукового аналізу, засобу реалізації вимог цього аналізу» (Н. Стефанов. Вказ. праця, стор. 138).

революції, завдання соціалістичного будівництва та ін. У післявоєнних працях двох видатних марксистів були закладені основи для створення і дальшого вивчення нової галузі історичної науки — новітньої історії Болгарії. Але розгляд цих проблем виходить за межі нашої статті.

Зупинимось лише на проблемах національного Відродження, які ще тривалий час продовжували залишатися в центрі ідейно-політичної і наукової боротьби в Болгарії. В працях Г. Димитрова і В. Коларова містяться надзвичайно цікаві і цінні думки про епоху національно-революційної боротьби болгарського народу, які істотно збагатили марксистсько-ленінську історіографію болгарського Відродження.

Майже п'ятдесятирічна дружба і спільна діяльність зв'язувала, за визначенням Тодора Павлова, цих двох колосів громадсько-політичного і культурного життя болгарського народу. Г. Димитров високо цінував Коларова не лише як видатного політичного і державного діяча, а і як талановитого вченого з величезною ерудицією. З глибокою любов'ю він зазначав, що «про Василя Коларова, про його багате і прекрасне за змістом життя, про його бездоганну чесність, про його громадсько-політичну і наукову діяльність можна було б написати цілий том»¹⁶. У свою чергу і В. Коларов неодноразово вказував на визначні якості Димитрова як революціонера і діяча болгарського і міжнародного робітничого і комуністичного руху. «Болгарський народ, — говорив він, — пишається своїм достойним і доблесним сином»¹⁷. Повне взаєморозуміння, яке між ними встановилося, дає підставу вважати, що все сказане В. Коларовим з питань болгарської історії, як і його аналіз визначних історичних подій, повністю поділялися і Г. Димитровим.

Історичні погляди Димитрова і Коларова, їх точка зору на проблеми національного Відродження були викладені в багатьох працях, написаних ще на початку ХХ ст. і між двома світовими війнами¹⁸. Але друга світова війна і перемога соціалістичної революції в Болгарії дали привід для нових роздумів з питань минулого болгарського народу, що привело до уточнення або зміни деяких оцінок, які містилися в їх попередніх працях.

В цілому ж аналіз болгарського Відродження як періоду національно-революційної боротьби, коли підготовлювалися умови для буржуазно-демократичної революції в країні, залишився незмінним, одержавши дальший розвиток в роботах Коларова. В ряді своїх промов, статей і досліджень, що були видані в 40-х роках, Коларов говорить про «соціально революцію», яка відбувалася в надрах болгарського суспільства в період Відродження, про удар, який був завданий по турецькій воєнно-феодальній системі «народною революцією»¹⁹ (виділення наше. — О. Б.). Цікава його точка зору як видатного аграрника-марксиста на аграрні відносини, які склалися в Болгарії ще до її визволення. На його думку, яка була підтримана відомим болгарським вченим Д. Косевим і деякими іншими марксистськими дослідниками, ще до російсько-турецької війни 1877—1878 рр. в Болгарії розпочався «процес розпаду крупної чифликчійської власності. Багато чифликчійських земель було викуплено болгарськими селянами, і на

¹⁶ Г. Димитров. Поздравление до др. В. Коларов по случай 70-годишнината му, Съч., т. 13, стор. 200.

¹⁷ В. Коларов. Годишнината от пожара на рейхстага. Избр. произв., т. 3, стор. 85.

¹⁸ Історичні погляди Димитрова і Коларова і їх ставлення до проблеми болгарського Відродження розглядаються автором в іншій статті.

¹⁹ В. Коларов. За истинска демократическа конституция на Народна република България. Избр. произв., т. 3, стор. 811.

час російсько-турецької війни в Болгарії вже існував міцний прошарок дрібних землевласників»²⁰.

В. Коларов неодноразово повертався до питання про наслідки турецького завоювання Болгарії, яке затримало її розвиток і на довгі століття стало причиною відставання болгарського народу від вільних європейських народів²¹. Спираючись на характеристику, яку дає В. І. Ленін періоду з кінця XVIII ст. і до російсько-турецької війни 1877—1878 рр., коли розвалювалися старі, що вичерпали себе, реакційні феодально-монархічні установи і створювалися основи буржуазно-капіталістичного суспільства, В. Коларов прийшов до висновку, що народи Балканського півострова також не могли залишатися осторонь від цього загального прагнення до прогресу. Проте, як і інші марксистів він вважав, що величезною перешкодою для економічного і соціального прогресу балканських народів була Оттоманська імперія. «Пануючий в ній азіатський воєнний феодалізм, — писав Коларов, — за загальним визнанням найбільш авторитетних дослідників був несумісним з будь-яким економічним і соціальним прогресом»²².

В. Коларов звернув увагу болгарських істориків на роботу К. Маркса і Ф. Енгельса з східного питання, в яких вони підкреслювали, що єдиним носієм цивілізації в Туреччині були південні слов'яни²³.

Розвиваючи цю думку, Коларов писав, що в «Оттоманську імперію яку журналісти, що хворіли на білу гарячку, уявляли собі в «блиску і величі», якщо і проникала якась цивілізація, то єдиним носієм її й була слов'янська і грецька «райя», до якої турки ставилися з презирством. Про це свідчать всі історики тієї епохи на чолі з такими світовими авторитетами і тонкими знавцями східного питання, як Маркс і Енгельс»²⁴.

В. Коларов вважав, що глибокий марксистський аналіз періоду національно-революційної боротьби в Болгарії, зроблений Благоевим залишається правильним і тепер. Тому основне завдання істориків він бачив у тому, щоб, спираючись на дослідження Благоева і на новітні завоювання марксистсько-ленінської науки, дати «справді повне, вичерпне матеріалістичне висвітлення чудової епохи ренесансу і буржуазно-демократичної революції»²⁵. Сам Коларов багато де в чому сприяв найшвидшому вирішенню цього завдання²⁶.

Цінним внеском в наукову історію Болгарії була його стаття про Квітневе повстання, надрукована в 1945 р. в журналі «Съвременник». Невелика за розміром, вона охопила багато найбільш важливих питань не лише самого повстання, але й усїєї епохи національно-революційної боротьби, що свідчило про глибокий інтерес автора до проблем цього періоду і про його велику ерудицію в галузі історії. Робота Коларова була задумана як зауваження до статті Ж. Натана, раніше

²⁰ В. Коларов. За истинска демократическа конституция на Народна република България. Избр. произв., т. 3, стор. 811.

²¹ В. Коларов. Двата фактора, които създадоха Българската свободна и прогресивна държава. Избр. произв., т. 3, стор. 387—388.

²² Там же, стор. 390.

²³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 33. Коларов перш за все мав на увазі те місце з статті Ф. Енгельса «Що буде з європейською Туреччиною?», де він писав: «Південні слов'яни є єдиними носіями цивілізації у внутрішніх частинах країни».

²⁴ В. Коларов. Двата фактора, които създадоха България. Избр. произв., т. 3, стор. 391.

²⁵ В. Коларов. Върху Априлското въстание. Избр. произв., т. 3, стор. 181.

²⁶ Т. Павлов писав, що «величезна наукова ерудиція і вірний марксистсько-ленінський науковий метод дозволили Василю Коларову правильно орієнтуватись не лише в чисто політичних питаннях, але й в питаннях наукової історії Болгарії». Див. ст. Один из колоссов болгарской общественной, политической и культурной жизни. Избр. произв., т. 2, М., 1962, стор. 210.

надрукованої у цьому ж журналі²⁷, однак вона вийшла за визначені їй рамки і набула характеру важливого методологічного дослідження.

Розкриваючи соціальний зміст всього періоду національного Відродження, Коларов виходив з вказівок В. І. Леніна про національні рухи минулого сторіччя як буржуазно-національні. Цілком відносячи цю характеристику до Болгарії, він прийшов до висновку, що «остання переживала родові муки, в результаті яких повинно було народитися нове суспільство, вільне від турецького феодалізму і абсолютизму»²⁸. Зв'язавши воедино завдання національного і соціального визволення Болгарії, Коларов показав, що буржуазні історики залишали в тіні соціальні проблеми, висуваючи на перший план лише національні. В той же час, як підкреслював Коларов, головний зміст цілого періоду становила боротьба за соціальне визволення, яке могло здійснитися лише шляхом створення національної болгарської держави.

Заперечуючи Ж. Натану, який характеризував Квітневе повстання як національне і всенародне, Коларов твердив, що болгарський народ у період національно-революційної боротьби був розділений на дві суспільні групи, які жорстоко ворогували між собою. До однієї групи він включав більшу частину торгово-промислової буржуазії, ремісників, які розорялися, селянство, напівпролетаріат, найманих робітників і народну інтелігенцію. Ці верстви населення були життєво зацікавлені в національному визволенні Болгарії. Надзвичайно важливе значення має також вказівка Коларова на те, що всі суспільні класи і прошарки, які входили до цієї групи, являли собою **болгарську націю, яка перебувала в стадії формування**²⁹.

Друга група складалася з чорбаджійства, вищого духовенства і частини крупної торгово-промислової буржуазії. Найвні тут суспільні класи і прошарки були зацікавлені не лише у збереженні Оттоманської імперії, а й у її посиленні, являючись, таким чином, силою **реакційною і антинаціональною**³⁰.

Питання про класи в період Відродження досить неясно викладено у Коларова. Мабуть, тому Ж. Натан вважає, що з висловлювань Коларова про класи в епоху революційної боротьби виходить, що він розрізняв три основні класові сили: 1) чорбаджійство, яке було додатком до турецької феодальної системи і стало антинаціональною і антиреволюційною силою; 2) торгово-промислової буржуазію, частково представлену в національно-визвольному русі, але нездатну навіть в особі її кращих представників відійти від буржуазного лібералізму і 3) селянські маси, ремісники, що розорявалися, пролетаріат і напівпролетаріат, які були носіями ідей революційного демократизму³¹.

Але при уважному читанні роботи Коларова можна помітити, що ті, кого Ж. Натан називає третьою класовою силою, насправді були «три найчисленніші суспільні класи, які становили соціальну базу національно-визвольного руху»³². До цих класів Коларов відносив: по-перше, клас вільних селян-власників; по-друге, клас напівпролетаризованих селян, з яких вербувалися наймані робітники для промисловості, що зароджувалася, і, по-третє, ремісники, які розорявалися.

Таким чином, згідно Коларову в Болгарії напередодні Квітневого повстання існували п'ять класів, з яких два утворилися внаслідок

²⁷ Ж. Натан. Априлското въстание. Журнал «Съвременник», 1945, кн. 9, стор. 386—391.

²⁸ В. Коларов. Върху Априлското въстание. Избр. произв., т. 3, стор. 184.

²⁹ Там же, стор. 181—182.

³⁰ Там же, стор. 182.

³¹ Ж. Натан. Васил Коларов и основните проблеми на нашата история. Известия на института за българска история, кн. 3—4, Софія, 1951, стор. 19—20.

³² В. Коларов. Върху Априлското въстание. Избр. произв., т. 3, стор. 185.

процесу диференціації селянства, що розпочався в 60-х роках, а третій становили ремісники, які також перебували в стані диференціації.

Запропонована Коларовим схема класового поділу болгарського суспільства мала вплив на частину болгарських істориків, які використали її з деякими варіаціями. Виділення в окремий клас чорбаджійства, яке Коларов вважав «органічною частиною» загниваючої турецької азіатської феодальної системи³³, було помилкою. Навряд чи буде правильним також вважати, що ремісники, якою б не була їх роль в національно-революційній боротьбі, становили окремий клас. І нарешті, селянство, хоч і перебувало у стані диференціації, проте перед лицем смертельної загрози з боку варварської турецької держави продовжувало залишатися класом, який протистояв класу турецьких феодалів³⁴.

Великого значення для історичної науки набув аналіз Квітневого повстання, що його зробив Коларов. Він визначив це повстання «як кульмінаційний пункт у боротьбі за національне визволення, як найвищу точку, до якої піднялася національно-демократична революція в Болгарії»³⁵. Коларов показав, що буржуазний за своєю суттю національно-визвольний рух і буржуазно-демократична революція в результаті участі в ній народних низів набули різко демократичного, плебейського характеру³⁶ (виділення наше. — О. Б.). Ця дуже точна характеристика Квітневого повстання стала відправним пунктом для болгарських істориків щодо розуміння характеру, глибини і розмаху болгарської буржуазно-демократичної революції, яка поряд з російсько-турецькою війною 1877—1878 рр. відіграла вирішальну роль у визволенні Болгарії від турецького гніту.

В працях Г. Димитрова і В. Коларова це питання розглянуто всебічно. Виходячи з марксистсько-ленінського розуміння історичної істини, яка завжди є конкретною, вони показали роль і значення російсько-турецьких війн в боротьбі за звільнення всіх балканських народів, історичні російсько-болгарські зв'язки і їх вплив на національне Відродження Болгарії тощо.

В роки другої світової війни, коли фашистські писаки знущалися над найблагороднішими почуттями болгарського народу, що зберігав в душі глибоку вдячність до своїх російських братів-визволителів, і намагалися всіляко очорнити Росію, яка втратила 200 тис. своїх синів при визволенні Болгарії від турецького ярма, Димитров і Коларов дали рішучу відсіч фальсифікаторам історії. Історична істина про роль Росії у відтворенні болгарської державності, говорив у березні 1942 р. Коларов, «не може бути витравленою ніякими викрутасами і фальсифікаціями, що їх заднім числом підносять болгарському народу фашистські псевдоісторики типу професора Генова і Симеона Радева»³⁷.

У відомій статті «Куди іде Болгарія?» Димитров вказував на два історичних факти, що глибоко зв'язали болгарський і російський народи. Першим фактом, який сприяв зміцненню в болгарському народі глибоких традицій вдячності і любові до російського народу, він називає національне визволення Болгарії від турецьких поневолювачів. Другим фактом, що, на думку Димитрова, створив основи непорушного

³³ В. Коларов. Върху Априлското въстание. Избр. произв., т. 3, стор. 182.

³⁴ Це питання дещо ширше висвітлене в іншій статті. Див.: О. Бейліс. Сучасна болгарська марксистська історіографія про соціально-економічний розвиток Болгарії в епоху національного Відродження. «Українське слов'янознавство», вип. 1, Львів, 1969.

³⁵ В. Коларов. Върху Априлското въстание. Избр. произв., т. 3, стор. 180.

³⁶ Там же, стор. 185.

³⁷ В. Коларов. Деяка на освобождението на България и хитлерските родоотстъпници. У зб. «Против хитлеризм и неговите българските слуги», С., 1947, стор. 79.

зв'язку між болгарами і росіянами, була спільність долі усіх слов'янських народів. Це дозволило йому зробити висновок, що «всі видатні діячі болгарського національно-визвольного руху на протязі XIX віку були палкими і переконаними поборниками російсько-болгарського братства»³⁸.

Аналогічні думки неодноразово висловлював під час війни і Коларов, який підкреслював, що справа не лише в звичайній вдячності визволених до своїх визволителів. Ці почуття, говорив він, «мають більш глибокі корені в розсудливому і реалістичному розумінні болгарським народом своєї долі»³⁹. Говорячи про вікові традиції російсько-болгарської дружби, Коларов підкреслював, що вони були не лише результатом родинного походження і близькості мови, але й результатом тривалих економічних і культурних зносин між росіянами і болгарами. Вивчаючи явище у всій його багатосторонності, він прийшов до висновку, що історичну роль російського народу в національному відродженні Болгарії, у створенні нової болгарської держави не можна переоцінити⁴⁰.

У зв'язку з визволенням Болгарії від гітлерівських загарбників у 1944 р. інтерес до російсько-турецької війни 1877—1878 рр. та її наслідків ще більше зріс. Димитров в одному з своїх виступів після війни говорив, що болгарський народ ніколи не забуде, що саме російські воїни принесли йому перше визволення від турецьких пашів і беїв і хоробрі сини російського та інших народів Радянського Союзу допомогли йому звільнитися у другий раз від іноземних завойовників⁴¹. Ця тема червоною ниткою проходить також майже через всі праці Коларова. Зіставляючи дві події, схожі і близькі за змістом, але взяті з різних історичних епох, Димитров і Коларов ніде не відходили від принципу історизму, дотримуючись у своєму аналізі тієї конкретної дійсності, яка породила ці явища.

Конкретно-історичний підхід і глибокий марксистський аналіз дозволили Коларову детально розробити і обґрунтувати мимохідь висловлену В. І. Леніном думку про об'єктивно-прогресивний характер російсько-турецької війни 1877—1878 рр.⁴² Він (Коларов) показав, що ця війна стала складовою частиною того комплексу історичних явищ, основним і об'єктивним змістом яких було звільнення буржуазного суспільства від оков феодалізму⁴³. Тому визвольною прогресивною війною вона була не лише з точки зору «вузьких національних інтересів болгарського народу», але й з міжнародних позицій, «з точки зору розвитку Європи і, отже, загальнолюдського соціального прогресу»⁴⁴.

Не заперечуючи того факту, що царська Росія прагнула до територіальних загарбань на Сході, Коларов одночасно показав, що незалежно від цілей, які виношувалися в Петербурзі, об'єктивно Росія діяла революційно щодо Оттоманської імперії, яка розкладалася, і фактично вона (Росія) була союзницею повсталих проти турецького гніту балканських народів⁴⁵. Діалектичний підхід до історичної дійсності дозволив Коларову дати правильну оцінку східній політиці Росії

³⁸ Г. Димитров. Куда идет Болгария. Избр. произв., т. 2, стор. 8, 9.

³⁹ В. Коларов. По повод посещения на цар Борис в Берлин. У зб. «Против хитлеризма...», стор. 109.

⁴⁰ В. Коларов. Българският народ в борбата му за нова България. Избр. произв., т. 3, стор. 142.

⁴¹ Г. Димитров. Болгарский народ хранит глубокую любовь и признательность к Советской Армии-освободительнице. Избр. произв., т. 2, стор. 500.

⁴² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 120.

⁴³ В. Коларов. Върху Априлското въстание... Избр. произв., т. 3, стор. 189.

⁴⁴ В. Коларов. Двата фактора... Избр. произв., т. 3, стор. 389.

⁴⁵ Там же, стор. 338.

і західноєвропейських держав. Він виступив з гострою критикою відомої у свій час праці К. Раковського⁴⁶, вважаючи, що автор лише «плавав на поверхні історичних подій», не будучи у змозі виявити справді об'єктивні рушійні сили тих подій, які відбувалися на Близькому Сході, і розкрити їх причинний зв'язок⁴⁷. Він показав, що некритична і дивовижна апологія європейських капіталістичних держав, яка містилася в роботі К. Раковського, нічого спільного з марксизмом не мала⁴⁸.

Рішуче виступаючи проти будь-яких спроб перекрутити або применшити роль і значення російсько-турецької війни як важливого фактору у визволенні болгарського народу, Қоларов одночасно спрямував вогонь і проти тих псевдоісториків, які заперечували роль народних повстань у цьому звільненні. «Деякі з них, — говорив Қоларов, — зайшли так далеко, що прямо обвинувачували революціонерів у тому, що, організуючи «штучні» повстання, вони принесли багато лиха народові, бо спровокували різню з боку турків»⁴⁹.

Аналіз подій, що передували безпосередньому визволенню Болгарії, привів Қоларова до впевненості, що між Квітневим повстанням і російсько-турецькою війною існує діалектичний взаємозв'язок. На його думку, болгарська національна революція, яка передувала війні, не лише полегшила перемогу російської зброї, а й розхитала турецьке панування і показала слабкість Оттоманської імперії⁵⁰. З цього аналізу логічно витікав висновок про два фактори, які створили Болгарію як вільну і прогресивну державу. Цими факторами були: російсько-турецька війна і болгарська національна революція⁵¹.

В. Қоларов вважав, що звільнення Болгарії лише зміцнило і поглибило закладені ще в епоху національного Відродження духовні зв'язки з Росією, так що «ніякі злигодні у наступній політичній історії Болгарії були не в змозі їх послабити, а тим більше їх розірвати»⁵².

Найповніше Қоларов розробив питання про історичне значення тісних культурних і духовних зв'язків між болгарським і російським народами, які існували протягом багатьох років. Він підкреслював близькість і спорідненість двох культур, їх взаємний вплив і збагачення. В промові, проголошеній на з'їзді болгарсько-радянських товариств в 1947 р., Қоларов нагадав, що російсько-болгарська дружба налічує вже понад 10 віків. «Спочатку, — говорив він, — вплив йшов з півдня на північ, від Болгарії до Росії... Але пізніше, коли болгарський народ в період султанського та фанаріотського ярма опинився у повній темряві, могутній культурний струмінь направлявся з півночі на південь, і духовне відродження болгарського народу відбувалося, головним чином, під впливом Росії і російського гуманізму, ідей політичної свободи і національної незалежності, які проникали до Болгарії разом з російською зброєю»⁵³. Қоларов вважав, що саме в період болгарського Відродження були закладені «гранітні основи російсько-болгарської дружби»⁵⁴.

⁴⁶ К. Раковски. Русия на Изток. Варна, 1898.

⁴⁷ В. Қоларов. Великата Октомврийска революция, българската демокрация и съветско-българската дружба. Избр. произв., т. 3, стор. 382.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ В. Қоларов. Два фактора..., стор. 397, 398.

⁵⁰ Там же, стор. 388.

⁵¹ Там же, стор. 389.

⁵² В. Қоларов. Освободителната роля на руския народ. Избр. произв., т. 3, стор. 118.

⁵³ В. Қоларов. Да крепим и задълбочаваме българо-съветската дружба. Там же, стор. 338.

⁵⁴ Там же.

Більш повно ця думка була розвинута в роботі, присвяченій Жовтневій революції і радянсько-болгарській дружбі, в якій автор писав, що головний імпульс до боротьби болгарський народ одержав від волелюбних і прогресивних кіл російського суспільства. Він вважав, що благотворний вплив ідей Великої французької буржуазної революції кінця XVIII ст., який охопив усю Європу, позначився і на Болгарії, але самі ці ідеї, як і інші західно-європейські прогресивні течії, проникли в Болгарію переважно через Росію, де вони, хоч і переслідувалися, але все ж пустили глибоке коріння в суспільстві⁵⁵.

Ще в одному з своїх виступів по радіостанції «Христо Ботев» у роки другої світової війни Коларов говорив своїм радіослухачам, які томилися під гнітом гітлерівської окупації, що російський народ, який висунув з свого середовища Плеханова і Леніна, Белінського і Чернишевського, Пушкіна і Толстого та інших видатних діячів науки, культури і літератури, є творцем чудової загальнослов'янської культури, яка становить гордість всього прогресивного людства⁵⁶.

Високо оцінюючи російську літературу, яка надихала діячів болгарського Відродження, Коларов міг з повним правом заявити, що «від Паїсія і Сафронія Врачанського до Раковського і Каравелова, Левського і Ботева — всі діячі болгарського духовного і політичного Відродження, вся народна інтелігенція вчилася і виховувалася у великих російських письменників, які спонукали їх до беззавітного служіння народу і до боротьби з рабством і обскурантизмом»⁵⁷. Однак вирішальну роль у формуванні в Болгарії революційних і соціальних ідей Коларов відводив російській революційній і демократичній думці, впливу російських революційних демократів — Чернишевського, Добролюбова, Герцена і Некрасова⁵⁸. На ідеях останніх і виховувалися вожді болгарської національної революції — Раковський, Каравелов, Ботев і Левський⁵⁹.

Коларов показав, що болгарські революційні демократи не були і не могли бути «слов'янофілами-демократами». Адже кожний з них виразно усвідомлював, що поряд з реакційно-монархічною Росією існувала ще інша — демократична і революційна. «Зрозуміло, — говорив він, — болгарська демократія була на боці демократичної і революційної Росії, на боці Пушкіна, Добролюбова, Чернишевського і Герцена»⁶⁰.

Висновок, зроблений Коларовим, про нерозривний зв'язок болгарського народного демократичного руху, основи якого були закладені Ботевим, з могутнім російським революційним рухом, не був новим. Ця думка була висловлена ще Благоевим, а пізніше розроблялася іншими істориками-марксистами. Проте заслуга Коларова полягала в тому, що він показав безперервність цих зв'язків аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції і далі до переможного повстання 9 вересня 1944 р.

Висновок цей був надзвичайно важливим тому, що фашистські фальсифікатори історії, не маючи змоги повністю заперечувати традиції багатовікової дружби російського і болгарського народів, докла-

⁵⁵ В. Коларов. Великата Октомврийска революция., Избр. произв., т. 3, стор. 380.

⁵⁶ В. Коларов. Гласът на великата руска нация. У зб. «Против хитлеризма...», стор. 124.

⁵⁷ Там же, стор. 125.

⁵⁸ В. Коларов. Освободителната роля на руския народ. Избр. произв., т. 3, стор. 119.

⁵⁹ В. Коларов. Българският народ в борбата му за нова България. Избр. произв., т. 3, стор. 147.

⁶⁰ В. Коларов. Да крепим и задълбочаване българо-съветска дружба. Избр. произв., т. 3, стор. 339.

дали всіх зусиль, щоб зв'язати симпатії болгар зі старою царською Росією і покласти край природному потягу трудящих до радянської держави.

В працях післявоєнного періоду Коларов неодноразово звертався до минулого болгарського народу, до уроків історії, щоб ясніше зрозуміти і пояснити сучасне. Розглядаючи російсько-болгарську дружбу, яка склалася історично, як одну з ланок у міжслов'янських зв'язках, він показав, що з визволенням Радянської Армією всіх слов'янських народів від німецько-фашистської тиранії ідея загальнослов'янської солідарності набула нового змісту і звучання. Коларов підкреслив, що велика заслуга в цьому належить російському народові, який «згуртував воедино всі слов'янські народи і тепер відіграє найпрогресивнішу і миротворчу роль в Європі і у всьому світі»⁶¹.

Для буржуазних істориків, нездатних проникнути в глибину подій і відрізнити нове від старого, викута у роки другої світової війни якісно нова слов'янська спільність була лише продовженням старої панславистської ідеї. У своєму прагненні обрехати Радянський Союз вони не зупинялися перед прямою фальсифікацією В. І. Леніна та інших діячів Комуністичної партії і радянської держави, які, як відомо, рішуче засудили панславизм, слов'янофільство та інші течії як антинародні і реакційні. На відміну від буржуазних істориків Коларов бачив у слов'янській солідарності і єдності новий, вищий тип взаємовідносин між державами, заснованих на взаємному довірі і рівноправності, що відкривало широкі можливості для встановлення міцної дружби з усіма народами в інтересах демократії і прогресу.

В братній єдності всіх слов'янських народів, у союзі з іншими народами, що стали на шлях будівництва соціалізму, бачив запоруку всіх перемог Вітчизняного фронту в Болгарії Г. Димитров. Перед болгарським народом, говорив він, який «виніс в минулому жорстокі страждання під ярмом своїх і чужоземних пригноблювачів, сьогодні відкриті такі світлі перспективи, яких він ніколи не мав у своїй минулій історії»⁶².

Велике значення для історичної науки мало визначення, яке дав Димитров Вітчизняному фронту як вистражданому болгарським народом самостійному висновку з його власного історичного досвіду. Маючи новий політичний, економічний, соціальний і культурний зміст, Вітчизняний фронт, підкреслював Димитров, є в той же час продовжувачем справи і заповітів великих національних революціонерів Василя Левського і Христа Ботева⁶³.

В творах Димитрова і Коларова неодноразово зустрічаються характеристики «великих болгарських відродженців і революціонерів»⁶⁴, які, за влучним визначенням Коларова, «пером, словом і мечем підносили болгарську народність, плямували ворожу агентуру і кували народну свободу»⁶⁵.

Називаючи Паїсія батьком болгарського духовного відродження, Коларов вважав, що його національний світогляд і його розуміння народності і державності, заснованої на народній спільності, формувалися під впливом великої російської слов'янської держави⁶⁶. Ім'я

⁶¹ В. Коларов. Предстоящите избори. Избр. произв., т. 3, стор. 203.

⁶² Г. Димитров. Отечественный фронт, его развитие и стоящие перед ним задачи. Избр. произв., т. 2, стор. 493.

⁶³ Там же, стор. 460—461.

⁶⁴ В. Коларов. Денят на освобождението на България и хитлерските родоотстъпници. У зб.: «Против хислеризма...», стор. 78.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ В. Коларов. Освободителната роля на руский народ. Избр. произв., т. 3 стор. 118.

Паїсія згадується і в інших працях Коларова, але, на жаль, ніде його діяльність не дістала розгорнутої характеристики. Що ж стосується вищенаведеної, то, як нам здається, вона не сприяла правильному розумінню ідеології цього родоначальника національно-визвольного руху в Болгарії через те, що не зв'язувала формування світогляду Паїсія і появу його твору («История словеноболгарская») з внутрішнім розвитком самої Болгарії.

У зв'язку з впливом, який російська революційна думка зробила на болгар, в творах Димитрова і Коларова найчастіше зустрічаються згадки про Ботева і Левського, Каравелова і Бенковського. Димитров вважав, що саме вони були представниками народно-демократичної і республіканської тенденції в Болгарії⁶⁷. Але одночасно він підкреслював, що найвищим зразком для болгарського народу є Христо Ботев, який був «найталановитішим і далекозорим вождем болгарського національно-визвольного руху минулого віку»⁶⁸. Нікому іншому Димитров не присвятив стільки проникливих рядків, скільки Ботеву. Для керівника болгарських комуністів він був зразком послідовного демократа-республіканця, впевненого, непримиренного ворога політичного і духовного мракобісся, пристрасного поборника дружби з великим російським народом і співробітництва з усіма іншими волелюбними народами⁶⁹.

У цьому ж плані розглядав особу і справу Ботева Коларов. Відзначаючи, що Ботев був одним з найбільших болгарських будителів, керівників і революціонерів, він разом з тим вказував і на іншу, інтернаціональну сторону його діяльності. «Революційні цілі Ботева, — писав Коларов, — виходили за тісні рамки болгарського племені»⁷⁰, а тому його не можна вважати лише болгарським революціонером. Він і балканський революціонер, суспільним ідеалом якого було «визволення трудящих від усякого рабства — політичного, економічного і соціального»⁷¹. Коларов звернув увагу дослідників на надзвичайно важливу сторону ідеології Ботева, який розглядав боротьбу болгарського народу як складову частину боротьби всіх пригнічених народів за своє визволення і який розумів її міжнародне значення⁷².

Димитров і Коларов вважали, що у Ботева потрібно вчитися справжньому патріотизму та інтернаціоналізму. Цю думку дуже чітко висловив Коларов, коли писав, що «Христо Ботев з'єднав воедино служіння своєму народові з ідеалами загальнолюдського щастя, безкорисливий і самовідданий народний патріотизм з прогресивним інтернаціоналізмом»⁷³.

Поряд з іменем Ботева Димитров і Коларов майже усюди ставили ім'я іншого видатного революційного демократа Василя Левського, якого вони високо цінували за його героїзм і відданість народу. «У минулому, — говорив Димитров, — були апостоли, які жертвували всім заради своїх ідей і переконань. В період нашого Відродження ми також мали таких апостолів, як Левський, Ботев тощо, які жертвували усім і переборювали великі труднощі»⁷⁴.

⁶⁷ Г. Димитров. Христо Ботев — это знамя, которое все выше будет развеваться над новой, демократической Болгарией. Избр. произв., т. 2, стор. 207.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ В. Коларов. Защо Христо Ботев е тъй обичан от българската младеж. Избр. произв., т. 3, стор. 296.

⁷¹ Там же.

⁷² Там же, стор. 297.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Г. Димитров. Роль и задачи Комиссии государственного контроля. Избр. произв., т. 2, стор. 550.

Болгарські марксистки завжди підкреслювали політичний реалізм болгарських революційних демократів, який тісно поєднувався з гнучкістю у здійсненні стратегічних і тактичних завдань народної революції. Коларов, наприклад, переконливо показав, що у Ботева, Левського і Бенковського ідея загальнонародного повстання не лише не виключала, а, навпаки, припускала співробітництво з іншими народами і використання їх військової допомоги Болгарії. Особливо це стосувалося Росії. Природно, писав Коларов, що ніхто з болгарських революціонерів не вірив в російський царизм, але все-таки Ботев і Левський «позитивно оцінювали позицію Росії у Східному питанні»⁷⁵. Ботев був переконаний, що інтереси Росії примусять російський уряд втрутитися і надати допомогу балканським народам у їх звільненні. Те ж саме вважав і Бенковський.

В. Коларов піддав критиці статтю Г. Бакалова за те, що в статті про Квітневе повстання останній замовчував історично засвідчений факт, що «демократ і республіканець»⁷⁶ Бенковський розраховував на іноземне втручання на користь Болгарії, коли повстання вже було закінчене⁷⁷.

Це свідчило, на думку Коларова, що болгарські революціонери, розраховуючи на російську допомогу, враховували реальне співвідношення сил великих держав на Балканах, об'єктивні і суб'єктивні фактори, які склалися на даному етапі у боротьбі за визволення Болгарії. Тому у Коларова були всі підстави, щоб говорити «про величезний політичний кругозір і революційний реалізм»⁷⁸ Ботева, Левського і Бенковського.

У післявоєнних працях Г. Димитрова і В. Коларова були підняті найважливіші методологічні питання болгарської історії і деякі вузлові проблеми періоду національно-революційної боротьби болгарського народу. Інтерес, який вони виявили до історії взагалі і до вітчизняної зокрема, був цілком закономірним результатом їх прагнення глибше осмислити історичний процес, що сприяло кращому розумінню і оцінці усього ходу сучасного розвитку.

Висуваючи на перший план питання марксистської методології історії, Димитров керувався при цьому ленінським визначенням соціальних функцій і предмету історичної науки. Він невтомно підкреслював, що історична наука покликана виховувати у трудящих любов до батьківщини, повинна допомогти народній інтелігенції виробити здоровий, науковий, марксистсько-ленінський світогляд. Димитров і Коларов показали у своїх працях зразки ленінської партійності та історизму в підході до історичних явищ і фактів. Вони були непримиренними до найменших відхилень від цих принципів і тим більше до будь-яких фальсифікацій історії.

Пристрасна впевненість у правоті своєї справи, віра в народ як ідейного носія прогресу в усі історичні епохи — ось що було характерним для цих двох видатних болгарських марксистів-ленінців. В їх працях були поставлені і накреслені шляхи вирішення багатьох складних проблем болгарської історії. Разом з теоретичною та історіографічною спадщиною Дмитра Благоева праці Димитрова і Коларова відіграли важливу роль у швидкому становленні і розвитку марксистсько-ленінської історичної науки в Народній республіці Болгарії.

⁷⁵ В. Коларов. Два фактора, стор. 394.

⁷⁶ В. Коларов. Върху Априлското въстание, стор. 185.

⁷⁷ Там же, стор. 188.

⁷⁸ Там же.

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЮГОСЛАВІЇ В РОБОТАХ ФІЛІПА ФІЛІПОВИЧА

Філіп Філіпович був одним із засновників Комуністичної партії Югославії. Він брав безпосередню участь в розробці програми партії, її стратегії і тактики, віддавав багато сил практичній роботі, прекрасно знав історію партії.

Історико-партійна проблематика знайшла своє висвітлення в його газетних і журнальних статтях, в доповідях і виступах, в спеціальних працях. Якщо окремі статті, виступи, доповіді Філіпа Філіповича сьогодні становлять цінність як важливі джерела, що містять достовірний матеріал з історії КПЮ і революційного руху трудящих Югославії, то такі роботи, як «Становище в Компартії Югославії», «Комуністична партія Югославії», «З історії незгод у КПЮ», «Компартія Югославії в умовах воєнно-фашистської диктатури», «15-річчя Комуністичної партії Югославії»¹, мають характер досліджень, в яких конкретні історичні проблеми розглядаються всесторонньо, робляться глибокі висновки і широкі узагальнення. Хронологічно вони охоплюють період від заснування КПЮ до середини 30-х років.

Розглядаючи історико-партійні проблеми в нерозривному зв'язку з революційним рухом трудящих Югославії і міжнародним революційним рухом, Ф. Філіпович свої висновки з історичних досліджень тісно пов'язував з питаннями практичної революційної роботи, з насущними завданнями пролетаріату. Вихідним моментом при дослідженні історії КПЮ для нього служить вчення В. І. Леніна про партію і її роль в революційному русі та рішення Комуністичного Інтернаціоналу. Використовуючи при оцінці діяльності КПЮ вказівки В. І. Леніна, широко залучаючи і всесторонньо аналізуючи рішення з'їздів, конференцій, пленумів і комуністичну югославську пресу, він вперше з марксистських позицій висвітлював такі питання, як виникнення КПЮ і розвиток її організаційної структури, внутріпартійну боротьбу, процес більшовізації, стратегію і тактику партії на різних етапах революційної боротьби, форми і методи керівництва революційним рухом трудящих, взаємовідносини з немарксистськими партіями та ін. Переважна більшість

¹ Б. Бошкович (псевдонім Ф. Філіповича) Положення в Компартії Югославії. «Коммунистический Интернационал», 1925, № 4; Коммунистическая партия в Югославии, М., 1930; Из истории разногласий в КПЮ. «Коммунистический Интернационал», 1928, № 17; К вопросу о характере югославской революции и прошлых ошибках КПЮ в национальном и аграрном вопросах. «Аграрные проблемы», 1933, № 7—8; Компартия Югославии в условиях воєнно-фашистской диктатуры. «Коммунистический Интернационал», 1930, № 21; 15-godišnjica Komunističke partije Jugoslavije, «Klasna borba», 1934, sv. 2.

оцінок діяльності КПЮ, даних Ф. Філіповичем, ввійшла в скарбницю марксистської історіографії. Сьогодні вони є загальноновизнаними.

В короткій статті не можна охопити всіх питань, які розглядав Ф. Філіпович у своїх роботах. У цій статті висвітлено лише окремі його оцінки історії організації, внутріпартійної боротьби, стратегії і тактики, однак і вони досить повно характеризують Ф. Філіповича як історика КПЮ.

Історію організації Комуністичної партії Югославії Ф. Філіпович розглядав у багатьох своїх роботах. Він вперше в марксистській історичній літературі обґрунтував положення про вирішальну роль Великої Жовтневої соціалістичної революції в утворенні Комуністичної партії Югославії. Він показав, що ліві елементи соціал-демократичних партій, які стали організаційним началом КПЮ, виділились в умовах загальної революційної піднесення в південнослов'янських землях і навколишніх країнах. Аналізуючи ці умови, Ф. Філіпович відзначає, що ідеї Великого Жовтня мали всеохоплюючий характер, впливали на форми і методи революційної боротьби трудящих південнослов'янських земель. В утворенні робітничих рад, партизанських загонів («зелених кадрів»), які почали ділити поміщицьке майно і землю, він бачить яскравий прояв цього впливу. Ф. Філіпович наголошує, що процес поліви́ння в соціал-демократичних партіях йшов знизу. Спроби опортуністичного керівництва зупинити його зазнали повного провалу: «Під впливом російської і угорської революцій пролетарські маси висловлювались через свої організації проти В. Кора́ча, В. Букшеґа, Крістана і інших соціал-патріотів, які проповідували і проводили на ділі «міністеріалізм»².

Ініціатором об'єднання лівих сил соціал-демократичних партій югославських земель, відзначає Ф. Філіпович, виступила Сербська соціал-демократична партія, яка користувалася в цей час великим авторитетом серед трудящих. Зростання авторитету сербських соціал-демократів він вважає наслідком їх інтернаціоналістської позиції під час балканських воєн, першої світової війни і захопленого сприйняття ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції. При характеристиці діяльності сербських соціал-демократів Ф. Філіпович виходить з оцінки В. І. Леніна, який на початку першої світової війни назвав їх позицію кращим прикладом виконання інтернаціонального обов'язку³.

Відмову сербських соціал-демократів брати участь в роботі Бернської конференції, на яку вони були запрошені лідерами II Інтернаціоналу зразу після закінчення війни, він пов'язує з безпосереднім впливом ідей більшовизму, розглядає її як прагнення «підкреслити свою незгоду з тими, хто зрадив інтереси пролетаріату і соціалізму»⁴.

Ф. Філіпович високо оцінює роботу I з'їзду соціалістичних партій югославських земель в квітні 1919 р., називаючи його з'їздом об'єднання КПЮ. Він підкреслював, що з'їзд «майже одногласно, при незначній меншості, висловився за об'єднання на платформі Комуністичного Інтернаціоналу, за приєднання до нього»⁵. Незважаючи на арешти делегатів з'їзду і деяких членів ЦК, закриття окремих комуністичних організацій та інші репресивні заходи уряду проти новоствореної партії, вона швидко зростала. «Росту СРП(к)Ю, — відзначає Ф. Філіпович, — сильно сприяло загальне революційне бродіння, що охопило

² Б. Бошкови́ч. Из истории разногласий в КПЮ. «Коммунистический Интернационал», 1928, № 17, стор. 42.

³ Див. В. І. Ле́нін. Твори, т. 36, стор. 254.

⁴ Б. Бошкови́ч. Югославская Коммунистическая партия. В кн.: «Коммунистические партии балканских стран», М., 1930, стор. 138.

⁵ Див. Б. Бошкови́ч. Из истории разногласий в КПЮ. «Коммунистический Интернационал», 1928, № 17, стор. 42.

в цей момент Європу. Виникнення радянської влади в Угорщині і Баварії, захоплення металургійних заводів в Італії, похід Червоної Армії на Варшаву зробили великий вплив на робітничо-селянські маси в Югославії»⁶.

Ф. Філіпович неодноразово відзначав, що в 1919—1920 рр. КПЮ була масовою партією, яка мала великий вплив на трудящих. Як доказ цього він приводить не тільки кількість членів партії (близько 70 тис.), а й результати виборів в муніципалітети і Установчі збори в 1920 р., внаслідок яких комуністи завоювали муніципалітети в найбільших містах Югославії — Белграді, Загребі, Ніші, Осієке, Вальєво, Броді — і здобули 59 місць в Установчих зборах.

Великою заслугою Ф. Філіповича є те, що він вперше в своїх роботах висвітлював з марксистських позицій внутріпартійну боротьбу. Слід підкреслити, що він перший в марксистській історичній літературі дав вичерпне пояснення причин зародження розколу партії, встановив межі його, обгрунтував соціально-економічну обумовленість причин розколу. Незважаючи на масовість партії в 1919—1920 рр., її успіхи на виборах, вона була слабкою в ідейно-політичному і організаційному відношеннях, вказував Ф. Філіпович. Вперше спроба пояснити причини кризи в КПЮ була зроблена ним в 1925 р. в статті «До подій в Югославії»⁷. Головну причину слабкості партії він вбачає в своєрідних умовах її заснування. КПЮ увібрала в себе три неоднорідних за складом і ідейно-політичним вихованням групи соціалістів: колишніх сербських соціал-демократів, соціал-демократів південнослов'янських земель, які пройшли австро-угорську опортуністичну школу, і молодих членів партії, які ще не мали достатнього загартування. Зародження розколу в партії він відносить до початку 1920 р., коли відчутно загострилась боротьба навколо питань стратегії і тактики, а «напередодні II з'їзду партії в місті Вуковарі (червень 1920 р.) вже викристалізувались в партії три течії: права, центристська і ліва»⁸. Вуковарський з'їзд, відзначає Ф. Філіпович, створив передумови для розколу в КПЮ: на з'їзді точилася жорстока боротьба між правими і центристами, з одного боку, і лівими — з другого, яка закінчилася перемогою лівих, що привело до обрання виключно лівого керівництва. Остаточний розкол партії стався восени 1920 р. після опублікування центристами і правими спільного «Маніфесту».

Велику увагу в своїх роботах Ф. Філіпович приділяв аналізу причин розгрому КПЮ в 1921 р. Це не було випадковістю. Адже висновки, до яких приходив Ф. Філіпович, враховувались КПЮ у щоденній практичній роботі. Основну причину поразки КПЮ він бачить в її ідейно-політичній слабкості. Наступ буржуазії показав, що «партія не була побудована в дусі ленінізму, що вона організаційно не була підготовлена для партійної роботи, що вона ідеологічно не була більшовицькою», — писав Ф. Філіпович⁹. Уряд порівняно легко розгромив КПЮ під час наступу проти революційного руху. Пасивність партії підбадьорювала великосербський чорносотенний уряд, заохочуючи його йти до кінця¹⁰.

⁶ Див. Б. Бошкович. Из истории разногласий в КПЮ. «Коммунистический Интернационал», 1928, № 17, стор. 42.

⁷ Див. Б. Бошкович. К событиям в Югославии. «Коммунистический Интернационал», 1925, № 2.

⁸ Б. Бошкович. Из истории разногласий в КПЮ. «Коммунистический Интернационал», 1928, № 17, стор. 43.

⁹ Б. Бошкович. Положение в Компартии Югославии. «Коммунистический Интернационал», 1925, № 4, стор. 54.

¹⁰ Б. Бошкович. Из истории разногласий в КПЮ. «Коммунистический Интернационал», 1928, № 17, стор. 43.

Найбільш загрозливим моментом в житті КПЮ Ф. Філіпович вважає період після опублікування у серпні 1921 р. так званого «Закону про охорону держави», який оголошував партію поза законом. Оцінюючи цей момент, він писав: «З розпуском парламентської комуністичної групи порвався єдиний зв'язок в цей момент між партійним центром і провінціями. Арешт членів ЦК обезглавив рух. Перед партією постала загроза повного розпорошення залишених самих на себе членів КПЮ»¹¹.

Загроза посилювалась ще й тим, що в КПЮ не було підпільної організації, яка б дала змогу діяти їй (КПЮ) в нових умовах. Внаслідок цього, візначав, Ф. Філіпович, «створилась тріщина між КПЮ і масами: КПЮ відірвалась від мас, ізольований комуністичний авангард Югославії був поставлений під жорстокий удар реакції»¹².

Характеризуючи становище в партії 1923—1924 рр., він відзначає поглиблення кризи і загострення суперечностей в оцінці політичного становища, селянського і національного питання, в організаційних питаннях. Ні перша, ні друга Віденські конференції партії, які відбулися в 1922 і 1923 рр., не ліквідували розколу в керівництві партії. Незалежна робітничая партія Югославії (НРПЮ), яка повинна була в умовах реакції проводити в життя, використовуючи легальні можливості, програму КПЮ, не могла здійснювати організацію і керівництво революційним рухом трудящих через те, що і на неї негативно вплинула криза в КПЮ. Як наслідок незгод в КПЮ в НРПЮ виникло праве крило, яке зайняло «неправильну позицію в національному питанні якраз у такий час, коли хорватські, словенські і македонські маси все енергійніше виступали проти гегемонії реакційної сербської буржуазії»¹³.

В оцінці, політичного становища, вказує Ф. Філіпович, праве крило на чолі з Ж. Милайковичем, виходячи з позицій сербської верхівки профспілкового руху, не враховувало особливостей розвитку балканських країн і механічно переносило оцінку політичного становища в країнах Західної Європи на Югославію. Ця оцінка зводилася до того, що становище в Югославії та на Балканах стабілізується. Відповідно до цього КПЮ повинна пристосуватись до нових обставин і вернутись до «чистої класової боротьби», за часткові економічні та політичні вимоги, за демократичні вимоги¹⁴.

Ф. Філіпович детально розглядає і піддає критиці позицію правого крила КПЮ в національному питанні. Економічні передумови опозиції в національному питанні зародились серед сербських кваліфікованих робітників, які в буржуазній багатонаціональній Югославії належали до пригноблюючої нації.

Аналізуючи декларацію опозиції по національному питанню від 8 жовтня 1924 р., він вказує, що «опозиція в національному питанні проявила повний нігілізм. Вона розвивала погляди, що Компартия повинна виступати однаково різко як проти націоналізму сербської буржуазії, так і проти націоналізму хорватської та словенської буржуазії, як взагалі проти всякого націоналізму»¹⁵.

Ф. Філіпович засуджує позицію С. Марковича, який в своїх брошурах «Національне питання в світлі марксизму», «Конституційне питання і робітничий клас в Югославії», розвивав погляди про те, що вирішення національного питання зводиться до розв'язання питання про державний устрій і конституцію. Він називає позицію С. Марко-

¹¹ Б. Бошкович. Из истории разногласий в КПЮ. «Коммунистический Интернационал», 1928, № 17, стор. 43.

¹² Див. там же, стор. 44.

¹³ Там же.

¹⁴ Див. Filip Filipovič. Izabrani spisi, t. I, Beograd, 1962, стор. 116.

¹⁵ Б. Бошкович. Положение в Компартии Югослави, «Коммунистический Интернационал», 1925, № 4, стор. 57.

вича «доктринерською і в корені неправильно»¹⁶. Ф. Філіпович неодноразово підкреслював в своїх роботах, що в Югославії національне і селянське питання нерозривно пов'язані і тому «правий ухил опозиції в національному питанні в той же час являється і ухилом в селянському питанні»¹⁷.

Ф. Філіпович досить детально аналізує політику КПЮ щодо селянства, показує спроби партії налагодити зв'язок з революційними селянськими масами і очолити їх боротьбу проти великосербської буржуазії. Великою перешкодою на шляху до цього була опозиція на чолі з Ж. Милайковичем, яка виступала проти союзу робітничого класу і селянства. Опозиція розглядала селянський рух в Югославії як буржуазний¹⁸.

Ф. Філіпович вважав, що в Югославії більше, ніж в інших державах Європи, наявних умов для утворення робітничо-селянського союзу, тому що тут яскраво виділяються три революційних фактори: робітничий, національний і селянський рух¹⁹.

Значне місце в роботах Ф. Філіповича займають питання більшовизації КПЮ. Він підкреслює, що Комуністичний Інтернаціонал надав велику допомогу Комуністичній партії Югославії в боротьбі за більшовизацію. Велике значення для організаційного і ідейно-політичного зміцнення КПЮ мали III і IV з'їзди партії. Найважливішим питанням на III з'їзді, вказував Ф. Філіпович, було питання про керівництво партії.

Оцінюючи обстановку в житті партії напередодні IV з'їзду, Ф. Філіпович писав: «III з'їзду не вдалося ліквідувати довголітньої фракційної боротьби, хоч обидві фракції (права і ліва) дали тоді урочисту заяву про припинення фракційної діяльності. Як праві, так і ліві фракціонери не тільки продовжували боротьбу, але ще більше її посилили після III з'їзду»²⁰.

IV з'їзд КПЮ зібрався в умовах, коли загострювалась фракційна боротьба між керівництвом, в умовах наступу буржуазії на революційний рух трудящих. Аналізуючи роботу з'їзду, Ф. Філіпович наголошує, що головним завданням його була остаточна ліквідація фракційної боротьби і створення міцної основи для консолідації партії²¹. В зв'язку з десятиріччям КПЮ з'їзд провів аналіз роботи партії за десять років, піддав всесторонній критиці її діяльність, здобувши уроки на майбутнє. Вперше на IV з'їзді було дано ясне визначення характеру майбутньої революції в Югославії.

Ф. Філіпович підкреслює велике значення резолюції з'їзду і вказує, що пленум ЦК КПЮ в жовтні 1929 р. конкретизував її, заявивши, що «Югославія належить до країн з ще незавершеними буржуазно-демократичними перетвореннями»²². Пленум конкретизував рушійні сили революції, вказавши, що в Югославії такими силами є міський пролетаріат, сільськогосподарський пролетаріат, дрібне селянство, середнє селянство і міська біднота²³.

¹⁶ Б. Бошкович. Положение в Компартии Югославии, «Коммунистический Интернационал», 1925, № 4, стор. 57.

¹⁷ Там же, стор. 58.

¹⁸ Див. там же.

¹⁹ Див. там же, стор. 55—56.

²⁰ Див. Б. Бошкович. IV съезд КПЮ. «Коммунистический Интернационал», 1929, № 4, стор. 42.

²¹ Див. там же, стор. 46.

²² Б. Бошкович. К вопросу о характере югославской революции и прошлых ошибках КПЮ в национальном и аграрном вопросах. «Аграрные проблемы», 1933, № 7—8, стор. 110

²³ Див. Б. Бошкович. Компартия Югославии в условиях военно-фашистской диктатуры. «Коммунистический Интернационал», 1930, № 21, стор. 55.

Проте в цьому питанні не було єдності. Ф. Філіпович вказує, що дискусія в партії по цьому питанню точилась до 1932 р.²⁴ Відзначаючи труднощі в роботі КПЮ під час панування фашистської диктатури в Югославії, Ф. Філіпович піддає критиці діяльність ЦК партії, який, правильно висунувши в умовах фашистської диктатури лозунг збройного повстання як агітаційно-пропагандистський, допускає інколи помилки і неясності при формулюванні його. Це давало можливість неправильно тлумачити цей лозунг як лозунг негайної дії²⁵.

Організаційні труднощі КПЮ в нових умовах посилювались загостренням внутріпартійної боротьби між опортуністичними групами «правими» і «лівими». Ф. Філіпович вказує, що жовтневий пленум ЦК КПЮ 1929 р., який виключив з рядів партії основну групу правої фракції на чолі з С. Марковичем, не покінчив з фракційною боротьбою. Він вважає недоліком той факт, що організаційні заходи проти правих не в достатній мірі супроводжувались ідеологічною боротьбою з різними формами правої небезпеки²⁶.

Опортунізм правих проявлявся в намаганнях припинити всяку нелегальну діяльність, доки існує диктатура, припинити роботу в масах, доки не будуть відтворені всі організації, ослабити діяльність партії під приводом збереження кадрів, у пасивному чеканні краху диктатури. Соціально-економічними джерелами правого опортунізму в КПЮ Ф. Філіпович вважає наявність дрібнобуржуазної структури югославського суспільства і жорстокий терор²⁷. Одночасно він піддав критиці ультраліві настрої, які виявилися в той час в партії, тенденції до індивідуальних акцій терору. В цьому він бачить прояв дрібнобуржуазного відчаю.

Високо оцінюючи рішення розширеного засідання Політбюро ЦК КПЮ від 8—10 березня 1930 р., який засудив ліквідаторські погляди, Ф. Філіпович відзначає, що організаційна слабкість КПЮ проявлялася і в майбутні роки. У зв'язку з погіршенням становища трудящих і зростанням їх революційних настроїв в часи фашистської диктатури короля Олександра, з одного боку, і внаслідок організаційної слабкості КПЮ в Югославії в цей час — з другого, виявилось значне розходження між зростаючим політичним впливом КПЮ серед трудящих і її організаційним охопленням цих мас²⁸.

Ф. Філіпович вказує, що головною причиною, яка перешкодила КПЮ виконувати роль організатора революційної боротьби трудящих, був жорстокий фашистський терор. Одночасно він відзначає роль суб'єктивного фактора — організаційні недоліки і фракційну боротьбу в КПЮ. Всі рішення з'їздів, конференцій, пленумів КПЮ після III з'їзду, писав Ф. Філіпович, «правильно аналізували економічне і політичне становище в Югославії, також правильно формулювали завдання партії, правильно критикували помилки і недоліки партії, правильно осуджували внутрішню фракційну боротьбу. Але, незважаючи на ці правильні резолюції і постанови, фракціонізм партійної верхівки не послаблювався»²⁹.

²⁴ Див. Б. Бошкович. К вопросу о характере югославской революции и прошлых ошибках КПЮ в национальном и аграрном вопросах. «Аграрные проблемы» 1933, № 7—8, стор. 110.

²⁵ Див. Б. Бошкович. Компартия Югославии в условиях военно-фашистской диктатуры. «Коммунистический Интернационал», 1930, № 21, стор. 57.

²⁶ Див. там же, стор. 56.

²⁷ Див. там же.

²⁸ Див. там же.

²⁹ Б. Бошкович. Из истории разногласий в КПЮ. «Коммунистический Интернационал», 1928, № 17, стор. 46.

Ф. Філіпович на конкретних прикладах показує, як вирішення селянського і національного питання в програмі КПЮ впливало на піднесення революційного руху трудящих Югославії, сприяло зростанню авторитету партії серед селянства і робітничого класу. Якщо в 1923—1925 рр. співвідношення сил було на користь соціал-демократів, то, починаючи з 1926 р., здійснюється значний поворот вліво і трудящі маси знову згуртовуються навколо КПЮ.

В своїх роботах Ф. Філіпович багато уваги приділяє висвітленню тактики КПЮ щодо буржуазних партій. Внаслідок розгрому КПЮ в 1921—1925 рр. дещо посилюється вплив буржуазних партій. У зв'язку з помилками КПЮ в національному і селянському питаннях на виборах 1923 р. навіть робітники голосували за хорватську селянську партію. «Перед компартією на весь зріст постало завдання розгорнути роботу по виведенню мас з-під впливу ворожих партій, бо ігнорування його на ділі означало б збільшення для буржуазії можливостей держати під своїм керівництвом селянські маси»³⁰.

Висвітлюючи спроби КПЮ організувати спільний фронт інших опозиційних партій проти великосербської політики уряду, Ф. Філіпович відзначає помилки при проведенні в життя тактики єдиного фронту. Вони проявлялися у відмові КПЮ від своїх основних лозунгів у національному та селянському питаннях — самовизначення народів і конфіскація землі, а також обмеження критики комуністами існуючого ладу і вождів дрібнобуржуазних та соціал-демократичних партій³¹.

Особливу увагу він звертає на характеристику соціал-демократичної і дрібнобуржуазних селянських партій: Хорватської селянської республіканської партії С. Радича і Союзу землеробів. Нещадно викриваючи зрадницьку політику керівництва цих партій, він одночасно показує, що значна кількість селянства в низових організаціях цих партій тягнеться до революційної боротьби.

Навіть такий неповний огляд оцінок, які дав Ф. Філіпович при розгляді окремих питань історії КПЮ, дає змогу твердити, що він є першим марксистським істориком Комуністичної партії Югославії. Його роботи з історико-партійної проблематики та інших питань історії Югославії і сьогодні відіграють велику роль у боротьбі з буржуазною історіографією і відступами від мірксистсько-ленінської методології в дослідженнях на цю тему.

³⁰ Б. Бошкович. К вопросу о характере югославской революции и прошлых ошибках КПЮ в национальном и аграрном вопросах. «Аграрные проблемы», 1933, № 7—8, стор. 108.

³¹ Див. там же, стор. 113.

ПОВІДОМЛЕННЯ

І. С. ЛЕВІНА

ПОЕМА В. МАЯКОВСЬКОГО «ВОЛОДИМИР ІЛЛІЧ ЛЕНІН» В ПЕРЕКЛАДІ ІРЖІ ТАУФЕРА (Нотатки про перекладацьку майстерність)

В чому таємниця перекладацької майстерності? В глибокому і досконалому розумінні оригіналу, докладному знанні реалій епохи та подробиць життя автора? У засвоєнні його художньої манери чи у бездоганному володінні його рідною мовою? Така постановка питання може здатися подекуди штучною: мовляв, зрозуміло, що для доброго перекладу необхідна сукупність усіх цих факторів, бо без жодного з них перекладач обійтися не може. Але насправді ця проблема не вирішується так легко. Адже відомо, що багато чудових перекладів зроблено по дослівниках і що, з другого боку, не обов'язково поетові, який володіє, скажімо, німецькою мовою і добре знає і розуміє поезію Гейне, пощастить зробити вдалий переклад його віршів. Мабуть, це не випадково, що існує набагато більше хороших поетів, ніж хороших перекладачів...

М. Светлов, наприклад, писав: «...праця перекладача оцінюється так: з брильянта ти повинен зробити брильянт, не інакше...

Я заздрю Льву Озерову, тому що в нього велика закоханість у свою працю. Він любить переклад так само, як свої вірші. А я люблю процентів на 90 менше.

Праця перекладача — це творча праця ... Ми мусимо передати дух народу, його поезію...»¹

Як це зробити? Очевидно, в кожному окремому випадку по-різному. Отже, і питання про перекладацьку майстерність — це питання не стільки теорії, скільки практики перекладу, і наблизитися до відповіді на нього (лише наблизитися, — тому що абсолютної, однозначної відповіді на це питання, мабуть, немає) можна лише шляхом аналізу перекладацького досвіду.

Відомий чеський поет і перекладач творів В. Маяковського на чеську мову Іржі Тауфер належить до тих, хто «робить з брильянта брильянт». Одне з найбільших досягнень Іржі Тауфера — це переклад поеми «Володимир Ілліч Ленін», яка відкрила новий, найбільш плідний в художньому та ідейному відношенні етап творчості Маяковського.

Ленінська тема глибоко хвилювала поета; він усвідомлював величезну відповідальність перед читачем за кожний свій рядок, кожне слово, кожну інтонацію. Завдання, яке поставив перед собою поет, — не лише показати читачеві, але й допомогти йому відчути всю велич і разом з тим людяність постаті дорогого і близького кожній радянській

¹ М. Светлов. Беседа. «Молодая гвардия», М., 1969, стор. 220.

людині вождя, всю історичну грандіозність справи Леніна — вимагало від поета мобілізації всіх його духовних сил і художніх можливостей. Маяковський з честю склав поетичний іспит на ідейну та художню зрілість.

Такий самий іспит мусив складати і перекладач поеми

В статті «Маяковський чеською мовою» Тауфер писав «Перекладаючи вірші Маяковського, я жив поруч з поетом як з найближчим другом. В мене таке враження, ніби я знаю його дуже добре і близько вже декілька десятиріч. Я відчував величезну відповідальність, намагаючись відтворити Маяковського мовою, якою він не говорив і не писав, але якою він буде говорити, «як живий з живими», з чеськими читачами і чеськими поетами»²

Поема «Володимир Ілліч Ленін» у перекладі Іржі Тауфера вперше була видана в 1947 р в Празі у видавництві «Свобода»³. Видання поеми було визначним фактом не лише культурного, але й політичного життя країни. Вона стала зброєю в руках трудящих в їхній боротьбі проти тих, хто намагався реставрувати в Чехословаччині буржуазний лад, і в руках молодих прогресивних митців в боротьбі з тими, хто проголошував принципи «чистого мистецтва»

Газета компартії «Руде право» відзначила величезну роль поеми в справі політичного та художнього виховання мас і високо оцінила працю перекладача «Наша чеська поезія переживає свято. Вийшов переклад великої поеми Володимира Маяковського «Ленін». Це дійсно блискучий переклад Іржі Тауфер показав диво. Він переклав на чеську мову найвизначніший твір кращого, найталановитішого поета. Він бездоганно передав його своєрідність, його точність, простоту стилю, його глибоку лірику. Силу, з якою він виражає почуття мільйонних народних мас. Їхню ненависть до старого, експлуататорського світу. Їхню любов до нового, справедливого ладу. Їхню свідому єдність в бою і будівництві. Їхні нові, революційні почуття, нову культуру могутньої революційної праготи»

Перекладач виконав важке і важливе завдання. Завдання важке тому, що мова Маяковського зливається з мовою ораторів революційних мітингів, вбирає в себе словник заводських робітників. Своєрідність російських наголосів, велике смислове значення рими у віршах Маяковського — все це неповторне.

Завдання важливе тому, що поема «Володимир Ілліч Ленін» написана для мас. Читають її інтелігенція та освічені пролетарі.

Коллективну декламацію цієї поеми слухали робітники, селяни на урочистих зборах.

Ті, хто знає твори Леніна, наближаються серцем до «Леніна» Маяковського. Ця поема мусить бути в бібліотеці кожної передової людини»⁴

Журнал «Творба» також оцінив працю перекладача дуже високо. «Перешкоди, які довелося подолати Іржі Тауферу, були чималі. Навіть при більш ґрунтовному аналізі ми переконалися в тому, що всі перекладацькі проблеми він успішно розв'язав. Його працю ми можемо назвати великою перемогою перекладача. Тауфер відкрив чеському читачеві Маяковського таким, яким він є на рідній мові поетом сміливої фантазії, революційного змісту і форми, суворой

² Иржи Тауфер Маяковский на чешском языке «Литературная газета», 15 квітня 1950 р.

³ Див Л. Фейгельман Маяковский в странах народной демократии «Советский писатель», М., 1952, стор 141.

⁴ Цит за кн Л. Фейгельман Маяковский в странах народной демократии, стор 144—145.

художньої дисципліни, який здобуває свої сюжети з соціальної дійсності сучасного світу»⁵.

Що ж допомогло перекладачеві так успішно вирішити надзвичайно складне і відповідальне завдання — перекласти поему про Леніна так, щоб переклад справляв враження оригіналу, щоб чеський читач почув живий голос поета і відчув все те, що Маяковський вклав у свій чудовий твір? Як вдалося Тауферу примусити Маяковського заговорити чеською мовою цілком природно, зберігаючи всі особливості своєї художньої манери?

Перш за все це було б неможливо без ідейної близькості, без духовної спорідненості перекладача і поета. «По-моєму, — пише Тауфер, — поет, раніше ніж почати перекладати іншого автора, повинен полюбити його творчість. Іншими словами: полюбити мову, якою той звертається до нього. Чужий поет повинен стати його поетом. Тільки тоді виникає ситуація, коли захочеться випробувати в поезії, створеній на іншій мові, чеський вірш і відповісти своєму кращому другу мовою своєї вітчизни»⁶.

Дуже допомогло перекладачеві і те, що Маяковський залишив єдиний в своєму роді твір, де він докладно і відверто розкриває таємниці своєї творчої лабораторії, — «Як робити вірші».

Здавалося б, перекладачеві лишалося вжити тих самих художніх засобів, яких вживав Маяковський, і це приведе до успіху. Але так може здаватися лише на перший погляд. Тауфер згадує, що він зазнав поразки, намагаючись пристосувати поезію Маяковського до чеської поетики, яка своїми засадами дуже відрізняється від російської; перекладач відчув, що вірш Маяковського до неї «не лізе», що він «натиснув і зламав» його вірш. Про свою працю над перекладами творів Маяковського Іржі Тауфер розповідає в дуже цікавій і цінній для тих, хто займається питаннями перекладу, брошурі «Як я перекладав Маяковського», яка, на жаль, досі залишається у нас мало відомою. Вона була видана в Празі у 1951 р. разом з статтею Маяковського «Як робити вірші» в перекладі Іржі Тауфера. Обидві вони складають брошуру «O Verši» («Про вірші»)⁷.

Величезна заслуга Тауфера полягає в тому, що він дуже глибоко і тонко відчув, зрозумів не лише своєрідність поетики Маяковського, але й її засади, її джерела, що він побачив за зовнішніми прикметами вірша Маяковського їхнє ідейне та художнє навантаження, їхню кінцеву мету. «Мовне новаторство Маяковського є не грою і самоцілним експериментом, але продуктом цілого поетичного світогляду Маяковського, провідною для якого завжди була думка — *все використати, спрямувати* для досягнення мети, поставити на службу ідеї»⁸.

Тауфер згадує, що він «завжди мусив діяти при перекладі поезії Маяковського точно так, як змальовує розвиток творчого процесу сам поет у своїй статті «Як робити вірші».

Передусім, це усвідомлення соціального замовлення. Я повинен був пережити і обміркувати його так само, як і поет, зрозуміти, що є головною ідеєю вірша, як вона розміщена в строфах і який є початковий, і який кінцевий тон розмови Маяковського з слухачем...

І мені російські вірші мусили, як казав Маяковський, «проболіти до костей», раніше, ніж його поезія зачала звучати для мене по-чеськи»⁹.

⁵ Цит. за кн. Л. Фейгельман. Маяковский в странах народной демократии, стор. 146.

⁶ Иржи Тауфер. Заметки к переводу поэмы о Ленине. «Советское славяноведение», 1970, № 2, стр. 108.

⁷ O verši. Vladimír Majakovskij. Jak dělat verše. Jiří Tauffer. Jak jsem překládal Majakovského. «Československý spisovatel», Praha, 1951.

⁸ O verši, стор. 84.

⁹ Там же, стор. 93.

Слід, однак, мати на увазі, що глибоке розуміння оригіналу, захопленість автором і його поезією можуть не лише допомагати, але й заважати перекладачеві в його роботі. Адже чим ясніше уявляє собі перекладач досконалість вірша, тим більше він розуміє, що найменша зміна завдасть йому шкоди. Іноді це прагнення — зберегти всі якості вірша, передати ідейний і художній зміст кожного його елемента в повному обсязі — призводить до буквалізму, згубного для перекладу.

Переклад неможливий без змін щодо оригіналу; вміння віднайти і не перейти ту межу змін, за якою перекладач «зраджує» оригінал, визначає перекладацьку майстерність. Іржі Тауфер пише: «Кожен, хто докладніше займається перекладанням поезії, знає, що уся сіль є в тім, щоб розпізнати визначальні для обсягу і змісту і тому незмінні частини вірша, точне значення яких мусить бути збережене будь що. Решта частин, зокрема ті, що мають емоційну функцію, можуть і повинні бути вирішені в різних мовах по-різному»¹⁰.

Одним з найскладніших завдань для перекладача було збереження рими Маяковського. Відомо, що поет ставив найбільш вагоме слово в кінець рядка, концентруючи на ньому увагу читача, і навіть не стільки читача, скільки слухача. Розповідаючи про труднощі, які йому доводилося долати, Тауфер пише: «...російська рима є, завдяки мінливому, нестійкому наголосу в словах набагато ширшою і вільнішою від нашої, є більш звуковою, це є завжди рима більше для слуху, ніж для зору. Крім того, Маяковський розширив межі рими щодо співзвучності аж до найскладнішого асонансу...»¹¹ «Коли я перекладав Маяковського, — пише далі Тауфер, — я розумів, що і рима його повинна залишитися «бочкою з динамітом», що вона повинна залишитися римою Маяковського, хоч і буде складена з чеських слів»¹².

Іржі Тауфер зазнав поразки саме тоді, коли намагався передати новаторську риму Маяковського засобами класичної чеської поезії. Щоб задовольнити вимогу несподіваності і дієвості рими Маяковського, перекладач мусив перейти від традиційних повних рим до рим асонансних, які він знайшов не в класичній, а в народній чеській поезії. «Відразу ж я зрозумів, що я на правильному шляху, — пише Тауфер. — Вірш дістав інтонацію природної мови і одночасно — звукову несподіваність рими Маяковського»¹³.

Коли читаєш поему «Володимир Ілліч Ленін» на чеській мові, перш за все вражає надзвичайно точне відтворення рими оригіналу в перекладі. Якби ми розглядали переклад рядок за рядком, то побачили б, що абсолютна більшість з них має в кінці те саме слово або словосполучення, що й оригінал. Наведемо кілька прикладів.

У Маяковського:

Время
 часы
 капитала
 крало,
побивая
 прожекторов яркость.
Время
 родило
 брата Карла —
старший ленинский брат
 Маркс¹⁴.

¹⁰ О verši, стор. 94.

¹¹ Там же, стор. 82.

¹² Там же, стор. 94—95.

¹³ Там же, стор. 95.

¹⁴ Уривки з поеми «Володимир Ілліч Ленін» подаються за виданням: Владимир Маяковский. Полное собрание сочинений в тридцати томах, т. 6. ГИХЛ, М., 1957, стор. 252. При дальшому цитуванні ми посилатимемося на це видання, вказуючи сторінку в дужках після цитати.

У Тауфера:

Doba hodiny
až i jas kapitálu kradla,
reflektorů do tmy vsák se.
Doba
zrodila bratra Karla,
Leninova staršího bratra
Marxe. (243) ¹⁵.

У Маяковського:

Коммунизма
призрак по Европе рыскал,
уходил и вновь маячил в отдаленьи...
По всему поэтому в глуши Симбирска
родился обыкновенный мальчик
Ленин (256).

У Тауфера:

Příznak
komunismu kol Evropy chodil,
odcházel, blížil se,
mizel v oddálení.
A proto v tichu Simbirska
se zrodil
obyčejný, prostý chlapec
Lenin (248).

У Маяковського:

Я знал рабочего.
Он был безграмотный.
Не разжевал даже азбуки соль.
Но он слышал,
как говорил Ленин,
и он
знал — все (257).

У Тауфера:

Znal jsem dělníka. Byl negramotný.
Nerozkoušel ani azbuku oříšek.
Uslyšel však, co hovořil Lenin,
a znal tedy vše (249).

У Маяковського:

Слова
у нас
до важного самого

¹⁵ Цитати з перекладу подаються за виданням: Vladimir Majakovskij. Výbor z díla ve dvou svazcích, sv. II. Přeložil Jiří Tauffer. Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění. Praha, 1953. При дальшому цитуванні перекладу посила- тьмемося на це видання, вказуючи сторінку в дужках після цитати.

в привычку входят,
ветшают, как платье.
Хочу сиять заставит заново
величественнейшее слово
«ПАРТИЯ» (265).

У Тауфера:

I slovo,
jež lidem se nejvíce vžilo,
časem obnosí se
jak košile rozedraná.
A já dnes chci, aby
znovu zazažilo
nejmajestátnější
ze slov —
strana (258—259).

У відомих рядках про партію поетом зважене кожне слово, точніше визначене його місце; кожний образ з найбільшою повнотою і одночасно в дуже стислій формі передає незламну віру поета і його безмежну відданість справі партії, справі Леніна. Перекладач не змінює в цьому уривку майже ні слова, його переклад можна назвати копією оригіналу. Порівняємо:

Партия —
спинной хребет рабочего класса.
Партия —
бессмертие нашего дела.
Партия —
единственное,
что мне не изменит.
Сегодня приказчик,
а завтра
царства стираю в карте я.
Мозг класса,
— дело класса,
сила класса,
слава класса —
вот что такое партия.
Партия и Ленин —
близнецы-братья —
кто более
матери-истории ценен?
Мы говорим Ленин,
подразумеваем —
партия,
мы говорим партия,
подразумеваем —
Ленин (267).

У Тауфера:

Sirana —
tot' páteř dělnické třídy.
Strana —
tot' nesmrtelnost naší věci.
Strana —
tot' jediné,
co mne nezradí.
Dnes dělník jsem —
ale zítra již z map jsou
mou rukou carstva vymazána.
Mozek třídy,
věc třídy,
sňla třídy,
slava třídy —
hle, co je to strana!

Strana a Lenin —
 bratři! Ale sama
 mati historie
 koho z nich
 více si cení?
 řikáme — Lenin,
 myslíme —
 strana,
 řikáme — strana,
 myslíme —
 Lenin (261).

Іржі Тауфер писав: «Коли ви читаєте вірші Маяковського, ви не можете не звернути уваги на його рими і одночасно надзвичайно сильно собі усвідомлюєте, що ці рими якось необхідно і природно випливають з враження, що у вірші не можна переставити ані слова»¹⁶.

Саме таке враження — що у вірші не переставлено ані слова — складається і тоді, коли читаєш майстерний переклад Тауфера.

Цілком зрозуміло, що в перекладі неможливо зберегти кожен риму оригіналу; перекладачеві не обійтися без замін. Як це робить Тауфер? Ось приклад:

В оригіналі:

Он
 к товарищу
 милел
 людскою лаской.
 Он
 к врагу
 вставал
 железа тверже

В перекладі:

Lenin
 s člověčí láskou
 tíhl k soudruhovi,
 Lenin
 tvrděj než ocel
 na nepřitele šel. (228).

Формальнс — рима замінена, але в перекладі збережено більше, ніж риму; збережено логіку образу, яка полягає в даному випадку у протиставленні. Тауфер виносить в кінець рядка слова «k soudruhovi» та «на перїтеле», які несуть в собі головний зміст художньої антитези.

Ще приклад. В оригіналі:

И тогда
 сказал
 Ильич семнадцатогодовый —
 это слово
 крепче клятв
 солдатом поднятой руки:
 — Брат,
 мы здесь
 тебя сменить готовы,
 победим,
 но мы
 пойдем путем другим! (260).

В перекладі:

A tehdy
 Iljiči, hochu sedmnácti let,
 z úst slova tvrdší
 než přísaha
 plynou:

¹⁶ О верші, стор. 84.

— My
 na tvoje místo,
 bratře!
 My půjdeme vpřed,
 zvítězíme —
 půjdem však
 cestou jinou! (252).

В порівнянні з оригіналом у перекладі змінено кінцеві слова в другому та третьому рядках і збережено для римування слова «семнадцатогодовой» («sedmnácti let») та «путем иным» («cestou jinou»). Третій рядок оригіналу вмістився у перекладі у словах: «Му на tvoje místo, bratře!» Але рядок ще не закінчений, і перекладач додає: «Мы půjdeme vpřed» («Ми підемо вперед»). Такий додаток природно і невимушено входить до будови і змісту вірша; здається, і сам Маяковський міг би написати ці слова, а головне — поставити в кінець рядка слово «vpřed», яке розвиває думку головного рядка: «Zvítězíme, — půjdem však cestou jinou!» («Ми переможемо, але підемо іншим шляхом!»).

Дуже цікаво простежити, як в перекладі поеми про Леніна відтворено особливості образної системи Маяковського, для якого надзвичайно характерним було поєднання точного і яскравого художнього бачення з чітко вираженою суб'єктивно-емоційною оцінкою явища.

Для того, щоб читач відчув всю велич Леніна, всю грандіозність його справи, поет вважає необхідним змалювати ту історичну обстановку, яка визначила напрям і зміст діяльності вождя, дати, так би мовити, портрет епохи капіталізму.

«Портрет капіталізму» Маяковський подає в характерному ще для його дожовтневих поем плакатному стилі¹⁷:

Капитализм
 в молодые года
 был ничего,
 деловой парнишка:
 первый работал —
 не боялся тогда,
 что у него
 от работ
 засалится манишка.
 Трико феодальное
 ему тесно!
 Лез
 не хуже,
 чем нынче лезут.
 Капитализм
 революциями
 своей весной
 расцвел
 и даже
 подпевал «Марсельезу» (246).

Переклад:

Kapitalismus
 ve svém věku mladém,
 jařku, měl se
 k světu tenkrát;
 nenechával
 ruce ležet ladem,
 nedbal,
 že zamastí se mu
 šmírem náprsenka.
 V trikotu feudálním
 bylo mu těsno,

¹⁷ Див. В. Перцов. Маяковский. Жизнь и творчество, в двух томах, т. II. ГИХЛ, М., 1958, стор. 350—351.

щоб загострити, змістову сторону вірша¹⁸. В даному випадку замість дієслівного ряду «наживая — жря — спя — разбух — обдряб» перекладач вживає неповний щодо оригіналу дієслівний ряд «lapat, sárat a chrápat» («хапати, роздирати і хропіти»¹⁹) плюс порівняння «padul se jak rošlý křab» («роздусь, як здохлий краб»), якого немає в оригіналі, але яке передає зміст дієслово «разбух». Зміст неологізму «обдряб», повтореного двічі, перекладач передає за допомогою дієслова «zvetšel» («звітшав») та порівняння «jak veteš» («як дрантя»). Поєднання двох однокорених слів «zvetšel» та «veteš» має ту саму мету, що і повторення неологізму «обдряб», — підсилення образу і, крім того, є цілком в дусі поезики Маяковського. Решта елементів образу капіталізму передана в перекладі майже дослівно, а подекуди, якщо б можна було так сказати, навіть дозвучно. Змальовуючи «капіталізма портрет родовой», поет серед інших художніх засобів використав алітерацію, надавши їй гостро сатиричного звучання:

Вокруг,
с лицом,
что равно годится
быть и лицом
и ягодицей,
задолицая
полиция (247).

Переклад:

A kolem přílbice,
však jistě více
znáš po líci je:
tu líc, co zvící líce,
leč tvarem části sedací je —
zadkolíci
policie (237).

Вірш став довшим порівняно з оригіналом, але перекладачеві вдалося відтворити навіть те, що вважається чи не найскладнішим при перекладі вірша, — його звукопис.

Таким чином, можна побачити, що хоч деякі елементи образу капіталізму в перекладі замінені, в цілому ці зміни не завдали йому жодної шкоди: збережено і поетичну виразність, і ідейний зміст образу, тобто збережено його *художню функцію*.

Детальний і повний аналіз перекладу поеми Маяковського «Володимир Ілліч Ленін» показав би, що визначальною рисою його є саме функціональна відповідність художніх засобів перекладу художнім засобам оригіналу. Це досягається тим, що перекладач послідовно і принципово дотримується не букви оригіналу, а його духу, не окремого художнього образу автора, а його художнього методу.

Таємниця успіху Іржі Тауфера полягає в тому, що він перебуває в полоні у автора, але не лише в полоні його поетичних засобів і прийомів, а в полоні його думок і почуттів, і тоді мова перекладу покірно стає під пером майстра на службу цим думкам і почуттям.

Сам перекладач так сказав про це: «... тут необхідно віддати належне достойній сестрі російської мови — нашій прегарній багатій рідній мові, лагідній і твердій, співучій і громогласній, ласкавій і разючій, як громовиця, ніжній і дошкульній, але завжди гордій і невідкорній. І якщо вже вона схиляється перед чимось, то лише перед великою ідеєю і великим мистецтвом»²⁰.

¹⁸ Див. О verši, стор. 100.

¹⁹ «Chrápat» означає також «хрипіти».

²⁰ О verši, стор. 102.

ЖАНРОВА ПРИРОДА ДРАМАТУРГІЇ К. ЧАПЕКА

Сьогоднішній світ, такий, яким він є, сповнений не лише драматичних, але просто трагічних подій. Через це я майже не спроможний уявити собі, як можуть драматурги ходити навколо нього й займатися епізодами скоріше особистого характеру.

Карел Чапек.

Жанровий репертуар К. Чапека надзвичайно багатоманітний. Долю окремих людей письменник розглядає в психологічно-детективних новелах та повістях. Широкі суспільні проблеми лежать в основі його науково-фантастичних романів і драм. Про маловідомі читачеві явища життя розповідається в Чапеківих нарисах.

Численно найбільше місце в творчості чеського письменника посідають оповідні твори: новели, повісті, романи, подорожні нариси, репортажі, апокрифи та баечки.

На другому місці — драматургія; комедії й трагедії; сатиричний огляд і драматизований політичний фейлетон.

Найменшу вагу в творчості Чапека мають ліричні твори — віршовані й прозові, оригінальні й перекладні.

До всього цього слід додати філософські, публіцистичні, журналістські твори (серед них цікаві за жанром віршовані фейлетони).

За жанрово-композиційними ознаками в Чапеківому набуткові можна виділити три основні типи творів.

Перший — твори з витриманою єдністю дій та динамічним сюжетом. Сюди належать майже всі драматичні твори (крім «З життя комах»), «Кракатит», трилогія повістей («Гордубал», «Метеор», «Звичайне життя»), «Третя рятувальна», більша частина новел.

Другий тип — багатотемні книги рисового характеру з відсутністю або послабленням дії та м'яким гумором («Як це робиться», «Рік садовода», подорожні нариси). Архітектоніка в них безпосередньо визначена ідейно-тематичним змістом. Кожній конкретній темі відповідає невеличкий розділ. В драматургії цей тип не зустрічається.

У творах «З життя комах», «Фабрика абсолюту» і особливо у «Війні з саламандрами» ознаки обох способів побудови поєднуються. Який би твір Чапека ми не взяли (незалежно від роду і виду), завжди вражає новаторство автора, витворення ним незвичних жанрових структур. Його жанрово-стилістичні шукання впливають з розуміння письменником покликання літератури та театру.

Чапек переконаний: для створення мистецтва, яке б відображало нові проблеми ХХ сторіччя й було зрозумілим народові, належить вийти за звичайні для ХІХ віку рамки красного письменства. Він орієнтується на периферійні для «великої літератури» минулого сторіччя чи цілком нові для Чехії жанри — бульварний роман, детективну новелу, наукову фантастику, на казку й легенду. Використовуються жанровий досвід

і засоби публіцистики, нарису, календаря, репортажу, статті, допису тощо.

Ці периферійні та позалітературні жанри підносяться Чапеком до вершин мистецтва сучасності. В якісно трансформованому вигляді вони стають провідними в творчості чеського письменника.

В усталені жанрові форми він вносить ідейно-емоційну тональність інших жанрів. Поєднання, взаємопроникнення цих тональностей створює «гібридні» жанри. Наукова фантастика, детектив, жанрові елементи авантюрного («Кракатит»), колоніального («Війна з саламандрами») і кіно-роману («Фабрика абсолюту») перешаровується гумором, психологічним аналізом, репортажем. Та детектив, фантастика, гумор наповнюються філософським змістом. Авантюрні, детективні, фантастичні засоби стають умовною формою, надаючи наочності та цікавості ідеям автора.

Багато творів Чапека стоїть на межі журналістики й літератури, Недарма Чапек з жовтня 1917 р. постійно займався журналістикою. Журналістські кадри трансформуються в нього так своєрідно, що набувають якісно нових особливостей, перетворюються на явища красного письменства. На єдність Чапека-письменника та Чапека-журналіста вказував ще Йозеф Гора в промові над Чапековою труною.

Знання справи дало змогу письменнику розкрити «кухню» виготовлення кінофільму й постановки п'єси, створення газети в циклі майже науково-популярних нарисів «Як це робиться». Цикл складається з трьох частин: «Як робиться газета», «Як робиться вистава», «Як робиться фільм». (Нарис «Як робиться вистава» написано в співавторстві з братом Йозефом). Нариси читаються легко. Вони просякнуті гумором. Але читач бачить: газета, вистава, фільм у капіталістичному суспільстві відвертають увагу від важливих проблем.

Перетворення відбувається і з жанром подорожніх нарисів. Цікаво, що критики часто не розуміли специфічності нарисів чеського письменника. Так, коли було видано перший російський переклад «Англійських листів» («Старая веселая Англия», 1927), відомий літературознавець соціологічного напрямку В. М. Фріче не розгледів за зовнішньо легкою гумористичністю нарисів їх багатобічного соціального змісту¹. Прикладом незвичного жанру ліричної газетної статті-мініатюри є «Географічна мапа», де висловлено переживання автора за часів Мюнхена та окупації.

Бездоганне володіння журналістськими стилями — наслідок багаторічної праці Чапека в журналістиці. Прогресивному чеському письменству притаманна традиція поєднання в одній особі письменника й журналіста (Ф. Л. Челаковський, Й. К. Тил, Я. Неруда, В. Галек, Я. Гашек, Ю. Фучік, М. Майєрова, М. Пуйманова, Т. Сватоплук, Г. Вчелічка). Цю традицію розвивав і К. Чапек. Він знав: увага до актуальних питань сучасності аж ніяк не пошкодить йому як митцеві.

Чапек не лише наблизив стилі й жанри літератури до наукових, публіцистичних, журналістських жанрів і стилів високого класу. Він підніс стилі й чеської белетристики й чеської журналістики на височину, зазначає Ю. Фучік².

Знання журналістики позначилося на багатьох нарисах і оповіданнях Чапека («Як робиться газета», «Справа про папугу» тощо). На

¹ «Печать и революция», 1927, № 1, стор. 205, 206.

² Див. J. Fučík. Co proběhlo hlavou nad mrtvým Karlem Čapkem. У кн. Výbor ze studií, článků a dopisů. Nakladatelství cizojazyčné literatury, 1951, стор. 210.

штампованого світосприйняття поудовано новелу «Експеримент професора Роуса».

Інтерференція жанрово-стилістичних ознак здійснюється Чапеком двома шляхами.

У більшій частині творів, що ми їх віднесли за жанрово-композиційними ознаками до першого й другого типів (динамічно-сюжетні та жанрово-багатотемні), відбувається злиття різноманітного жанрово-стилістичного матеріалу.

Для прикладу візьмемо «Кракатит». Науково-фантастичний і пригодницький роман, водночас — філософсько-соціальний. Наукова фантастика в дусі Г. Уеллса поєднується тут з еротико-екзотичним стилем П. Лоті, П. Бенуа, Г. Р. Хаггарда; елементи сатири — з психологічно-сексуальними епізодами, що нагадує Ф. Достоевського та С. Цвейга. Прокіп, який прожив без кохання 38 років, переживає протягом невеликого часу чотири любовні пригоди: з таємничою незнайомкою під серпанком (втілення мрії про особисте, нездійснене щастя), з юною дочкою доктора Томаса—Анні, з аристократкою принцесою Віллі, з дівчиною-анархісткою. Сильна натура Прокопа приваблює жінок. Інтрига твору, особливо пригоди Прокопа в Балтині та анархістському осередку розвиваються як в любовно-екзотичному романі. Від авантюрно-екзотичного жанру йде й літературно-умовна манера змалювання героїв та обставин дії.

Розмаїтий літературний матеріал злито в неподільну цілокупність. У критиці давно вже зверталось увагу на незвичайну злитість різних ідейно-художніх особливостей роману.

В цілому «Кракатит» являє собою виконаний у манері західного сенсаційного роману філософсько-літературний етюд про долю наукового відкриття в капіталістичному суспільстві, відкриття, яке завдало страшної шкоди людству й самому винахідникові.

Про збірник «Розп'яття» автор повідомляв С. К. Неймана: «Пишу детективні оповідання»³. Однак детективна техніка тут є засобом психологічного аналізу.

Складні за жанровою структурою «Оповідання з одної та другої кишені». Харкінс поділяє їх на суто детективні, гумористичні на детективному підґрунті та психологічні⁴. Загалом це так. Але детективний, гумористично-сатиричний, психологічний, а часом і фантастичний елементи химерно поєднуються. Отже, не легко віднести те чи інше оповідання до певного жанрового різновиду.

Злочини, розсліди, поліція, суд — ось про що писав новеліст у своїх смішних, а часом зовсім несмішних оповіданнях. Парадоксальні сюжетні ситуації демонструють буденність злочинів у передвоєнній Чехословацькій республіці, мирні взаємини поліції та карних злочинців. («Вкрадений документ» № 139/VII від «С», «Пригоди шлюбного афериста», «Кінець убійника»). Люди весь час крадуть і вбивають. Поліція карає злочинців-бідарів, бореться зі злочинцями-професіоналами, але вбивця-фабрикант залишається непокараним («Зникнення актора Бенди»). В оповіданні «Сліди» засобами гротеску та парадоксу, що переходять у фантастику, висміюється філософствування міщанина пана Рибки та тупоголового поліцейського комісара пана Бартошека.

³ Viktor Dyk. St. K. Neumann. Bratři Čapkové. Korespondence z let 1905—1908 Praha, 1962, str. 163.

⁴ William E. Harkins. Karel Čapek. New York and London. Columbia University Press, 1962, str. 119—128.

У низці новел аналізується сприйняття дійсності митцями («Випадо́к з диригентом», «Поет»). В останньому оповіданні з детективним сюжетом і гумористичною манерою викладу дано аналіз психології поета-декадента. Пародійно-декадентські поезії показують, як у символічних образах теж відбито лише земне, людське життя. Нічого іншого поет не годен зобразити. Співробітник поліції, що зник у всіх незрозумілих явищах шукати незаперечні факти, з допомогою свого здорового глузду віднаходить життєві явища, які є підґрунтям декадентських хитросплетінь. Усе в віршах стає зрозумілим. Символістське мистецтво можна збагнути, розшифрувати лише методами поліцейського розсліду. Такий висновок впливає з гумористично-детективної новели.

Взагалі ж детективна техніка виконує у Чапека різні функції, найчастіше надає сюжетної наочності філософським конструкціям або служить засобом логічного аналізу життя. Ретроспективний аналіз подій підпорядковано філософській меті. Тому лише в небагатьох випадках такий аналіз встановлює історію злочину («Смерть актора Бенди»). В інших випадках ретроспекція, навпаки, підпорядкована доказові релятивістської тези про непізнаваність істини («Гордубал», «Метеор»). Третя функція детективу — аналіз психології художньої творчості («Поет»). Четверта — гумористично-сатирична («Вкрадений документ», знов же «Поет»). Можливі й різні поєднання функцій. В оповіданні «Сліди» детективна таємниця досягає фантастичності, водночас виникає гумористичний ефект та стверджується релятивістська непізнаваність істини.

Цікаві щодо жанру «Апокрифи» — травестовані розповіді про історичних осіб і літературних героїв давньої минувшини. «Апокрифи» являють собою понадактуальні політичні алузії: «Справа про Прометей», «Олександр Македонський» та ін.

Цілком унікальні «Баечки» (1932—1937 рр.) — дотепні сатиричні варіації на тему різниці поглядів і відносності розуміння істини. Баечки — твори найстислішого жанру — алегоричні самовикривальні висловлювання. Вони мають глибокий сенс, дарма що складаються з одного-двох речень. Ці речення оформлено як риторичні фігури (вигуки, запитання, ствердження) або як афоризми. Це надає «Баечкам» особливу стислість та переконливість. Навіть Харкінс, що ретельно відшукує можливі літературні протозразки та моделі для Чапекових творів, визнає самостійність баечок: «Нема сумніву, байки Чапека — найоригінальніша та найособистіша його літературна форма, можливо, навіть, найвиразніша»⁵.

У творах третього жанрово-композиційного типу, де багатотемність, ніби очерковість, і сюжетний динамізм поєднуються, інтерференція різного жанрово-стилістичного матеріалу відбувається інакше — не шляхом злиття, а шляхом архітектонічного сполучення, чергування різних за стилем уривків. У «Фабриці абсолюту», «Війні з саламандрами» багатотемності змісту відповідає багатоманітність жанрово-стилістичного оформлення. Кожний тематичний шматок архітектонічно, навіть поліграфічно, виділено, чим підкреслюється його не лише тематична, а й жанрово-стилістична окремість.

Так, «Війна з саламандрами» складається з трьох книг. Вони в свою чергу складаються з розділів, які містять епізоди, що різною мірою пов'язані з основною сюжетною лінією — історією саламандр. Поміж себе епізоди безпосередньо не пов'язані. Вони є окремими шматками, кожний з них має свій об'єкт викриття — різні явища капіталістичної цивілізації. Деякі розділи дано в жанрово-побутовому,

⁵ W. E. Harkins. Karel Čapek, str. 163.

інші в історико-науковому чи пуоліцистичному викладі. Ї ці розділи інкрустовано уривки газетного, ділового, наукового стилів, які виконані в формі газетних повідомлень, біологічних статей, філософських публіцистичних трактатів, анкет, агітаційних листівок, біржових бюлетенів, фейлетонів, дипломатичних промов, звітів про засідання, де майстерно використано невластно-пряму мову (наприклад, у розділі «Саламандровий синдикат»).

Багатонапрямковому, викривальному, сатирико-фантастичному творові надається історико-науковий характер, наголошується політична вагомість та ймовірність оповіді. Виникає можливість сатирично оцінювати капіталістичну культуру засобами блискучих пародій на газетні, журнальні, публіцистичні та наукові статті.

Різноманітні сатиричні фрагменти композиційно з'єднані сатирично-політичною хронікою, в яку ці шматки інкрустовано й скріплені авторською мовою то відвертою, то приховано іронічною⁶.

С. В. Никольський писав про «Війну з саламандрами»: «Важко говорити про жанрові ознаки цього твору, де використано найрізноманітніші форми та засоби, що були вироблені письменником більше як за два десятиріччя»⁷.

Мабуть, так само важко визначити жанрову приналежність більшості Чапекових творів і дати їм жанрову класифікацію. (Це повністю стосується і драматургії).

Мало в цьому допоможуть і жанрові підзаголовки. До оповідальних творів письменник майже не давав таких підзаголовків. (Виняток — роман-фейлетон «Фабрика абсолюту»). До жанрових визначень щоправда, можна віднести циклові назви: апокрифи, баєчки, «Оповідання з одної кишені», «Оповідання з другої кишені» — наголошення на те, що автор орієнтується на сучасного масового читача, який тримає книжку в кишені і виймає її при нагоді (в трамваї, потязі, лікарській чекальні і т. п.).

У драматургії Чапека жанрові визначення (вельми узагальнено і не дуже точно) вказують рід або вид твору, але не жанр: «Розбійник» — комедія. Або ж вказують на особливості архітектоники: «З життя комах» — комедія на три дії з прологом і епілогом. «Справа Макропулос» — комедія на три дії, «Біла недуга» — драма на три дії, чотирнадцять картин. Лише в одному випадкові автор підкреслює жанрову незвичайність: «R.U.R.» — колективна драма на три дії зі вступною комедією. В «Матері» Чапек взагалі відмовився від жанрового підзаголовку.

Тим часом у драматургії Чапека немає жодного твору в звичайному жанрі. Спільним жанровим елементом для всіх п'єс є лише трагедійність, що посилюється від п'єси до п'єси. Це безперечне свідчення того, що автор розумів і суспільні проблеми, і обов'язок літератора.

Крім цього, різні жанрові елементи інтерференціюються. Жанрова гібридність спричинялася до того, що автор і виконавці, і критики-сучасники Чапека, і дослідники творчості письменника по-різному, часом діаметрально протилежно, трактували жанри його п'єс. При цьому окремі тлумачення могли бути правильними, але вони не вичерпували справи.

Почалося з «Розбійника». На прем'єрі на передній план вийшов побутовий елемент, перш за все завдяки колоритному виконанню славетною Марією Гюбнеровою ролі Фанки. Але вже наступного дня

⁶ Див. С. В. Никольський. Роман К. Чапека «Война с саламандрами» (Структура и жанр). М., «Наука», 1968.

⁷ С. В. Никольський. Карел Чапек. У кн.: Карел Чапек. Сочинения М., Гослитиздат, т. I, 1958, стор. 22.

Марія Майєрова відзначила в рецензії жанрове взаємопроникнення в п'єсі: «При умисній подібності до фарсу у ній глибоке почуття й чиста поезія, гіркотлива задума над життям і хвилюючі, невіршені питання».

Влучно визначив своєрідність «Розбійника» Отто Фішер: «Реалістичний епізод з дачного побуту й водночас казка про тугу за днями дитинства, це буйна пісня про кохання та витівки молодості і разом з тим мудрі роздуми над безглуздістю та порожнечою життя»⁸, тобто побутовий епізод піднесено до філософсько-поетичного осмислення.

Юліус Фучік, завбачаючи безсмертя «Розбійника», цінував цю п'єсу Чапека «за чарівну поезію його молодості»⁹.

Харкінс так визначає жанр «Розбійника»: «Це комедія із значними домашніми мелодрами і трагедії»¹⁰.

Справді, в юнацькій комедії Чапека наявна філософсько-трагедійна колізія. Розбійника не можна перемогти. Його не зупиняють ані заборони, ані прокльони, ані докази, ані жовніри. Аж ніяк не має рації Л. Солнцева, твердячи, ніби об'єднання ворогів примушує героя відступити¹¹. Це не впливає ні з сюжету, ні з авторської концепції. Розбійник зазнає не зовнішньої поразки, а внутрішньої, моральної, в самій своїй позиції. Як геній бунтарства та вільного кохання відходить він у далечинь. Даремно ж у професорську домівку, яку Розбійник, здавалось, уже здобув, входить замість нього безталанна Лора.

Весела комедія — мажорний твір про молодість, сміливість, силу почуттів — закінчується закономірною філософсько-трагедійною катастрофою.

В «R.U.R.», як це відзначалося в критиці, драматург прагне вийти за рамки традиційної камерної вистави. Це досягається не виведенням на кін натовпу, а широчинню та вагомістю проблем, соціально-філософським характером конфлікту, введенням елементів політичної сатири. Часто казали, що «R.U.R.» — алегорія. За Харкінсом, жанр «R.U.R.», як і «Адама-творця» — експресіоністська алегорія¹².

Сам же автор писав: «Я не цілком переконаний, що саме я створив, але знаю, що хотів створити. Я хотів написати комедію, почасти — комедію науки, почасти — комедію правди»¹³. Таке визначення показує, що саме складний соціально-філософський зміст спричинив складну жанрову структуру. Предмети комедійного зображення були так важливі, що комічне переростало в трагічне (це часто-густо має місце в сатирі). Тому одне з кращих визначень «R.U.R.» — «яскрава трагічна сатира» (слова А. В. Луначарського). Проте й це визначення не вичерпує справи. Годі забувати про вагу в драмі героїчного начала, на що вказував сам автор.

«Комедія науки» породжує трагедійну колізію. Творці роботів гинуть від створінь рук своїх, попередньо занапастивши людство. В нездатності передбачити наслідки своєї діяльності полягає трагічна вина Доміна, Галля, Галлемайєра, Бусмана.

Є трагедійна вина в шляхетних учинках Гелени. Стихія любові, «жіноче начало» не менше спричинилося до загибелі людства, ніж «чоловічі» справи директорів. Але вони не засуджують за це Гелену, яка спокутує провину своєю загибеллю.

⁸ Див. К. Чапек. Сочинения, т. III, стор. 433.

⁹ J. Fučík. Co proběhlo hlavou nad mrtvým Karlem Čapkem, стор. 210.

¹⁰ W. E. Harkins. Karel Čapek, str. 65.

¹¹ Див. Л. Солнцева. Карел Чапек — драматург. У кн.: Ч. Чапек, Пьесы, М. «Искусство», 1959, стор. 10.

¹² W. E. Harkins. Karel Čapek, стор. 73.

¹³ K. Čapek. The meaning of «R.U.R.» «The Saturday Review», vol. 136, № 3534, 21. VI 1923.

Після перших вистав «З життя комах» театральні критики Чехословаччини, США, Англії, Австрії (як згадували в передмові до п'єси брати Чапеки), «стільки гудили й хвалили, що авторам важко будь-що додати до цього багатоголосного незграйного хору». Розмаїті були й визначення жанрової специфіки п'єси. То — «приголомшлива сатира», то «мерзотна, цинічна й песимістична п'єса», то «допотопна алегорія». Одні писали про «апокаліптичне одкровення», інші про «фривольність». Відповідаючи цьому «незграйному хорі», Чапеки називають «З життя комах» і «комедією», і «гротеском», і «сатирою», зазначаючи, що мали намір створити не драму, а «містерію в старовинній наївній манері»¹⁴. (Це термінологічна неточність. Точніше, це не містерія — релігійно-фантастична п'єса про чудеса, а мораліте — навчально-алегоричний жанр). В кінці передмови автори погоджуються з тими, хто називає п'єсу алегорією. «З життя комах» можна віднести до поширеного в західній літературі ХХ ст. жанру сучасного мораліте. Але не менше підстав віднести її до жанру «сатиричного огляду», як пропонує О. Малевич¹⁵, чи «філософського огляду», як каже Л. Солнцева¹⁶.

«Справу Макропулос» написано як дотепну комедію, однак парадоксальність вихідної комедійної колізії — болісність довголіття та безсмертя — надає комедії похмурий відтінок. Харкінс називає жанр «Справи Макропулос» мелодрамою¹⁷.

Жанрова гібридність є й у «Білій недузі». Після прем'єри Арнс Новак писав, що портрети Маршала и Крюге змальовано мазками сатиричного плакату¹⁸. У даному випадкові неістотно, що для Новака це закид, а для нас позитивна якість. Важливо те, що критика зразу відзначила наявність сатиричного елемента в п'єсі, в основному не сатиричній.

«Білу недугу» звичайно називають драмою. Та «Біла недуга» має чіткі жанрові ознаки трагедії. О. Малевич називає її трагедією-памфлетом, досить непереконливо вбачаючи в цьому істотну ваду твору¹⁹.

В основі твору — важливий суспільний конфлікт, що розглядається з філософського та морального боку. Сценічна дія являє собою не тільки боротьбу людей, їхніх роздумів, воль, пристрастей, але насамперед — світоглядів.

Головна дійова особа Гален — справжній високий трагічний герой. Так само як у попередніх творах («Кракатит», «Справа Макропулос», «Війна з саламандрами»), у «Білій недузі» сюжет та його основні моменти — зав'язка, кульмінація, розв'язка — впливають з виняткового фактичного положення, відзначаються незвичайністю, несподіваністю, побудовані на випадкові. Припиняє боротьбу випадок, але не випадковість. Випадок тут — відбиття закономірності. Гален бореться проти непереборної в даній історичній ситуації сили. Трагічній катастрофі Галена не можна запобігти. Одна людина в жодних обставинах не здатна змінити ходу історії. Трагічна вина Галена, як вказує автор, впливає й з моральної дилеми: або, згідно з лікарською етикою дати ліки всім хворим і відкрити шлях війні, або, всупереч лікарському обов'язку, не даючи ліків, засудити на смерть від білої недуги бага-

¹⁴ Bratři Čapekovi. Hry Praha. Československý spisovatel. 1959, стр. 47.

¹⁵ К. Чапек. Сочинения, т. III, стр. 429.

¹⁶ Л. Солнцева. К. Чапек — драматург, стр. 13.

¹⁷ W. E. Harkins. Karel Čapek, стр. 74.

¹⁸ Див. К. Чапек, Сочинения, т. III, стр. 449.

¹⁹ Див. О. М. Малевич. Карел Чапек, М., «Художественная литература» 1968, стр. 166—170.

тьох людей, але врятувати людство від нищівної війни. Це теж обумовлює трагічну розв'язку: «Автор не міг цієї дилеми розв'язати інакше, ніж катастрофою»²⁰.

■
Цікаво порівняти розв'язки чапеківських драм. Вони викликали полемічні оцінки. Сам письменник постійно вагався, закінчуючи свої твори то щасливо, оптимістично, то песимістично і навіть трагічно. Як завжди, в Чапека художні змагання відбивали напружені філософські шукання.

Говорячи про оптимізм чи песимізм розв'язок, слід пам'ятати про важливість і складність розуміння цього питання в філософських роздумах письменника.

Дві кінцівки має «Розбійник». Закінчивши п'єсу поразкою головного героя, автор, як згадує перший виконавець цієї ролі Рудольф Дейль, уже під час репетицій відчув сумнів у правомірності такого рішення: «Дейль, чи ви не гадаєте, що Розбійник мусить ще повернутися? Адже ж так, друже, п'єса не має «жодного кінця». Після прем'єри автор повторив цю ж думку: «Кажіть, що хочете, але Розбійник мусить повернутися»²¹.

Коли 1922 р. Національний театр поставив п'єсу на природі, драматург дописав монолог Розбійника, що повертався. Але ця кінцівка не впливала органічно з релятивістської ідейно-образної концепції п'єси й не була сприйнята глядачами. Неорганічність нового кінця визнав і автор. Дейль згадує, що після вистави, «прощаючись, Чапек сказав мені, зітхаючи: ви мали рацію, Розбійник не може повернутися»²². Критерій «не може» дуже показовий для письменника, що підпорядкував свою бурхливу фантазію інтелекту, філософському началу.

У «R.U.R» кінцівка подвійна. Дійові особи гинуть, але їхня загибель, трагічна катастрофа — не розв'язка, а кульмінація. А в розв'язці звучать оптимістичні ноти. Патетичний монолог Алквіста завершується словами «Життя не загине! Не загине! Не загине!».

«З життя комах», як і «Розбійник» має дві редакції закінчення. В одній Бродяга, зрозумівши, «як треба жити», вмирає. Хоч в позиційній кінцівці висловлено думку, що смерть не зупиняє життя та його краси, п'єса звучала сумно.

Однак автори рішуче заперечували твердження, ніби їх комедія песимістична. «Показати, що пороки низькі й підлі, це, бачить бог, аж ніяк не похмурий песимізм. Щоправда, це й не запалювання, але ми в даному випадкові не прагнули ані до новизни, ані до запалювання»²³.

Щоб підсилити оптимістичність звучання, драматурги пишуть «Додаток для режисера»: «Якщо режисер віддасть перевагу іншому кінцю, можна використати другу редакцію. Бродяга прокидається. Весь світ вигукує: «Щасливо й добрий день. Щасливо й добрий день!»

До питання про песимізм концепції п'єси «З життя комах» Чапек повертається в передмові до «Справи Макропулос». Оцінюючи «З життя комах» вище (насамперед за авторською концепцією), ніж «Справу Макропулос», драматург писав: «Говорячи про песимізм, я маю на увазі «З життя комах», сатиру, яка наклала на мене й мого співавтора каїнову печать песимізму. Певна річ, вельми песимістично уподібнювати людське суспільство комахам. Але аж ніяк не песимістично

²⁰ К. Чапек. Poznámky o tvorbě. Praha, 1959.

²¹ «Národní divadlo», 1954, № 3, стор. 14—15.

²² Там же, стор. 15.

²³ Bratři Čapkové. Hru, стор. 56.

виставляти людську особистість у образі Бродяги. Ті, хто дорікав авторам за алегорію з комахами, ніби вона обмовляє ціле людство, забули, що, зображуючи Бродягу, автори мають на увазі людину й звертаються до людини. Запевняємо, що справжній песиміст лише той хто сидить, склавши руки. Це свого роду моральне поразництво. А людина, яка працює, шукає й втілює свої прагнення в життя, не є й не може бути песимістом. Кожна творча дія розрахована на довір'я, хаї і не висловлене. Кассандра була песимісткою, бо нічого не робила. Вона не була б нею, якби боролася за Трою»²⁴.

В цій же передмові стверджується й оптимізм «Справи Макропулос». «Мені хотілося б промовити людям щось втішне, оптимістичне. Справді, чому оптимістично твердити, що жити шістьдесят років — погано, а жити триста років — добре?.. Оптимізм буває двох родів: один відвертаючись від поганого й страшного, прагне до ідеального, хоч і примарного; інший навіть у поганому шукає крихти добра. Перший танцює від справжнього раю, й немає гарнішого від цього поривання людської душі. Другий шукає скрізь і всюди бодай частку відносного добра. Можливо, такі зусилля не позбавлені цінності. І якщо це не оптимізм, то як же це назвати?»²⁵

Чапеківська концепція оптимізму й песимізму бере початок у прагматизмі («Людина, яка працює, шукає й перетворює свої прагнення в життя, не є й не може бути песимістом») та в релятивізмі («Оптимізм... навіть у поганому шукає крихти добра... бодай частку відносного добра»). Але при конкретному мистецькому втіленні ця концепція наби-рала значення заклику до соціальної дії.

Трагічна розв'язка «Білої недуги» викликала дискусію після першої вистави. Чапеківі знову закидали песимізм, запитували, чому Гален не передав «свої ліки до інших рук, що борються, які після його смерті продовжили би боротьбу».

Драматург із задоволенням зазначив в інтерв'ю: «Це заперечення доводить, скільки в наших людях войовничого оптимізму». Автор, однак, не міг дати той оптимістичний фінал, який мав бути в силу логіки розвитку сюжету. Інакше створювалась, як відзначила газета «Руде право», «гротескна перспектива бачити фашистського диктатора на чолі прогресу». Така перспектива була не тільки історично неймовірною, але й неприйнятною для Чапека-мислителя. Крім того, зачиняючи двері перед перспективою ліпшого майбуття, він, розуміючи, що «це безжально... не хотів притупити вістря... перестороги... Боротьба за мир і демократію, дякувати богам, доволі життєва, щоб витримати в повному обсязі й це трагічне відчуття актуальної небезпеки, що загрожує сьогочасному людству»²⁶.

У кіносценарії «Біла недуга» кінцівку змінено: Гален надсилав ліки народів малої країни, щоб він міг боротися проти білої недуги та агресії, але такий фінал не органічний. Він свідчить лише про те, що автор переходить із позиції скептичного спостерігача на позицію знаходження суспільних рішень. Сценарій в ідейному і жанровому розумінні — перехідний щабель до «Матері».

На перший погляд «Мати» — родинно-психологічна, з витриманою єдністю місця, камерна п'єса. При вдумливому читанні її виявляється, що ця п'єса, як і «Біла недуга», є філософсько-політичною трагедією. Моральні справи і психологічний аналіз є другорядними, хоч і добре розробленими мистецькими площинами.

²⁴ К. Чапек. Нры. Praha, Českoslovenký spisovatel, 1957, стор. 186.

²⁵ Там же, стор. 185, 186.

²⁶ К. Чапек. Сочинения, т. III, стор. 451—452.

«Мати» має всі жанрові ознаки трагедії. Конфлікт відображає важливу суспільну проблему, що існувала сторіччями. Боротьба ідей і світоглядів поєднується з боротьбою високих пристрастей, виливаючись у патетичні монолози.

Мати — трагедійний герой. Її трагедійна вина в прагненні відмежувати свій «кришталевий світ» від впливів великого світу. Сильна дійова особистість, Мати бореться проти непереборної історичної необхідності і сильно страждає в боротьбі. Тільки перехід конфлікту в її душу призводить до руйнування правди інтимного світу в ім'я вищої правди світу суспільного.

Наскрізна дію Матері — боротьбу за життя синів, якій протистоїть ще сильніша контрдія, — зламано не ззовні, а зсередини.

Материнське: «Йди!», що на ньому дається завіса, — не просто розв'язка, підготовлена всім філософським, психологічним і сюжетним розвитком. З голосом героїні зливається голос автора. Двох правд немає. Створено драматургічний апофеоз Матері всіх матерів — Вітчизни.

«Мати» — гідний підсумок, найвищий щабель ідейно-творчого розвитку Чапека-драматурга. Тут вперше говорить він своєму релятивізмові «ні!». І говорить «так!», стверджуючи як найвищу цінність патріотичний обов'язок. Тут вперше немає хитань між оптимізмом і песимізмом. Немає непевності в розв'язках (як було в «Розбійникові», «З життя комах», «Білій недугі»). Історичний оптимізм виправданий. «Причина оптимізму в тому, що Чапек виступає в антифашистській боротьбі разом з народом»²⁷, слушно зауважує С. В. Нікольський. Але визрівання оптимізму відбулося в умовах трагедійності європейської політичної ситуації взагалі, трагедійності становища Чехословаччини зокрема. Тому шлях від релятивізму до ствердження безвідносної цінності патріотичного обов'язку, від індивідуалізму «Розбійника» до єдності з народом, від складного поєднання песимістичного з оптимістичним до бойового патріотизму був у той самий час шляхом від трагікомедії до трагедії. І якщо в «Білій недугі» ще є окремі сатиричні та іронічні місця, то «Мати» — твір чисто трагедійний.

Трагедія ця, що її було написано напередодні другої світової війни, стала доказом: чесна, пацифістська інтелігенція Заходу рухом історії була вимушена стати на шлях активної антифашистської боротьби. Тому значення «Матері» вийшло за рамки чеської літератури.

Б. О. Шайкевич слушно писав ще в 1946 р.: «Мати» — етапний твір, що завершує літературу передвоєнного періоду. Він підбиває підсумок численній літературі, що стверджувала великий сенс і правду війни народів проти фашизму, він говорить про справжній героїзм, обов'язок, любов до Батьківщини, які спонукають учасників цієї війни»²⁸.

Фінал «Матері» звучав оптимістично, подібно до фіналів «Оптимістичної трагедії» В. Вишневського та «Загибелі ескадри» О. Корнійчука. І подібно до цих творів «Мати» слід визнати оптимістичною трагедією.

Трагедійний жанр «Білої недуги» й «Матері» визначається вдалим поєднанням широкої ідейно-філософської концепції з театральнo-драматичною умовністю, з мистецькими засадами: інтелектуалізмом, уза-

²⁷ С. В. Нікольський. Карел Чапек, стор. 24.

²⁸ Б. А. Шайкевич. Основные этапы развития новейшей западной литературы 1918—1939 г. Одесса, 1946, стор. 19.

гальненістю, лаконізмом, тропізмом, експресивністю²⁹. Важлива для трагедійного жанру загальність проблематики наголошується послабленням місцевого та національного колориту, узагальненістю списку дійових осіб, ремарок та інших художніх компонентів. Створенню трагедій, що багатопланово і водночас крупнопланово відбивають трагічні колізії доби, сприяла Чапекова жанрова гібридизація: злиття різних засобів і прийомів відображення дійсності — умовності та реальності, фантастики та побуту, жакливого та іронічного, сприяв контраст у «Білій недугі» — гротеск, створюваний поєднанням багатоманітних стилістично-експресивних тональностей.

Фантастика, яка дає можливість відходити від життєподібності, — майже обов'язковий елемент у кращих зразках жанру в світовій літературі, байдуже, чи вірить автор у фантастичне.

Своєрідність «Білої недуги» в тому, що це — вдала спроба створити реалістичну трагедію на актуальному соціально-утопічному та науково-фантастичному матеріалі.

Своєрідність «Матері» полягає у використанні традиційного для фольклору та літератури, в тому числі і для трагедійного жанру, мотиву появи мерців у поєднанні з понадсучасною, понадактуальною політичною проблематикою й психологічним аналізом.

Чапек зміг створити п'єси різючого ідейного діяння — взірці жанру соціально-філософської трагедії ХХ сторіччя, висловивши думки й почування свого народу у важливий, трагічно-напружений момент історії, новаторськи талановито синтезувавши засади народної умовності театру експериментальної форми з соціальною тероїкою та психологічним реалізмом.

²⁹ Див. А. Р. Волков. Драматургічна система Карела Чапека. У кн.: «Славістичний збірник», К., АН УРСР, 1963, стор. 284—307.

О. С. БЕЯЛІС

**Грозю Грозев. ГЕОРГИ ДИМИТРОВ БЛЕЖИТ ТВОРЧЕСКИ
МАРКСИСТ-ЛЕНИНЕЦ. СОФИЯ, 1969.**

**Грозю Грозев. ГЕОРГИИ ДИМИТРОВ — ВИДАТНИИ
ТВОРЧИИ МАРКСИСТ-ЛЕНИНЕЦ. СОФИЯ, 1969.**

У відміну від багатьох авторів, які в своїх статтях і книгах розглядали переважно революційну та практичну діяльність Г. Димитрова по керівництву партією і соціалістичним будівництвом в Болгарії і лише побіжно торкалися питання про його роль теоретика і мислителя, Г. Грозев поставив перед собою завдання показати Г. Димитрова як видатного марксиста-ленінця, який зробив вагомий і оригінальний внесок в скарбницю марксизму-ленінізму.

Автор підкреслює, що в творах Георгія Димитрова були поставлені і творчо розроблені важливі питання марксистсько-ленінської філософії, як, наприклад, питання про єдність революційної теорії і революційної практики, про суть і значення конкретно-історичного підходу при дослідженні речей і явищ, про конкретність істини, про співвідношення об'єктивних закономірностей і суб'єктивного фактору, про роль народних мас і особи в історії і багато інших.

Грозев правильно зауважує, що питання марксистсько-ленінської філософії розроблялося Димитровим не як самоціль, а в найтіснішому зв'язку з завданням класової боротьби і соціалістичного будівництва. І хоча, як писав В. Коларов, Димитров не закінчив ні гімназії, ні університету, він сам засвоїв всі університетські знання, які були необхідні для того, щоб виробити правильний марксистсько-ленінський світогляд. Це «поставило його на таку величезну височину, як людину, яка є сильно духовно розвинена, яка володіє височинами розумової культури»¹.

В першому розділі роботи — формування марксистсько-ленінського світогляду Георгія Димитрова — який має занадто схематичний характер, автор також вказує на значні труднощі, які довелося подолати Димитрову, щоб здобути необхідні знання. Будь яку вільну хвилину Димитров використовував для самоосвіти. Навіть виконуючи важливі доручення партії, він знаходив час, щоб читати й вчитися. В листі до дружини від 4 вересня 1917 р., який наведено в книзі, він ділився своїми враженнями від прочитаного. «Історія Мерінга, — пише Димитров, — як і філософські статті Діцгена — це щось справді чудове. Відчував від них невимовну насолоду. І тим компенсував багато знегод, що зустрілися на шляху» (стор. 20).

В розділі є і деякі інші факти, які красномовно свідчать до яких вершин знання дійшов Г. Димитров. Але, на жаль, в цілому перший розділ не дає достатнього уявлення про сам процес формування Димитрова як марксиста-ленінця. Лише побіжно сказано про той вплив, що його зробили на Димитрова такі корифеї революційно-демократичної думки в Болгарії, як Х. Ботев і В. Левський і їх російські вчителі — М. Чернишевський, Добролюбов та ін. Зовсім незрозуміло, чому Грозев так мало уваги приділив впливу Д. Благоєва на Димитрова. Адже він сам визнає, що цей вплив був величезним (стор. 13).

¹ Васил Коларов. Избрани произведения, т. 3, София, 1955, стор. 305—306.

Взагалі, нам здається, що автору слід було приділити більше уваги соціальному середовищу, в якому ріс і формувався Димитров, дати більш-менш широкую соціально-економічну характеристику Болгарії, яка всім своїм розвитком йшла до марксизму. Адже не випадково в такій маленькій країні з'являються такі могутні постаті, як Дмитро Благоєв, Георгій Димитров, які згуртували навколо себе величну когорту самовідданих революціонерів і творчих марксистів.

Значно більший інтерес становлять другий-четвертий розділи, де конкретно розглядаються найважливіші теоретичні питання, що їх розробляв Димитров, зокрема його характеристика і аналіз фашизму, на основі якого було обгрунтовано необхідність створення єдиного пролетарського фронту і антифашистського народного фронту. Г. Грозев надзвичайно вдало показав те нове, що внесено було Димитровим в розробку марксистсько-ленінської тактики комуністичних партій.

Багато уваги приділив автор розгляду питання про суть і значення Вітчизняного фронту, створеного з ініціативи Димитрова, який він розглядав як вищий етап у зміцненні союзу робітничого класу і селянства. В монографії підкреслено, що у відповідності з думкою Димитрова між Вітчизняним фронтом і зміцненням союзу робітників з селянами та всіма патріотичними і антифашистськими силами в країні існує *складний діалектичний взаємозв'язок* (стор. 137—138).

Г. Грозев справедливо вважає, що одним з найголовніших внесків Г. Димитрова в марксистсько-ленінське вчення про диктатуру пролетаріату є розробка ним питань про характер і особливості народної демократії (стор. 150—162). Автор показав, що, спираючись на В. І. Леніна і виходячи з конкретних умов, які склалися внаслідок перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні проти фашистської Німеччини, Димитров першим в марксистській літературі дав класичне визначення народної демократії як нової, специфічної, нерадянської форми диктатури пролетаріату (стор. 153). Разом з тим в книзі правильно підкреслено, що видатний марксист-ленінець ніколи не робив наголос на специфічності, на тому, що відрізняло режим народної демократії від радянського режиму. Навпаки, значно більше він говорив про те, що між ними спільного. Тому Грозев абсолютно правий, коли пише, що «Георгій Димитров не абсолютизував значення відмінностей в національних, соціальних та інших умовах, як це роблять ревізіоністи, а протиставляв (відмінності. — О. Б.) шаблонному, механічному застосуванню загальних принципів соціалістичної революції і соціалістичного будівництва» (стор. 155).

Аналіз практичної і теоретичної діяльності Димитрова дозволив автору монографії прийти до правильного висновку про те, що Георгій Димитров є одним з небагатьох в історії світового комуністичного руху, який прекрасно і надзвичайно глибоко засвоїв досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції і будівництва соціалізму в Радянському Союзі. Так само вміло і творчо він застосовував цей досвід відповідно до особливостей окремих країн (стор. 53). Грозев показав, що без вмілого застосування одного з важливих принципів марксистської діалектики, а саме, принципу конкретного відходу, Димитров не міг би виробити в собі необхідне для революціонера і державного діяча почуття реальності. У той же час, як зазначено в монографії, Димитров мав сильно загострене почуття реальності, що було «найвищою і відчутною формою конкретності і діалектичної гнучкості його мислення» (стор. 53).

Нам здається, що найбільш вдалими в роботі Грозєва є другий розділ (стор. 27—60), де з ретельністю проаналізовані думки Димитрова щодо єдності революційної теорії і революційної практики, а також щодо конкретно-історичного підходу при розгляді окремих речей і явищ. Можна цілком погодитись з автором, що всі найважливіші твори Георгія Димитрова просякнуті духом творчого марксизму-ленінізму (стор. 50).

Незрозуміло, чому Грозев не показав, як вміло Димитров застосовував принцип конкретно-історичного підходу, аналізуючи явища минулого. Це тим більше прикро, що в книзі наведене широко відоме висловлення Димитрова про необхідність мати свою власну марксистську філософію болгарської історії (стор. 46). Добре відомо, як високо він цінував історичні знання, при допомозі яких можна встановити певні

закономірності розвитку людського суспільства. Нарешті, в історії він бачив могутній засіб морального і патріотичного виховання.

Все це зобов'язувало автора показати хоча б на кількох прикладах, як оцінював найважливіші події історичного минулого сам Димитров.

Монографія Г. Грозева, незважаючи на вказані вище недоліки, є серйозним дослідженням революційно-практичної і теоретичної діяльності Георгія Димитрова. Автору вдалося з достатньою повнотою розкрити властиві Димитрову аналітичні риси, його майстерність застосовувати марксистсько-ленінську теорію і метод при вирішенні нових складних завдань, що виникали на певних історичних етапах.

Г. Грозев підводить читача до єдино правильної думки, що «Георгій Димитров — видатний марксист-ленінець, який поєднував якості пролетарського революціонера з якостями великого мислителя» (стор. 5).

З приємністю можна відзначити, що література про всесвітньо відомого пролетарського революціонера, якого високого шанували і завжди будуть шанувати трудящі усього світу, поповнилася новим цінним дослідженням.

В. Т. КОВАЛЬСЬКИЙ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКИХ ВІДНОСИН ПОЛЬСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Інститут історії польсько-радянських відносин Польської Академії наук виник з редакційного комітету, заснованого в 1955 р. Комітет мав завдання публікувати документи, які стосуються польсько-радянських відносин. В 1959 р. з ініціативи Польської Академії наук та Академії наук СРСР був створений спільний Польсько-радянський редакційний комітет з метою координації співробітництва в справі видання документів, розпочатого вже польською стороною.

У зв'язку з тим, що на початку 60-х років Польський редакційний комітет не міг створити відповідних умов для різноманітних проблемних досліджень з різних галузей польсько-радянських відносин, 17 січня 1961 р. утворюється окремий відділ історії польсько-радянських відносин, який існував самостійно у відділі суспільних наук ПАН.

9 лютого 1965 р. цей відділ був перетворений в Інститут історії польсько-радянських відносин, який і надалі залишається в рамках відділу суспільних наук ПАН.

Керівником інституту є професор, доктор Тадеуш Цесляк, який одночасно працює і заступником секретаря відділу суспільних наук ПАН.

Згідно з статутом діяльність інституту повинна полягати у висвітленні науково-історичної проблематики польсько-радянських відносин.

Інститут зокрема зобов'язаний:

- 1) проводити наукові дослідження згідно з науковим планом;
 - 2) забезпечувати виховання і вдосконалення наукових кадрів;
 - 3) співробітничати з іншими науковими закладами і популяризувати науку.
- Інститут має три відділи:
- а) відділ історії польсько-радянських відносин (1939—1944);
 - б) відділ історії польсько-радянських відносин періоду Народної Польщі;
 - в) відділ наукової документації та інформації.

Загальне керівництво інститутом та відділами здійснює Наукова Рада, членами якої є:

професор доктор Людвік Базилов — Варшавський університет (голова Ради).

доктор Генріх Альтман — Дирекція державних архівів;

доцент доктор Владислав Бортовські — Інститут польсько-радянських відносин ПАН;

професор доктор Тадеуш Цесляк — директор Інституту польсько-радянських відносин ПАН;

доцент Вероніка Гостинська — Інститут польсько-радянських відносин ПАН;

професор доктор Генріх Яблонський — Міністр освіти та вищих шкіл;

полковник Михайло Юхневич — Воєнно-історичний інститут;

доцент доктор Владзімеж Т. Ковальський заступник директора Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН;

професор доктор Генріх Ловмянський — Познанський університет;
доцент доктор Реховіч — Інститут Сілезії;
магістер Станіслав Вронський — начальник видавництва «Książka i
wiedza»;
доцент доктор Маріян Войцеховський — Воєнно-політична академія;
доцент доктор Мирослава Закжевська-Дубасова — Люблінський універ-
ситет ім. Марії Кюрі-Складовської.

В галузі науково-дослідної роботи головним завданням інституту є підготовка і публікація джерельних матеріалів 10-томного видання історії польсько-радянських відносин. Починаючи з 1959 р., ця робота здійснювалася при великій допомозі радянських істориків. Керівником польської секції є директор інституту професор доктор Тадеуш Цесляк. До складу польської секції редакційного комітету в останні роки входили: доктор Генріх Альтман, професор Тадеуш Данішевський, доцент Вероніка Гостинська, професор Леон Гросфельд, професор доктор Генріх Яблонський, доцент доктор Ірина Кобердова (з 1967 р.). Керівником радянської секції беззмінно працював доктор історичних наук професор Іван Хренов — директор інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, заступником керівника секції — Прохор Ольшанський. Особистий склад радянської секції формується в залежності від змісту томів.

В результаті спільної праці польських і радянських істориків видано 6 томів «Документи і матеріалів до історії польсько-радянських відносин», які охоплюють період з 1917 по 1938 рр. Закінчено опрацювання 7 і 8 томів, у яких висвітлено період 1939—1945 рр. Публікація окремих томів здійснюється в Польщі і в СРСР. Радянська секція видає документи на російській мові, польська — на мовах оригіналу документів, а також переклади, звірені з оригіналом. Багато архівних документів друкується вперше.

Крім праць, про які згадано вище, інститут почав опрацювати і друкувати популярне видання про польсько-радянські відносини в 1917—1967 рр., яке ґрунтується на документальній основі. Том перший охоплює період 1917—1945 рр., вийшов у 1967 р. Тепер готується другий том, в якому висвітлюються польсько-радянські відносини періоду Народної Польщі.

База для наукової праці інституту та досліджень вчених складається з 20 тис. архівних документів. До них належать картотеки, фотокопії, копії документів, а також мікрофільми. Лише мікрофільмів, зібраних в архівах Польщі та архівах інших держав, налічується понад 800. В інституті є велика опрацьована картотека, яка складається з картотеки документів (хронологічна), картотеки друків (алфавітна), картотека періодики (алфавітна), картотеки копій (хронологічна).

В 1965 р. був опублікований перший том видання під заголовком «З історії польсько-радянських зв'язків. Дослідження і матеріали». Ця праця являє собою доробок науковців нашого закладу і вчених інших наукових осередків, які займаються дослідницькою проблематикою в галузі польсько-радянських зв'язків. Другий том, виданий в 1966 р., складається з матеріалів наукової сесії, яка відбулася 6—7 квітня 1965 р. з нагоди XX річниці підписання польсько-радянського договору про дружбу, співробітництво, взаємодопомогу. Тепер у видавництві готуються до друку третій—шостий томи.

Опубліковані праці являють собою цінний вклад у вивчення польсько-радянських відносин періоду 1917—1967 рр. Це важливий етап на шляху вивчення і синтезу польсько-радянських зв'язків цього періоду. Інститутом уже опрацьовано ряд конспектів, які охоплюють періоди 1917—1921; 1926—1932, а також 1945—1956 рр. Ця робота триває і тепер.

З 1965 р. інститут приступив до видання «Інформаційного бюлетня досліджень з історії польсько-радянських відносин». Завданням бюлетня є висвітлення окремих недостатньо вивчених аспектів польсько-радянських відносин, а також цікаві для нас проблеми та інформацію про архівні документи.

Багато уваги інститут приділяє організації сесій і наукових конференцій, на яких історики з різних наукових закладів Польщі та інших країн виступають з своїм творчим доробком. Великий вклад внесла конференція, присвячена XX річниці підпи-

сання польсько-радянського договору 21 квітня 1945 р., а також наукова сесія 25—26 жовтня 1966 р. під назвою «50 років польсько-радянського суспільно-культурного співробітництва». 15—16 жовтня 1968 р. за ініціативою інституту скликалась сесія, присвячена ювілейним датам відносин Польщі з її східними сусідами — УРСР, БРСР та Литовською РСР. На сесії були виголошені такі реферати: «Періодизація історії польсько-радянських зв'язків 1917—1967 рр.» — доктор В. Дашкевич, доцент доктор В. Т. Ковальський, доктор С. Лапатнюк; «Велика Жовтнева соціалістична революція і створення Білоруської держави» — академік АН БРСР Н. Қамінська; «Вплив Жовтневої революції на будівництво Білоруської держави» — доктор Алекса Деруга; «Польська політика по відношенню до Литовської і Білоруської республік» — доцент Вероніка Гостинська; «СРСР і польсько-литовські відносини 1920—1928 рр.» — доктор С. Лопатнюк; «Роль польської революційної преси на Україні в період зміцнення завоювань Великого Жовтня 1917—1920 рр.» — кандидат історичних наук П. Қалениченко; «Українське питання в польсько-радянських відносинах в 1941—1944 рр.» — полковник М. Юхневич; «Гітлерівський союз з українським націоналізмом в Польщі» — професор Т. Цесляк; «Польсько-українські взаємодії в підпільному і партизанському русі в роки другої світової війни» — полковник М. Юхневич, полковник Ю. Тобіяш; «Польсько-українське співробітництво і його значення в економічному розвитку України і Польщі (1945—1967)» — кандидат історичних наук І. Євсєєв.

Л. О. ЛЮБИМСЬКА

КОНФЕРЕНЦІЯ ПОЛЬСЬКИХ І РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

В столиці Білорусії Мінську 9—13 липня 1969 р. проходила наукова конференція польських та радянських істориків, присвячена бойовій співдружності радянських та польських Збройних Сил в боротьбі з гітлерівською Німеччиною. Конференція була організована польсько-радянською історичною комісією Академії наук СРСР і польської Академії наук.

Протягом п'яти днів учасники конференції заслухали близько 20 доповідей та повідомлень. В доповідях «Геґезис польсько-радянського союзу 1945 року», «Роль ППР у формуванні нових радянсько-польських відносин», «Економічне співробітництво Польщі та СРСР на заключному етапі другої світової війни», з якими виступили польські історики доктори В. Ковальський (Інститут польсько-радянських відносин Академії наук ПНР), М. Малиновський (Інститут історії партії при ЦК ПОРП), М. Вілк (Лодзінський університет), і в доповіді радянського історика доктора історичних наук І. І. Костюшко «Політика Радянського Союзу по відношенню до Польщі в 1943—1945 роках» (Інститут слов'янознавства і балканістики Академії наук СРСР) були розглянуті питання становлення і розвитку дружніх відносин між Радянським Союзом та новою Польщею, перетворення їх в могутню силу бойового союзу польського і радянського народів.

Значне місце в доповідях і повідомленнях польських та радянських істориків зайняли питання ролі Радянського Союзу в створенні Збройних Сил Народної Польщі, бойовій співдружності Радянської Армії і Війська Польського, вкладу дружніх армій в спільну справу звільнення Польщі від фашистської тиранії і розгрому гітлерівської Німеччини.

Цій темі були присвячені доповіді польських істориків В. Юргелевича і Қ. Собчака «Формування братства по зброї між народним Військом Польським та Радянською Армією у війні проти гітлерівської Німеччини», С. Коморницького «Участь поляків у здобутті Берліна» (Військово-історичний інститут Міністерства оборони ПНР); радянського військового історика В. Г. Маркевича «Спільні бойові дії Радянської Армії та Війська Польського в операціях по звільненню Польщі», Л. О. Любимського «Роль офіцерів Радянської Армії у формуванні і бойовій підготовці перших польських авіаційних полків «Варшава» і «Краків» (Львівський університет).

Нові документи і матеріали про бій під Леніно — перший бій проти гітлерівців проведений у жовтні 1943 р. регулярними польськими частинами, сформованими на території СРСР, навели в своїх виступах польський історик Е. Кравчик (Військово-політична академія Війська Польського) та радянський військовий історик А. Колтунов.

Великий інтерес викликали дослідження про участь польських патріотів в партизанському русі на території СРСР, про бойову діяльність і співробітництво радянських і польських партизанських загонів.

З доповіддю «Інтернаціональний характер партизанського руху в Білорусії (1941—1945 рр.)» виступив академік Академії наук БРСР І. С. Кравченко. Про бойову співдружність польських партизан з Радянською Армією і з радянськими партизанськими загонами доповіли військові історики М. Юхевич (Військово-історичний інститут Міністерства оборони ПНР) і М. І. Семиряга (Інститут військової історії Міністерства оборони СРСР).

Про діяльність польських патріотів на території України, Білорусії та Литви йшла мова в повідомленнях «Польські патріоти в партизанському русі на Україні» І. М. Бречака (Інститут історії Академії наук УРСР), «Діяльність польських підрозділів у складі партизанських сил Білорусії в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)», Е. Ф. Язикович (Інститут історії АН БРСР), «Бойова співдружність литовських та польських партизан у боротьбі проти гітлерівських окупантів в 1943—1945 роках», П. Ф. Штараса (Інститут історії при ЦК КП Литви).

Із змістовною доповіддю про дальній розвиток і зміцнення дружніх зв'язків між братніми арміями Радянського Союзу та ПНР — учасниками Варшавського договору — виступив член Військової Ради — начальник політуправління Червонопрапорного Білоруського Військового округу генерал-полковник П. А. Греков.

В заключних виступах членів польсько-радянської історичної комісії професора Л. Базилова (Академія наук ПНР) і генерал-лейтенанта П. А. Жиліна (Інститут військової історії Міністерства оборони СРСР) була підкреслена важливість дальшої розробки проблем бойової співдружності радянських і польських Збройних Сил в спільній боротьбі проти фашизму як яскравого прикладу здійснення ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Учасники конференції відвідали Музей історії Великої Вітчизняної війни, побували на екскурсії в меморіальному комплексі Хатинь, виїжджали на місце боїв під Леніно.

В. П. ЧОРНІЯ

НА ЧЕРГОВОМУ СИМПОЗИУМІ СЛАВІСТІВ

У січні 1969 р. в Інституті слов'янознавства і балканістики АН СРСР проходив IV симпозиум з проблеми «Генезис капіталізму, національно-визвольний рух і формування національної культури слов'янських народів (кінець XVIII ст. — 70-ті роки XIX ст.)». Організатором симпозиуму виступила Наукова рада по координації науково-дослідних робіт в галузі слов'янознавства.

Оскільки симпозиум проводиться не вперше і має певні традиції, його робота привернула до себе увагу наукової громадськості. Досить сказати, що в роботі симпозиуму взяло участь близько вісімдесяти співробітників наукових установ і викладачів вищих навчальних закладів Радянського Союзу.

На відміну від попередніх симпозиумів, де переважали, головним чином, теми, присвячені розвитку національно-визвольних рухів, IV симпозиум відзначався більш різноманітною тематикою. Зокрема вперше велика група доповідей (О. С. Бейліса, С. С. Грінберга, В. А. Якубовського, А. С. Мильникова, М. Ф. Філоненко-Алексеева, Є. П. Наумова) була присвячена питанням первісного нагромадження капіталу і генезису капіталізму в різних слов'янських країнах.

Ці доповіді викликали особливий інтерес в учасників симпозиуму. Без перебільшення можна сказати, що і дискусії по них були найбільш гарячі. Відзначаючи певні

успіхи у вивченні первісного нагромадження капіталу, вказувалось (О. І. Чистозвонов та ін.) на необхідність вивчення специфіки цього процесу в країнах Центральної і Східної Європи.

Багато цікавих і нерідко нових питань, що базуються на невідомих раніше джерелах, було піднято в доповідях, присвячених національно-визвольним рухам у зарубіжних слов'янських країнах. Розкриттю важливих подій національно-визвольного руху народів Югославії присвятили свої доповіді тт. І. І. Лещиловська, І. В. Чуркіна, Д. Ф. Поплико, В. І. Фрейдзон. Деякі питання польського національно-визвольного руху знайшли відображення в доповідях І. О. Воронкова, С. М. Трусевица, Б. С. Попкова, В. М. Фоменкової. Доповіді В. Д. Конобеєва і В. П. Чорнія були присвячені висвітленню важливих питань болгарського національно-визвольного руху.

Важливе місце в роботі симпозіуму зайняли доповіді (І. С. Достян, М. Я. Гольберга, В. М. Хевродіної, І. В. Козьменко), присвячені дослідженню міжслов'янських зв'язків. Вартий уваги той факт, що поряд з питаннями міжслов'янських зв'язків, які вже посідають неабияке місце у славистичній тематиці, на симпозіумі була приділена певна увага також зв'язкам слов'ян з неслов'янськими народами, в даному випадку з вірменами і грузинами (доповіді С. В. Овнаняна, М. Г. Ніколайшвілі).

Ряд цікавих доповідей (І. Ф. Белзи, Ю. І. Смирнова, Л. П. Лаптевої, М. Н. Кузьміна, І. І. Свириди) було присвячено формуванню національної культури слов'янських народів і дослідженню взаємовпливів слов'янських культур.

Українська славістика була представлена на симпозіумі п'ятьма доповідачами. Причому чотири з них представляли наукові заклади і вузи Львова і Дрогобича, а один — Донецька.

На жаль, навіть такі великі наукові центри України, як Київ, Харків, Одеса та інші, не були представлені.

Симпозіум пройшов у діловій обстановці. По ряду дискусійних питань відбувся корисний обмін думками. Підводячи підсумки роботи симпозіуму, С. О. Нікітін відзначив високий науковий рівень доповідей і повідомлень, різноманітність тематики і звернув увагу на необхідність більш глибокого дослідження ряду питань, які розглядалися на симпозіумі, зокрема зародження і розвитку культури слов'янських народів.

Черговий симпозіум вирішено скликати в січні 1971 р.

В. А. МОТОРНИЙ

ЮВІЛЕЙНИЙ СЕМІНАР ЗАГРЕБЬСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У серпні 1969 р. в двадцятій раз славісти з різних країн були гостями Загребського університету, двадцятій раз в аудиторіях і бібліотеках Загребського і Задарського філософських факультетів зустрілись вчені, викладачі, студенти з СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, НДР, Румунії, США, Франції, Італії, Швейцарії, Норвегії, Великобританії, Канади, ФРН та інших країн, щоб взяти участь у семінарі сербохорватської мови та югославських літератур, який влаштовує Загребський університет для закордонних славістів. Цьогорічний ювілейний семінар збігся з іншою видатною подією в культурному житті Югославії — з 300 річчям вищої школи у Хорватії.

В СФРЮ є три постійно діючі семінари для славістів, які розпочинають свою роботу в канікулярний період: в Загребі—Задарі (сербохорватської мови), в Любляні (словінської мови) і на Охридї (македонської мови). Крім того, на цих семінарах відомі югославські вчені з різних університетів СФРЮ читають лекції з історії югославських літератур, мистецтва і культури.

Семінар, який організовує Загребський університет, триває чотири тижні, протягом яких його учасники можуть під керівництвом досвідчених педагогів не лише вдоско-

налювати свої знання сербохорватської мови (а також мов словінської та македонської), широко ознайомитися з історією сербської, хорватської та інших югославських літератур, але й добре вивчити сучасний літературний процес в країні, познайомитися з культурним життям, з розвитком театру та кіномистецтва, оглянути художні галереї та музеї, здійснити захоплюючі екскурсії в окремі місця Хорватії (наприклад, побувати на знаменитих Плітвицьких озерах), познайомитися з життям трудящих Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії.

Славистичний семінар проходив в двох містах, в двох визначних культурних центрах Хорватії. Свою роботу він розпочав у стародавньому місті на березі Адриатичного моря — Задарі, де розташований філософський факультет, а потім учасники семінару переїхали у столицю Хорватської республіки до міста Загреба, де стали на два тижні господарями чудової будови філософського факультету Загребського університету.

Робота семінару, яку організували директор професор Іво Франгеш, секретарі доктор Олександр Сливарич, асистент Младен Кузманович та секретарка Ірма Лицел, була чіткою, добре організованою і продуманою. Мовними заняттями керували досвідчені педагоги — М. Цесарец, Б. Кепескі, П. Кепескі, А. Попова, Г. Крижич, Й. Вончина, М. Флегар, Й. Силич, Ф. Дрольц та ін.

Сто два учасники семінару (з них шість чоловік з СРСР, які представляли Москву, Ленінград, Львів та Одесу) кожного дня мали можливість прослухати лекції з мовознавства та літературознавства, взяти участь в практичних мовних курсах, попрацювати в бібліотеках. Дирекція семінару подбала про те, щоб кожен його учасник мав можливість отримати повні тексти лекцій, що читались на семінарі, підручники і посібники для практичних занять тощо.

З багатьох цікавих і змістовних лекцій, що були прочитані на семінарі, хотілося б тут відзначити лекцію професора О. Младеновича (Нови Сад) «Про сербську книжну мову в передвуківську епоху», доцента М. Могуша (Загреб) «Порядок слів і ритм речення у хорватсько-сербській мові», а також лекції «П. Зоранич з Задру — письменник XVI ст.», яку прочитав професор Ф. Швелець з Задару, «В. Назор», прочитану професором М. Шицелем з Загребу, «Комедіограф Й. Попович-Стерія» — доцентом В. Миленчевичем з Белграда, «Ф. Прешерн» — професором А. Слободняком з Любляни, «Загребська стилістична школа» — професором І. Франгешом з Загребу та багато інших.

Семінар проходив в напруженій і діловій атмосфері, що сприяло не лише добрій і плідній роботі його учасників, але й поглибленню творчих, наукових і дружніх контактів між славістами різних країн.

НАШІ АВТОРИ

БЕЙЛІС Олександр Самійлович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії південних та західних слов'ян Львівського державного університету. Вивчає проблеми історіографії Болгарії та Югославії.

БЕЛЯКЕВИЧ Іван Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії Львівського державного університету. Працює над проблемами Польщі в міжвоєнний період і польсько-російських революційних зв'язків у період першої світової війни та підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.

ВОЛКОВ Анатолій Романович — кандидат філологічних наук, доцент Чернівецького державного університету. Працює в галузі історії зарубіжних слов'янських літератур ХХ ст.

ВОЛЬКОВИЧ Леонід Юхимович — кандидат історичних наук, виконуючий обов'язки доцента кафедри наукового комунізму Львівського торгово-економічного інституту. Вивчає історію польського робітничого соціалістичного руху 80—90-х років ХІХ ст.

КАЛЕНИЧЕНКО Павло Михайлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, зав. відділом зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР. Працює в основному над історією Польщі та радянсько-польських відносин новітнього часу.

КОВАЛЬСЬКИЙ Владзімеж — доцент, доктор, заступник директора Інституту польсько-радянських відносин Польської АН. Працює над проблемами: Польща в міжнародних відносинах в період другої світової війни та історія польсько-радянських відносин.

ЛЕВІНА Ізабела Самійлівна — редактор-літературознавець видавництва Львівського державного університету. Вивчає історію чеської літератури.

ЛЮБИМСЬКИЙ Леонід Олександрович — офіцер Радянської Армії. Працює над історією будівництва польських народних військово-повітряних сил в СРСР під час другої світової війни та їх участі в боротьбі з гітлерівськими загарбниками.

МІРОШНИЧЕНКО Іван Матвійович — викладач кафедри марксизму-ленінізму Тернопільського медичного інституту. Вивчає проблеми партійно-політичної роботи в Першій Польській армії в роки другої світової війни.

МОВЧАН Степан Петрович — молодший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР. Працює над історіографією революційного руху в Югославії.

МОТОРНИЙ Володимир Андрійович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології Львівського державного університету. Займається проблемами історії чеської і слов'янських літератур.

ПЕТРЯЄВ Костянтин Дмитрович — доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою нової та новітньої історії Одеського державного університету. Працює в галузі історії слов'янознавства і німецько-слов'янських відносин.

СОБЧАК Ян — науковий співробітник Інституту Історії партії при ЦК ПОРП, заступник головного редактора «З поля валькі» — кварталника Інституту історії партії при ЦК ПОРП. Вивчає проблеми польсько-російського революційного союзу, зв'язків СДКПіЛ з РСДРП та історії Великої Жовтневої соціалістичної революції.

СУРМІНСЬКА Валентина Сергіївна — вчителька середньої школи в с. Тарасівка Києво-Святошинського району Київської області. Вивчає біографію Б. Д. Вігілева та історію його зв'язків з В. І. Леніним і польським революційним рухом.

ТАМБОВЦЕВ Георгій Григорович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії КПРС Львівського політехнічного інституту. Працює над історією робітничого і комуністичного руху в Болгарії в новітній час.

ТОДОРОВИЧ Іван Михайлович — кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії Чернівецького державного університету. Досліджує тему — «Слов'янські країни в політиці Німеччини в епоху імперіалізму».

ЧЕРНЯВСЬКИЙ Григорій Йосипович — доктор історичних наук, доцент Харківського Інституту культури. Вивчає історію революційного робітничого руху в Болгарії в новітні часи.

ЧОРНИЙ Володимир Павлович — ректор Дрогобицького педінституту, кандидат історичних наук. Досліджує історію національно-визвольної боротьби болгарського народу в 50—70-х роках XIX ст.

ЧУХРІЙ Пантелеймон Григорович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії СРСР Одеського державного університету. Працює в галузі історії СРСР.

ЗМІСТ

СТАТТІ

В. І. ЛЕНІН І ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ К. Д. Петряєв, П. Г. Чухрій (Одеса). В. І. Ленін про особливості історії південних і західних слов'ян на початку ХХ ст.	3
І. М. Теодорович (Чернівці). В. І. Ленін і питання незалежності Польщі в період довоєнного імперіалізму	13
Ян Собчак (Варшава). Співробітництво польських соціал-демократів з В. І. Леніним у Центральному Органі РСДРП — газеті «Соціал- демократ» (1908—1909 рр.)	23
І. І. Беляєв (Львів). З історії боротьби польської прогресивної громад- ськості Західної Галичини на захист В. І. Леніна в серпні 1914 року	38
П. М. Калениченко, В. С. Сурмінська (Київ). З історії взаємовідносин В. І. Леніна з російським революціонером Б. Д. Вігілевим у За- хідній Галичині	51
І. М. Мірошніченко (Тернопіль). Роль ленінських ідей пролетар- ського інтернаціоналізму в ідеологічній роботі комуністів по вихо- ванню воїнів Першої Польської Армії (травень 1943 — серпень 1944 р.)	63
Г. Г. Тамбовцев (Львів). Боротьба Болгарської компартії за мир і дружбу з СРСР (1929—1941).	73
Г. Й. Чернявський (Харків). Створення робітничої партії в Болгарії — приклад творчого застосування Болгарською комуністичною партією ленінської ідеї поєднання легальних і нелегальних форм боротьби	85
Л. Ю. Волькович (Львів). До питання про передумови відродження соці- алістичного руху в Королівстві Польському після розгрому партії «Пролетаріат»	98
В. П. Чорний (Дрогобич). Економічне становище трудящих мас Болгарії в 50—70-х роках ХІХ ст.	109

ІСТОРИОГРАФІЯ

О. С. Бейліс (Львів). Роль Георгія Димитрова і Василя Коларова у станов- ленні марксистсько-ленінської історичної науки в Болгарії та у ви- вченні проблем національно-революційної боротьби в епоху Від- родження	122
С. П. Мовчан (Львів). Питання історії Комуністичної партії Югославії в робо- тах Філіпа Філіповича	135

ПОВІДОМЛЕННЯ

І. С. Левіна (Львів). Поема В. Маяковського «Володимир Ілліч Ленін» в пе- рекладі Іржі Тауфера	142
А. Р. Волков (Чернівці). Жанрова природа драматургії К. Чапека	152

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

О. С. Бейліс (Львів). Грозу Грозев. Георгій Димитров — видатний творчий марксист-ленінець. Софія, 1969	163
---	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Влодзімеж Ковальський (Варшава). Інститут історії польсько-радянських відносин Польської Академії наук	166
Л. О. Любимський (Тернопіль). Конференція польських і радянських істориків	168
В. П. Чорний (Дрогобич). На черговому симпозіумі славистів.	169
В. А. Моторний (Львів). Ювілейний семінар Загребського університету	170

Редактор В. І. Юрченко
Технічний редактор Т. В. Сараяук
Коректор М. В. Візгер

УКРАИНСКОЕ СЛАВЯНОВЕДЕНИЕ.
История и литература зарубежных славян.
Выпуск 2.
(На украинском языке).

Привед. печ. л. 15,4. Тираж 800. Цена 1 руб. 06 коп.
Зак. № 3875. Издательство Львовского университета.
Львов, Университетская, 1.

Областная книжная типография Львовского
областного управления по печати. Львов, Стефаника,
11.

БГ 10039. Здано до набору 9. XII 1969 р. Підпи-
сано до друку 14. IV 1970 р. Формат 70×108^{1/16}.
Папер. арк. 5,5. Прив. друк. арк. 15,4. Обл.-вид.
арк. 14,8. Тираж 800. Ціна 1 крб. 06 коп. Зам. № 3875.
Видавництво Львівського університету. Львів,
Університетська, 1.

Обласна книжкова друкарня Львівського облас-
ного управління по пресі. Львів, Стефаника, 11.

1 крб. 6 коп.

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
1970